

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Інститут історії України Національної академії наук України

*Чорноморський
літопис*

Науковий журнал

Випуск 9, 2014

Миколаїв – 2014

Засновники видання:

Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Інститут історії України
Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 16236-4708Р
видано Міністерством юстиції України
від 20.01.2010 р.

Збірник друкується як фахове видання,
затверджено постановою президії
ВАК України від 31.05.2011 №1-05/5
(бюлетень № 7 від 2011 р.)

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26
факс: (0512) 46-51-94

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com
hboriak@i.com.ua

Головний редактор:

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук,
професор, академік НАН України, директор Інституту історії
України НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія:

Боряк Геннадій Володимирович – доктор історичних наук,
професор, член кореспондент НАН України, заступник
директора з наукової роботи Інституту історії України НАН
України (м. Київ);

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук,
професор, завідувач відділу регіональних проблем історії
України Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв), *заступник головного редактора*;

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук,
доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв);

Дрозд Роман – доктор історичних наук, професор, ректор
Поморської академії (м. Слупськ, Польща).

Степень Станіслав – кандидат історичних наук, директор
Південно-Східного наукового інституту (м. Перемишль,
Польща).

Сінкевич Ірина Юрївна – заступник начальника відділу
використання інформації документів Державного архіву
Херсонської області (м. Херсон), *відповідальний секретар
редколегії*.

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили від 18.04.2014, протокол № 8

рішенням вченої ради Інституту історії України
Національної академії наук України
від 27.03.2014, протокол № 3

Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во
ЧДУ імені Петра Могили, 2014. – Вип. 9. – _236 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, історіографії історії України, історії історичної науки в Україні, розвитку української науки та освіти, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікації посилання на науковий журнал «Чорноморський літопис» обов'язкове.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Гайдай О. М. (Миколаїв) І. Г. Харитоненко: з історії заснування династії цукро заводчиків.....	6
Коваль М. В. (Київ) Тираспольський укріплений район: напередодні Великої Вітчизняної війни.....	13
Козирев О. С. (Миколаїв) Українське товариство «Вільна спілка» в оцінках російських революціонерів.....	19
Темірова Н. Р. (Донецьк) Промислове виробництво у поміщицьких господарствах українських губерній на зламі ХІХ-ХХ ст.	30
Хитровська Ю. В. (Київ) Реформування Російської православної церкви у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і його відображення у православній періодичній пресі.....	37
Шугальова І. М. (Запоріжжя) Економічне забезпечення українського духовенства в ХІХ – першій чверті ХХ століття.....	47

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Морозова О. С. (Київ), Хмель А. О. (Миколаїв) До питання про послуго вування українською мовою у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.	54
Різник Ю. М. (Черкаси) Діяльність поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України: кадри і клієнти.....	65
Силка О. З. (Черкаси) Вектори взаємодії повітових земств із громадськими статутними сільськогосподарськими об'єднаннями (на прикладі Золотоніського земства Полтавської губернії)	73
Синявська Л. І. (Черкаси) Вплив страйкового руху на організацію вуглевидобутку у Донбасі (1914-1917 рр.).....	82
Тарасова М. Б. (Херсон) Внесок французьких емігрантів в економічний і культурний розвиток Півдня України у ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі родин Рув'є, Вассаль, Потьє).....	90
Товстоляк Н. М. (Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.) Благодійність родини Харитоненків як складник стратегії підприємницької діяльності та культурного розвитку їх українських маєтків	97
Цецик Я. П. (Рівне) Соціально-економічні відносини на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	104
Чорна Л. М. (Одеса) Промисли та ремесла сільського населення Херсонської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	110

**ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ**

- Парначова Н. В.** (Черкаси)
Тижневик «Наше слово» як джерело вивчення суспільно – політичного життя українців у Польщі в 50-тих рр. ХХ ст. 120
- Тригуб О. О.** (Чернігів)
Нові джерела до історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у ХVІІІ ст. 126
- Чубіна Т. Д.** (Черкаси)
Тульчинська лінія магнатського роду Потоцьких: методологія та методи дослідження.... 133

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

- Богун Л. В.** (Черкаси)
Героїчні сторінки історії навчального закладу: почесні місії особового складу черкаського пожежно-технічного училища як зразок патріотичного виховання та формування професійної підготовки (1980-1989 рр.)..... 148
- Водотика С. Г., Савенок Л. А.** (Херсон)
Учителі Херсонщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. у світлі просопографії..... 154
- Готра О. Б.** (Ірпінь, Київська обл.)
Постать Миколи Кащенко у контексті історії ХІХ – початку ХХ ст. 162
- Малишев О. В.** (Харків)
Еволюція нормативно-правового регулювання системи учнівства в приватних кустарно-ремісничих майстернях УСРР у період НЕПу (1921-1928 рр.) 170
- Савчук В. С.** (Дніпропетровськ)
Катеринославське наукове товариство на тлі соціально-економічних процесів у регіоні 177

ОГЛЯДИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

- Котляр Ю. В., Карпюк Я. І.** (Миколаїв)
Літературне дисидентство Олесь Бердника 186
- Котляр Ю. В., Ярошенко С. О.** (Миколаїв)
Прояви кризових явищ у радянських таборах на межі 1940-1950-х рр. 191
- Сінкевич Є. Г., Копилова А. В.** (Миколаїв)
Міжамериканська система наркоторгівлі: прибутковість й вигода або збитки та наслідки..... 197

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Котляр Ю. В.** (Миколаїв)
Загадка смерті Т. Г. Шевченка..... 203
- Сінкевич Є. Г.** (Миколаїв)
Чи потрібна українцям Україна? 206

НІКРОЛОГ

- Пам'яті професора Віктора Юрійовича Ганкевича 229

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Гайдай О. М.,
к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

І. Г. ХАРИТОНЕНКО: З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ДИНАСТІЇ ЦУКРОЗАВОДЧИКІВ

*«Он любил промышленность,
как ученый любит свою науку,
как художник любит свое искусство...»*

Преосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский

Історична наука завжди відводила чільне місце висвітленню неординарних особистостей. Автор, на основі архівних документів та опублікованих джерел з урахуванням сучасних підходів до наукового дослідження, намагається окреслити головні віхи заснування династії цукро заводчиків Харитоненків, та висвітлити особливу роль Івана Герасимовича Харитоненка у розвитку цукрового виробництва.

Ключові слова: Іван Герасимович Харитоненко, підприсмець, промисловець, цукро заводчик, династія.

Гайдай О. М.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина

И. Г. ХАРИТОНЕНКО: К ИСТОРИИ ОСНОВАНИЯ ДИНАСТИИ САХАРОЗАВОДЧИКОВ

Историческая наука всегда отводила главное место освещению неординарных личностей. Автор, на основе архивных документов и опубликованных источников с учетом современных подходов к научному исследованию, пытается очертить главные вехи основания династии сахарозаводчиков Харитоненко, и осветить особую роль Ивана Герасимовича Харитоненко в развитии сахарного производства.

Ключевые слова: Иван Герасимович Харитоненко, предприниматель, промышленник, сахарозаводчик, династия.

Hayday Olha,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

I. H. HARYTONENKO: FROM THE HISTORY OF SUGAR DYNASTY

Today some historians begin to spread a new approach to business as a private initiative activities – study material as well as spiritual side of his role and place in it a man with a high creative and cultural potential. Attention is drawn to creative entrepreneurship, and in particular its contribution to the development of education and culture.

The relevance and feasibility of the study of life dynasty Sugar Kharytonenkos due to the fact that citizenship of the best representatives of their heritage and issues of tune with the many problems of our time, and therefore deserve special attention and thinking. The purpose of the study is that based on the analysis of archival materials, handwritten documents, published sources, contemporary periodicals, highlight the complex history of the genus Kharytonenkos, find out the little known facts of life and work of iconic figures of this kind and rejecting previously existed in Soviet historiography ideological bias this family objectively determine the place and appreciate its importance in the social processes of empire appointed period. The main array of biographical data taken by the author of the book, which was published in Odessa in 1894, typography «Southern edge». Despite the fact that the book is no author, most biographical data then indeed confirmed archives during our study. Selected Thread has not been the object of special scientific study. Therefore, it became necessary to its development on the basis of archival documents and published sources based on modern approaches to research.

The study is proved that it was Ivan Kharitonenko was the founder of the dynasty Sugar. Under the dynasty we mean a group of people originating from one family, continues the work of his parents, followed in their footsteps. That is Ivan Kharitonenko laid the foundations of entrepreneurial tradition, the main components of which were family succession cases, innovative nature of implementation of tasks. In the study of his activities as a sugar manufacturer we consider it from the standpoint of individual life and management, but not forgetting the ethical and psychological guidance. Patriarchal traditions, religion is also displayed on the business. I. H. Harytonenko understand entrepreneurship as a major organizing and driving force of active industrial and economic mechanisms that affect the socio-economic development is not just a region but also of the country in particular. His life most revealing, complex and contradictory. This path of development of the patriarchal feudal psychology and the estate of the limitations to high cultural achievement and socio-political leadership, through their own initiative, practicality, tenacious mind and knowledge of economic conditions, awareness of the relationship between the public and private wealth.

Key words: Ivan Kharitonenko, businessman, industrialist, sugar dynasty.

Сьогодні серед істориків починає поширюватися новий підхід до підприємництва, як приватної ініціативної діяльності – вивчається як матеріальна так і духовна сторона його розвитку, роль і місце в ньому людини з високим творчим і культурним потенціалом. Звертається увага на творчий характер підприємництва, і, зокрема, його внесок у розвиток освіти і культури.

Актуальність та доцільність вивчення життєдіяльності династії цукрозаводчиків Харитоненків зумовлюється тим, що громадянська позиція їх кращих представників та питання їхньої спадщини співзвучні з багатьма проблемами нашого часу, а тому заслуговують на підвищену увагу і переосмислення. В історичній науці назріла об'єктивна потреба у вивченні біографій непересічних представників цього роду, неупередженому висвітленні їх життя і спадщини. Історична наука завжди відводила чільне місце висвітленню неординарних особистостей. Проте в останнє десятиліття в українській історіографії спостерігається особливо активна тенденція саме до репрезентації визначних постатей в просторово-часовому вимірі та в особистісно-індивідуальній сфері. Таким чином, виділяється окрема постать або родина на зламі публічного і приватного життя, спеціально визначаються аспекти ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, співвідношення історії держави і громадської ланки. Антропологічний поворот в науці ХХ століття зробив людину головним предметом осягнення. Сімейна хроніка займає нішу між соціальною і культурною антропологією і є новим ракурсом у новітній історичній науці.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних матеріалів, рукописних документів, опублікованих джерел, тогочасної періодики, комплексно висвітлити історію роду Харитоненків; з'ясувати маловідомі факти життя та діяльності знакових постатей цього роду та, відкинувши раніше існуючу в радянській історіографії ідеологічну упередженість до цієї родини, об'єктивно визначити місце й оцінити її значення в суспільних процесах Російської імперії означеного періоду.

Головний масив біографічних даних взято автором з книги, яка вийшла друком у Харкові в 1894 році, типографія «Южний край» [1]. Не дивлячись на те, що книга не має автора, більшість біографічних даних згодом дійсно було підтверджено архівними матеріалами у ході нашого дослідження. Необхідно зазначити, що одними з перших досліджувати життя та діяльність І. Г. Харитоненка почали сумські краєзнавці, але ці праці відповідно носили переважно краєзнавчий характер [2]. На початку ХХІ століття з'являються історико-документальні праці І. Шудрика [3], Д. Григор'єва [4]. Дослідженням генеалогічного походження родини присвятили свої наукові розвідки О. Козлов [5] та Л. Покидченко [6]. Обрана автором тема ще не була об'єктом спеціального наукового вивчення. Тому виникла необхідність в її розробці на основі архівних документів та опублікованих джерел з урахуванням сучасних підходів до наукового дослідження.

Іван народився в сім'ї Герасима Омеляновича та Варвари Іванівни Харитоненків. Згідно запису у метричній книзі Архангело-Михайлівської церкви слободи

Нижня Сироватка Сумського повіту, народився Іван 25 вересня, охрещений 26 вересня 1822 р.; хрещеними були – обиватель слободи Іван Федорович Клименко та дружина протоієрея Покровської церкви слободи Нижньої Сироватки Пелагея Степанівна Томашевська [7]. Батько майбутнього засновника династії Герасим Омелянович Харитоненко був сільським волосним головою [8]. В ревізьких казках 1835 року, Слобідсько-Української губернії Сумського повіту слободи Нижня Сироватка, Герасим Омелянович записаний як військовий обиватель разом з синами, серед яких був і Іван. На момент перепису йому було 13 років [9]. Батьки Івана мали заїжджий двір на так званому великому шляху, по дорозі на Полтаву [1, с. 19].

Початкову освіту Іван отримав у сільській приходській школі. Його наставником був місцевий дячок Калюжний. Допомігав в цій справі селянин Даниїл Буряк [1, с. 5]. Ще хлопчиком І. Харитоненко поступив на роботу в крамницю до відомого в Сумах купця Каткова. Скільки там пропрацював Іван хлопчиком-прикажчиком точно не відомо. Після такого навчання Івана відправляють до купця Худокормова у Курськ. Саме там він набуває перший опит бакалійної торгівлі. Далі була служба у Мезенцева в крамниці шкіряних товарів, однак ця робота не приваблювала юного комерсанта [1, с. 20]. Через декілька років Іван переходить на службу до купця Гладкова, який торгував у Курську мануфактурними товарами. Отримавши посаду головного конторника Іван мав змогу відвідувати українські ярмарки. За час роботи у Гладкова комерційні здібності І. Г. Харитоненко настільки розвинулися, що після смерті патрона, коли все майно і спадок було поділено між двома синами, Іван почав мріяти про більш широку діяльність. У Курську він знайомиться й товаришує з Дмитром Сухановим, який в той час був прикажчиком у Пятова. Завдяки Суханову Харитоненко отримує рекомендаційний лист до петербургського купця Алексеєва. Якраз один із синів Гладкова збирався в Петербург і погодився взяти з собою Івана. У Петербурзі Гладков знайомить І. Харитоненко з рафінером і

скупником цукру Г. Молво. Йому якраз потрібен був комісіонер на південному заході для купівлі та продажу цукру. Г. Молво відправляє І. Харитоненка у Київ на контракти щодо купівлі цукру та доручив користуватися великими грошима на свій розсуд [1, с. 21]. Іван Харитоненко блискуче справився з поставленими завданнями. Згодом він завів власну торгівлю, але не полишав комісіонерської діяльності.

Близько 1850 року він оселяється у місті Суми, яке стало для Івана Харитоненка доленосним. За архівними даними у травні 1848 року Іван Герасимович купує у селянина Степана Руденка *«дворовое место, с имеющеюся на нем деревянною постройкою, состоящею в городе Сумах в Преображенском приходе»* [10], а також в листопаді 1849 р. у Федора Іванова *«двор в городе Сумах в Воскресенском приходе»* [11]. Іван одружується на дочці купця І.Ф. Скубенка, але на жаль, через декілька місяців після весілля вона помирає. Через декілька років Іван Герасимович одружується вдруге. Його дружиною стала Наталія Максимівна Лещинська (25.08.1829 – 21.05.1904). Вона також була донькою сумського купця. Вони одружилися в 1852 р., давши один одному шлюбну обітницю та отримавши відповідні свідоцтва [12, арк. 188, 189, 192]. У цьому шлюбі народився єдиний син і спадкоємець Павло Іванович Харитоненко.

Доля була прихильною до Івана Харитоненка. Разом з купцем Дмитром Івановичем Сухановим вони відкривають в Сумах бакалійну крамницю. Харитоненко займається закупівлею цукру на заводах, переважно для Санкт-Петербурзького купця Єлісеєва, Суханов тим часом завідував виключно бакалійною торгівлею. Через декілька років торгівельні обороти компанії досягли сотень тисяч рублів [1, с. 6]. Харитоненко і Суханов розділяються, залишивши кожен за собою свій напрямок роботи. Звичайно, що Іван Герасимович Харитоненко не був першим, хто почав займатися торгівлею цукром, але він був спритним учнем. Своїм вчителем він називав Олексія Микитовича Монакова, який закуповував цукор на півдні Росії для московських та петербурзьких купців. Заробивши гроші, він придбав маєток в

Сумському повіті та розпочав будівництво цукрового заводу. Так надалі буде поступати і Харитоненко. Монаков помер, не встигнувши побудувати завод, але його приклад надихнув молодого підприємця. Свою діяльність, як промисловця, Іван Харитоненко починає з оренди у поміщиків Кондратьєвих цукрового заводу в селі Ульянівка Сумського повіту. Наступним був завод поміщика Зборомирського в селі Старом. Ця оренда принесла колосальні збитки, завод згорів разом з великими запасами цукру. Ані завод, ані товар не були застраховані. Стан орендатора був критичним, але завдяки заробленому авторитету чесного, ділового і працьовитого підприємця Харитоненка підтримала його московські та петербурзькі кредитори. Іван Герасимович продовжував плідно працювати. Іван Харитоненко вдало веде бізнес і вже перший власний цукровий завод побудував у 1866 році в с. Кияниця (Сумщина) та облаштував його найсучаснішою технікою, потім у с. Червона Яруга (Белгородщина). Згідно купчій угоді, затвердженій старшим нотаріусом Курського окружного суду 2 жовтня 1872 року, під № 15, Іван Герасимович Харитоненко (1822-1891) придбав Червоно-Ярузький маєток у дружини статського радника Марії Семенівни Бібікової у розмірі 2 456 десятин [13, арк. 107], від дружини колезького асесора Віри Семенівни Анненкової (купча угода № 3, від 23.02.1873) – 2 702 десятини, від дружини надвірного радника Ольги Семенівни Боянус (купча угода № 3, від 27.01.1879) – 1 968 десятин [13, арк. 107 зв.]. Загалом було придбано 7 126 десятин землі за трьома купчими.

Наприкінці 60-х років у Сумах Іван Герасимович ставить торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином». Заводи тільки торгового дому Харитоненків налічували:

1. Павловський рафінадний завод. Місто Суми, Харківської губернії. Річне виробництво 1 750 000 пудів. За показниками залучення робочої сили, обсягами виробництва та принципово новим технічним оснащенням, що давало можливість збільшити добове виробництво рафінаду, це був справжній індустріальний гігант;

2. Угродський цукробуряковий завод, знаходився в селі Угородах Охтирського

повіту Харківської губернії. Річне виробництво 300 пудів;

3. Янковський цукробуряковий завод, знаходився в селі Янков-Ріг Охтирського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 175 000 пудів цукру;

4. Пархомівський цукробуряковий завод, знаходився в селі Пархомівка Богодухівського повіту Харківської губернії. Річне виробництво – 300 000 пудів;

5. Наталіївський цукробуряковий завод, знаходився в селі Наталіївка Богодухівського повіту Харківської губернії. Річне виробництво – 175 000 пудів;

6. Червоноярузьський цукробуряковий завод, знаходився в селі Червона Яруга Гайворонського повіту Курської губернії. Річне виробництво – 300 000 пудів цукру. На всіх буряково-цукрових заводах у Харитоненків працювало 3 100 чоловіків та 290 жінки [14, с. 1005]. Таким чином, ми бачимо, що заводи торгового дому виробляли 1 750 000 рафінаду та 950 300 пудів цукру на рік.

Економічна ситуація в цукровій галузі в другій половині XIX століття була нестабільною. Дуже часто підйом виробництва змінювався кризою. Російський уряд намагався підтримувати власних виробників на законодавчому рівні. Однак пільгові умови продажу, високе мито на імпортований цукор не змогли врятувати всіх цукровиробників від банкрутства. І. Г. Харитоненко, розумів, що дбайливе ставлення до власних співробітників, також відіграє важливу роль у виробництві. Його цукровари, керівники маєтків, службовці в конторах отримували достатньо велику платню (деякі до 6 000 рублів), та керівники додатково мали певний процент від прибутку. На заводах І. Г. Харитоненка була розвинена система, як ми зараз кажемо, соціального захисту. При заводських лікарнях робітники отримували медичну допомогу та безкоштовні ліки. Але і сільські мешканці також мали змогу звертатися до лікарні за допомогою. Існувала система виплат у разі нещасних випадків, допомога на лікування, пенсії, допомога на похорон, різні види одноразової допомоги. У разі смерті постраждалого родичам виплачували винагороду [15, арк. 2]. Такий підхід

власника забезпечував стабільну працю заводів навіть у кризові часи.

Прогресивне виробництво Харитоненка швидко нарощувало темпи. У 1874 році торговельний оборот його підприємств перевищував 20 млн. рублів сріблом. У 1880-1881 роках на заводах Харитоненка в середньому на одного робітника вироблялося 177,1 пудів цукру, в той час як в 1862-1863 роках – тільки 33,5 пуда. Всі цукрові заводи Харитоненка були прекрасно оснащені, господар особисто закуповував сучасне обладнання за кордоном. На цукрових заводах використовували водотрубні парові котли, парові турбіни, компресори, підвісні канатні дороги, безперервно діючі дефекатор і сатуратори [16]. У кількох економіях були створені селекційні лабораторії [17]. Елітне насіння буряка та зернових підприємець закуповував у Німеччині та Франції – до 10 000 кг. на рік, засіваючи ними власні заводські поля, а також успішно продаючи. Технологічну перевагу, використання не кріпацької, а вільнонайманої робочої сили, дозволили Харитоненко закріпитися в лідерах з виробництва цукру. Благодійницька діяльність І. Г. Харитоненка взагалі заслуговує на окрему наукову розвідку.

Іван Герасимович мав чин дійсного статського радника, був почесним громадянином міста Суми та почесним попечителем Сумського реального училища. Його кар'єрна сходинка була не легкою, але показовою. Починаючи з 1849 року Сумської 3-ї гільдії купець, 1862 р. – Сумської 2-ї гільдії купець. Сумської 1-ї гільдії купець (з другої половини 1863 року) з 1865 по 1886 рр. – губернський гласний. У 1872 році він обіймає посаду Міського голови м. Суми. 1872 рік став визначальним для подальшої долі не тільки Івана Герасимовича, але й усієї родини. Він стає Потомственным Почесним громадянином міста Суми (Розпорядження Департаменту Герольдії від 31 серпня 1872 р. № 6895) [5]. Це було достатньо складно. Претендент вносив у скарбницю великі гроші, у вигляді зборів за кожну надану йому у цій справі довідку або свідоцтво, в розмірі від 5 до 600 рублів, а також в особливу скарбницю Сенату вносилося 200 рублів сріблом «на справи благодійності». На час подачі прохання

купець повинен був не менше чверті століття рахуватися в другій гільдії, та згідно гільдійським вимогам від 1807 р., щорічно оголошувати капітал у розмірі від 20 тис. рублів і вище, або 20 років у першій гільдії, оголошуючи особистий капітал не менш ніж у 50 тис. рублів. Вагомі вимоги пред'являлися до особистої і професійної репутації претендента: сам купець або його фірма ніколи не повинні були оголошуватися банкрутами, не потрапляти під суд, і взагалі, жодним чином не бути заплямовані перед законом.

Вельми віталосся участь прохачів у справах благодійності, великі пожертвування на різні потреби та громадські служби. Від духовних інстанцій було потрібно свідоцтво про те, що прохач і його родина були людьми православними. Документи і довідки подавалися в зразковому порядку, найменша неточність або неясність трактування, і все поверталось назад, були потрібні нові довідки і уточнення, що розтягувало хід справи на роки. Справжність всіх наведених відомостей підтверджувалася п'ятьма духовними і світськими інстанціями, зібрані в одну справу ці документи розглядалися комісією Сенату, розбиралися у всіх подробицях департаментом Герольдії, і не завжди спроба здобувача вдавалася – відмови не були рідкістю.

З 1876 року Іван Герасимович – комерції радник. Отримання такого статського чину давало купцям привілеї, наближені до дворянських. Він прирівнювався до VIII класу статської служби. З 1885 року – статський радник. У середині XIX століття чин статського радника замикав 1-у групу чиновництва. Дана група (з 1-го по 5-й клас) об'єднувала представників вищої номенклатури, визначаючи курс політики держави [18]. Олександр II указом від 9 грудня 1856 року право отримання спадкового дворянства по цивільному відомству обмежив наявністю чину 4-го класу (дійсний статський радник). Дійсний статський радник – цивільний чин 4-го класу, відповідав посаді директора департаменту, губернатора і градоначальника, надавав право на спадкове дворянство. Для того, щоб перейти в чин дійсного статського радника було встановлено термін служби в 10 років з часу отримання попереднього

чину. Однак ми бачимо, що з 1886 по 1891 рік, до своєї смерті, І. Г. Харитоненко був вже дійсним статським радником. Таким чином він відкрив сину шлях до отримання спадкового дворянства. І. Г. Харитоненко мав дві визначні нагороди: Орден Святого Станіслава 1-го ступеня (1887 р.) за заслуги перед духовним відомством, та Орден Святого Володимира 3-го ступеня (1890р.) за пожертву 100 000 рублів на будівництво гуртожитку для студентів Харківського університету [3, с. 185]. Необхідно зауважити, що ці нагороди також надавали право спадкового дворянства.

Іван Герасимович Харитоненко помер 30 листопада 1891 року на сімдесятому році життя в званні дійсного статського радника і почесного громадянина м. Суми. Похований на Петропавлівському цвинтарі м. Суми. Необхідно зазначити, що після смерті І. Г. Харитоненка його справу продовжив син П. І. Харитоненко (1853-1914). Павло Іванович, будучи вірним послідовником і одноступенем свого батька, примножив стан і зміцнив славу родини.

Таким чином ми можемо стверджувати, що саме Іван Герасимович Харитоненко став засновником династії цукро заводчиків. Під династією ми розуміємо групу людей, що

походять з одного роду, продовжують справи своїх батьків, йдуть по їх стопах. Саме Іван Герасимович Харитоненко заклав основи підприємницької традиції, головними складовими якої були родинна спадкоємність справи, інноваційний характер реалізації поставлених завдань. При дослідженні його діяльності як цукро заводчика ми повинні розглядати її з позицій індивідуальної життєдіяльності і господарювання, але не забуваючи про етичні та психологічні орієнтири. Патріархальні традиції, релігійність також відображались на підприємницькій діяльності. І. Г. Харитоненко розумів підприємництво як найважливішу рушійну силу активно діючого виробничо-економічного механізму, який впливав на подальший соціально-економічний розвиток не лише певного регіону, але і країни, зокрема. Його життєвий шлях найбільш показовий, складний і суперечливий. Це шлях розвитку від патріархально-кріпосницької психології та станової обмеженості до високих культурних досягнень та суспільно-політичного лідерства, завдяки власній ініціативності, практичності, чіпкому розуму і знанням економічних умов, усвідомлення взаємозв'язку між громадським та особистим багатством.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іван Герасимович Харитоненко. (30 ноября 1891 года). – Харьков : Типография «Южного Края», 1894. – 24 с.
2. Сергиенко М. В. Иван Герасимович Харитоненко глазами сумских краеведов // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190-річчя з дня народження І. Г. Харитоненка. – Суми : ДВНЗ «УАБС», 2012. – С. 70-75.
3. Шудрик І. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.
4. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС–Медиа», 2003. – 71 с.
5. Козлов А. Н. Былая слава (родословная Харитоненко) // Харьковский исторический альманах / А. Н. Козлов. – Х. : Изд. дом «Райдер», 2003. – С. 70-76.
6. Покидченко Л. А. Иван Харитоненко – засновник династії цукро заводчиків // Архіви України. – 2013. – № 1(283). – С. 127-145.
7. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 47зв.
8. Держархів Сумської обл., ф. 767, оп. 1, спр. 18, арк. 57бзв.
9. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 31, оп. 141, спр. 283, арк. 596зв.
10. Держархів Сумської обл., ф. 767, оп. 1, спр. 17, арк. 288-289.
11. Держархів Сумської обл., ф. 767, оп. 1, спр. 17, арк. 969.
12. Держархів Сумської обл., ф. 151, оп. 1, спр. 2.
13. Держархів Сумської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 32.
14. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А. С. Суворина. – 1899.

15. Держархів Сумської обл., ф. 10, оп. 1, спр. 30.
16. Держархів Сумської обл., ф. 37, оп. 1.спр. 1, спр. 6, спр. 13, спр. 15.
17. Жуков Я. Краткое описание Пархомовского имения П. И. Харитоненко с приложением отчетов по произведенным исследованиям и полевым опытам. – К. : Топография «Киевского Слова», 1898. – 211 с.
18. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб. : Тип. Акц. Общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Эфрон, 1901. – Т. 31А: Статика – Судостроительство, 1901. – 4, II, 473-954, II, 2 с., 10 л. ил.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Гайдай О. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 12.02.2014

ТИРАСПОЛЬСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН: НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Дана характеристика довготривалих вогневих споруд Тираспольського укріпленого району. Встановлено, що будівництво оборонних споруд планувалось і здійснювалось у надзвичайній державній таємниці. Роботи проводились за спеціальним графіком, котрий був непорушним. Будівництво велось уночі. Працювати на оборонних спорудах довірялось тільки працівникам управління будівництва, військовослужбовцям-саперам та мобілізованому на будівельні роботи і добре перевіреному місцевому партійному і комсомольському активу.

Ключові слова: Тираспольський укріплений район, Дністер, кордон, гарнізон, кулемет «максим».

Коваль М.,
к.и.н., исполняющий обязанности Министра обороны Украины
г. Киев, Украина

ТИРАСПОЛЬСКИЙ УКРЕПЛЁННЫЙ РАЙОН: НАКАНУНЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Дана характеристика долговременных огневых сооружений Тираспольского укрепленного района. Выявлено, что строительство оборонительных сооружений планировалось и осуществлялось в совершенной тайне. Работы велись по специальному графику, который был незыблемым. Строительство велось ночью. Работать на оборонительных сооружениях доверяли только сотрудникам управления строительства, военнослужащим-саперам и мобилизованному на строительные работы и хорошо проверенному партийному и комсомольскому активу.

Ключевые слова: Тираспольский укрепленный район, Днестр, граница, гарнизон, пулемет «Максим».

Koval Michael

TYRASPOL FORTIFIED AREA: A DAY BEFORE THE GREAT PATRIOTIC WAR

The characteristic of long-term fire facilities of Tyraspil fortified area is given. It was revealed that the construction of fortifications was planned and conducted in complete secrecy. The work was carried out according to a special schedule, which was unshakable. The construction was carried out at night. To work on the defensive constructions of the trust only the employees in the office building, soldiers sappers and mobilized for construction work and well-tested party and Komsomol asset.

Key words: Tiraspol fortified area, Dniester, border, garrison, bullet pump «Maxim».

Тираспольський укріплений район № 82 розташовувався на Криворізькому напрямку Південно-Західного оперативно-стратегічного напрямку. Укріплений район мав завдання у взаємодії з Рибницьким УР (на правому фланзі), прикриваючись з фронту рікою Дністер і опираючись лівим флангом на Дністровський лиман, не допустити форсування військами противника ріки Дністер і прориву у напрямі Кишинів – Одеса та прикрити тираспольський і дубоссарський напрями [6].

16 квітня 1931 року начальник штабу РСЧА видав директиву № 053171 про проведення рекогносцировки з метою визначення вихідних даних для обладнання на лівому березі Дністра Тираспольського укріпленого району. 23 квітня 1931 року Револуційна Військова рада СРСР у своєму наказі № 007 чітко визначила завдання щодо проведення рекогносцировки і вибору рубежу для будівництва Тираспольського укріпленого району. Таким чином,

розпочався перший етап будівництва укріпленого району [2].

16 травня 1931 року комендант укріпленого району комбриг Тарасенко, на підставі проведеної рекогносцировки, доповів комісії Революційної Військової Ради СРСР по оборонному будівництву свої думки щодо визначення смуги оборони Тираспольського УР від устя річки Ягорлик до Кучурганського лиману з переднім краєм оборони по ріці Дністер. Після обміну думками, у цей же день, комісія затвердила рішення коменданта з поправками: «а) винести в район Беляєвського водопроводу декілька окремих довготривалих вогневих споруд; б) закрут Дністра навпроти Глинне, Коротне прикрити п'ятьма довготривалими вогневими спорудами, які звести безпосередньо на закруті ріки, а також побудувати декілька ДВС на річці Турунчук; в) після прикриття Спея-Токмазейського закруту три члени комісії голосували за винесення переднього краю оборони укріпленого району на ріці Дністер, а три чоловіки пропонували мати передній край по горловині; г) по Дороцькій дузі – закрити горловину, винісши на ріку Дністер дві-три легкі довготривалі вогневі споруди; д) на Маловацькому закруті передній край мати по берегу ріки Дністер» [2].

30 липня 1931 року начальник штабу РСЧА своєю директивою № 053230 затвердив присланий комендантом укріпленого району опрацьований за № 00103 на мапі проект довготривалого фортифікаційного забезпечення Тираспольського УР. Проект був затверджений з деякими змінами щодо розташування довготривалих вогневих споруд, із визначенням додаткового будівництва ще сімнадцяти довготривалих вогневих споруд, заміною типу дванадцяти ДВС та скороченням шести споруд [3].

5-10 травня 1932 року в укріпленому районі було проведено рекогносцирувальні роботи, за мету яких ставилось виявити недоліки в обладнанні Тираспольського УР і намітити заходи щодо їх усунення. Результати рекогносцировки були доведені до командувача військ Українського військового округу командарма 2 рангу І. Е. Якіра [1].

2 червня 1932 року командувач військ Українського військового округу командарм

2 рангу І. Е. Якір вислав на ім'я наркома оборони командарма 1 рангу К. Є. Ворошилова за № А/001722 проект додаткового будівництва в Тираспольському УР, розроблений на підставі проведеної рекогносцировки. У проекті пропонувалось підсилити укріплений район будівництвом 46 ДВС і 43 МС (мала споруда). Нарком оборони написав резолюцію «Затверджую з корективами начальника штабу і відповідно до мап, що додаються. Ворошилов» [6].

На кінець 1932 року будівництво запланованих довготривалих вогневих споруд Тираспольського укріпленого району було завершено. На будівництво укріпленого району було використано 13 593 101 карбованець 27 копійок [3].

Основними довготривалими вогневими спорудами Тираспольського укріпленого району були кулеметні ДВС різних типів, в основному побудовані таким чином, щоб їх вогнем перекривався мертвий простір сусідньої вогневої споруди [1].

Найширше застосування в Тираспольському укріпленому районі знайшли кулеметні одноповерхові ДВС типу М 2 і двоповерхові типу В. Двоповерхові кулеметні довготривалі вогневі споруди будувалися, виходячи з необхідності забезпечення ведення вогню в заданих секторах. Майже всі вони були розраховані на установку 3-4 станкових кулеметів по 1-2 у казематі. Найбільш часто зустрічався варіант з двома кулеметами у одному казематі для стрільби по суміжних секторах [5].

Окрім цих двох типів споруд, у Тираспольському УР було побудовано значну кількість одноповерхових ДВС, розділених стінами на окремі каземати і допоміжні приміщення. Вони сильно відрізнялися за конструкцією: від простих споруд, які мають тільки два бойових каземати (тип М 1), до великих споруд, які нараховують декілька бойових казематів і значну кількість допоміжних приміщень (тип В одноповерховий). Частина з них мала бетоновану галерею, яка вела від входу до крайньої амбразури [1].

На скелястих берегах ріки Дністер, крім того, були зведені довготривалі вогневі споруди флангового (косоприцільного) вогню, представлені декількома кулеметними

напівкапонірами. У Тираспольському укріпленому районі були побудовані ДВС флангового вогню двох типів: з одним бойовим казематом на два станкових кулемети і з двома казематами, розрахованими на установку одного станкового кулемета в кожному. Хоча споруди другого типу забезпечували велику захищеність кулеметним розрахункам, в укріпленому районі більш широко будувалися ДВС першого типу. Частина таких споруд мала ще одну додаткову амбразуру біля входу, а основною їх особливістю були бетонні укоси, які прикривали амбразури від фронтального обстрілу, та земляний насип з фронтальної сторони, який маскував усю споруду. Недоліком була необхідність постійного прикриття підступів до таких споруд вогнем інших ДВС або піхоти, оскільки в протилежному випадку сапери противника мали можливість доступу на дах споруди і до вентиляційної труби та перископу. Розміщувалися такі ДВС як по передньому краю, так і у глибині оборони [5].

Для ведення вогню по флангах використовувалися також і одно амбразурні ДВС типу МС. Вони були одними з найпростіших споруд Тираспольського УР. Малі розміри дозволяли добре їх маскувати і застосовувати на місцевості. Взагалі, ці одно амбразурні кулеметні точки мали добрий горизонтальний, а через великий схил нижнього краю амбразур і вертикальний сектори обстрілу широко застосовувалися в ході війни. Товщина стін і перекриттів захищала кулеметний розрахунок від осколків і ударної хвилі, але абсолютно відкритий вхід був слабким місцем таких довготривалих фортифікаційних споруд. Ці споруди розташовувалися як на передньому краї, так і в глибині оборони, і прикривали вогнем підступи та підходи до більш великих довготривалих вогневих споруд, посилювали прикриття підступів до мосту через ріку Дністер, а також захищали проміжок між ДВС, який виявився через рельєф у мертвому просторі. На відміну від інших типів споруд, вони не мали фільтрувально-вентиляційного устаткування та артезіанської свердловини [2].

Єдиним видом споруд з повним круговим обстрілом були ДВС з броньованими дзвонами. Хоча їх побудовано було всього

декілька штук, вони відрізнялися кількістю казематів, розмірами броньованих дзвонів і товщиною броні, яка доходила до 200 мм. та забезпечувала захист від 155-мм. снарядів. Сам броньований дзвін кріпився до барабана, зібраного з верхнього і нижнього кілець, що скріплюються між собою стержнями. Уся конструкція заливалася бетоном і, маючи значну висоту, забезпечувала стійкість кріплення броньованого дзвону при попаданні снарядів [2].

З довготривалих артилерійських вогневих споруд найбільше розповсюдження у Тираспольському укріпленому районі мали двох амбразурні напівкапоніри типу В, озброєні двома 76,2-мм. казематними гарматами зразка 1902/1930 року на казематних лафетах зразка 1932 року. Вони встановлювались у броньованій плиті, яка складалась з двох половин, товщиною 30 мм з допомогою кулеподібної маски, яка мала перемінну товщину 20-25 мм. Ні ствол казематної гармати, ні її противідкатний пристрій не були захищені крицею, що знижувало живучість гармати у бою. Гарматна амбразура при обстрілі закривалась двадцяти міліметровим броньованим щитом, який піднімався і опускався за допомогою сталевого тросу, пропущеного через два металевих блоки. Усі казематні гармати були обладнані прицілами гарматними зразка 1930 року з оптичною прицільною трубкою типу «качєня». Боекомплект складав 100-120 снарядів на кожен казематну гармату. Артилерійські напівкапоніри, побудовані у 1938-1939 роках, були виключно двоповерхові, за своєю конструкцією ідентичні тим спорудам, які почали будувати на першому рубежі лінії Сталіна у цих же роках, тому вони мали охоронні (діаманті) рови перед артилерійськими амбразурами. Незважаючи на це, казематні гармати в цих АПК повинні були за планом встановлюватись старі, зразка 1902/1930 року на казематних лафетах 1932 року. Так, у двох новозбудованих артилерійських напівкапонірах почали монтувати плити основи для встановлення таких казематних гармат. Восени 1939 року, після виходу Червоної Армії на нові західні кордони, будівництво цих споруд було призупинено. Ні озброєння, ні внутрішнє обладнання в них не встановлювались. Уже після початку

бойових дій у червні 1941 року в декількох таких спорудах у наспіх підмурованих амбразурах розмістили станкові кулемети «максим» на польових станках Соколова [6].

Ще однією розповсюдженою спорудою у Тираспольському УР була – удавана довготривала вогнева споруда. Це невелика тонкостінна споруда з двома-трьома амбразурними та дверним отворами, яка, як правило, будувалась у центрі вогневого мішка, на добре видимих ділянках місцевості. При підході противника до визначеного рубежу з удаваної ДВС відкривали вогонь з кулеметів, який примушував тих, що наступають розгортатись у бойові порядки та підтягувати артилерію і тили. Коли починався артилерійський обстріл, бійці по ходу сполучення покидали удавану споруду і повертались до своєї ДВС, замаскованої неподалеку в очікуванні свого часу [2].

Командні і спостережні пункти у Тираспольському укріпленому районі будувались тільки типу М 2, причому у двох варіантах. Перший – будувався цілком із бетону і мало чим відрізнявся від типової трьох амбразурної кулеметної споруди. Такий зовнішній вигляд, мабуть, був покликаний необхідністю маскувати важливі об'єкти під звичайні бойові споруди. Основна різниця була у конструкції амбразур. Вони були нижчі, значно ширші і не мали штиря, на якому обертається кулеметна установка. У внутрішньому плануванні відмінність від бойових споруд полягала у відсутності поряд з амбразурою ніші для кулеметних лафетів. Однак при необхідності з них можна було вести вогонь з ручного кулемета. Крім того, вони мали польову радіостанцію, декілька телефонних апаратів та два перископи [2].

Другий – будувався декілька пізніше і мав броньований дзвін типу ГАУ, в якому було чотири оглядові щілини, що закривались зсередини герметичними броньованими заслінками. Під землею знаходилось чотири каземати, які були захищені зверху метровим пластом землі та 80-ти сантиметровим залізобетонним перекриттям на металевих двотаврових балках. Уздовж стін нижнього поверху були змонтовані труби водяного опалення. Висота казематів – 2-2,1 метра. Вхід і обладнання

типові для споруд, побудованих на першому етапі [2].

Мінні групи були побудовані тільки на першій (головній) смузі оборони Тираспольського укріпленого району. Виходячи з рельєфу місцевості та великих вапняних гір, розташованих на лівому (радянському) березі Дністра, у будівельників Тираспольського укріпленого району з'явилась унікальна можливість спорудження деякої кількості мінних груп бойові оголовки яких могли, використовуючи панівні висоти вести ефективний артилерійсько-кулеметний вогонь і на великій відстані забороняти противнику форсувати Дністер. Інженерні розробки, вибір місця будівництва мінних груп здійснювався спеціальним управлінням інженерної служби укріплених районів Київського особливого військового округу. У Тираспольському укріпленому районі будувалось шість мінних груп, серед них три великі: «Красна Гірка» в районі Григоріо-поля, а також «Східна міна» та «Західна міна» в районі Тирасполя [3].

Будівництво оборонних споруд планувалось і здійснювалось у надзвичайній державній таємниці. Роботи проводились за спеціальним графіком, котрий був непорушним. Будівництво велось уночі. Працювати на оборонних спорудах довірялось тільки працівникам управління будівництва, військовослужбовцям-саперам та мобілізованому на будівельні роботи і добре перевіреному місцевому партійному і комсомольському активу [6].

У маскуванні використовувались різноманітні методи. Якщо будівництво проходило у населеному пункті, то спочатку на місці будівництва встановлювався сарай, а вже в ньому копали котлован доту і ходи сполучення. Якщо це було поле – установлювалась копиця сіна чи соломи. Як тяглова сила використовувались воли, які, у порівнянні з кінями, були більш мовчазними і не порушували тишу. Усі безтарки змащувались і працювали безшумно. На будівництві об'єкта не допускались ніякі розмови, паління цигарок тощо. Суворо дотримувались заходи світломаскування. Навкруги будівництва об'єкта виставлялись парні прикордонні дозори. До ранку будівельні роботи припинялись [6].

Передній край головної смуги оборони Тираспольського укріпленого району проходив лівим берегом ріки Дністер по рубежу: устя річки Ягорлик, населені пункти Дубово, Гояни, Роги, Маловата, Коржево, Кочієрь, Дубоссари, Карантин, Кошниця, Погреб'є, Дороцьке, Григоріополь, Ташлик, Бутор, Спея, Красна Гірка, Типкани, Паркани, Тирасполь, Слобозія, Коротке, Глинне, Незвертайлівка, далі східним (лівим) берегом річки Турунчук – населені пункти Троїцьке, Яськи, Біляєвка, Маяки. На кінець 1932 року у Тираспольському укріпленому районі було обладнано дев'ять батальйонних районів оборони і два окремих ротних райони [7].

За планом будівництва укріпленого району у 1931-1932 рр. намічалось звести 287 ДВС і 3 мінні групи при використанні 32478 кубометрів залізобетону. Фактично побудовано 306 довготривалі вогневі споруди і 6 мінних груп, із загальною протяжністю галерей 888 м., в які вкладено 31932 кубічних метри залізобетону [2].

Необхідно зауважити, що напередодні Другої світової війни і вже після її початку розпочався другий етап будівництва УР «лінії Сталіна». Наприкінці травня – початку червня 1938 року з метою організації розгортання будівельних робіт в укріпленому районі працювала рекогносцирувальна комісія Інженерного управління штабу РСЧА. Ця комісія провела детальну рекогносцировку з метою визначення першочергових заходів з підсилення Тираспольського укріпленого району. Комісія зробила висновок, що в укріпленому районі необхідно першочергово провести підсилення трьох районів поблизу Тирасполя, населених пунктів Маяки, Біляєвка та населених пунктів Дубоссари, Карантин. На виконання заходів підсилення планувалось витратити 2 650 000 карбованців [2].

На 21 листопада 1940 року у Тираспольському укріпленому районі було обладнано 385 довготривалі вогневі споруди, з яких: артилерійських капонірів і напівкапонірів – 18, кулеметних довготривалих вогневих споруд – 202, кулеметних капонірів і напівкапонірів – 13, малих кулеметних споруд – 39, вогневих споруд з танковими баштами МС-1 – 26, мінних груп – 6, командних пунктів – 27, артилерійських спостережних пунктів – 5, довготривалих позицій важких артилерійських батарей – 1,

зарядних баз – 4, барбеток – 4, удаваних довготривалих вогневих споруд – 25 [7].

До складу гарнізону Тираспольського укріпленого району входили: управління коменданта укріпленого району, 150-та окрема рота зв'язку, 221-й автотранспортний взвод, 64-й окремих кулеметний батальйон, які дислокувалися в місті Тирасполь, 72-й окремих кулеметний батальйон – Дубоссари, 66-й окремих кулеметний батальйон – Гродненько, три штати для формування 65, 73 і 74-го окремих кулеметних батальйонів, 397-й артилерійський полк – Захар'ївка, 136-та окрема саперна рота – Слободзея Молдавська, одинадцять окремих взводів казематної артилерії, 44-й і 45-й окремі кінні взводи, склад боєприпасів. Комендантом Тираспольського укріпленого району був полковник Григорій Матвійович Коченов [7].

Гарнізон Тираспольського укріпленого району мав на озброєнні: станкових кулеметів «максим» – 630 (при штаті 602 шт.), ручних кулеметів Дегтярьова – 279 шт., гвинтівок – 2 378 шт., гвинтівочних патронів – 14 255 204 шт., (на 8 416 444 шт. більше штатної потреби), 76-мм казематних гармат – 27 шт., снарядів до 76-мм гармат – 14 707 шт. (на 707 шт. більше штатної потреби), перископів 4-кратних – 14 шт. (не вистачало до норми 197), перископів 10-кратних – 203 шт. (при нормі 35), радіостанцій – 5 шт., АК – 4 шт. (при нормі 7), радіостанцій – 6 шт., ПК – 48 шт. (при нормі 238), радіовузлів МРУ-3 при нормі 36 шт. – у наявності не було жодного, антени штирьові фідерні – 241 шт. (при нормі 476), котушки для кабелю – 103 шт. (при нормі 837) [7].

Як бачимо, Тираспольський УР був недоукомплектований основними засобами зв'язку, у першу чергу, радіо засобами, що призводило до зниження управлінської спроможності в усіх ланках укріпленого району.

Ось яку характеристику Тираспольському укріпленому району дали німецькі фахівці в 1942 році у своєму «Деншифті»: «Укріплений район Тирасполь. Завдання: недопущення форсування противником ріки Дністер і виходу до міста Одеса. Ураховуючи те що через Дністер існує небагато мостів, то укріплений район відіграє важливу роль у захисті залізничного мосту між Бендерами та Тирасполем.

Фортифікаційні споруди проходять уздовж східного берега Дністра до місця за 35 км. на південний схід від Тирасполя, де береги остаточно відходять і широкі заболочені низини обступають ріку. Уже під Тирасполем припиняється глибоко врізане вузьке русло ріки, долина ріки становиться 7-8 км. шириною та приймає частково болотистий характер. Місцевість у тилу – це степ. Довжина ділянки від 120-130 км, початкова глибина – 2-4 км. Роки будівництва – 1932-1933, два укріплені вузли мають довготривалі вогневі споруди з підземними ходами. У загальному було встановлено 309 довготривалих вогневих споруд. Розмиви командних пунктів, що знаходилися безпосередньо на березі, спостерігались також і тут. Саме у гирлі Дністра, на Дністровському лимані, закінчувалась лінія Сталіна, яка приєднувалась до берегових артилерійських батарей та охорони залізниці Одеси» [5].

Щодо частин та підрозділів, які входили до складу Тираспольського УР напередодні Великої Вітчизняної війни, то необхідно зазначити, що на 31 травня 1941 року в Тираспольському укріпленому районі було вжито всі необхідні заходи мобілізації. До складу гарнізону увійшли: 64, 65, 66, 72, 73 і 74-й окремі кулеметні батальйони; 397-й артилерійський полк; одинадцять взводів казематної артилерії; 150-й окремих батальйон зв'язку; 136-й окремих інженерний батальйон, 221-й окремих автотранспортний взвод [6].

Отже, після проведених мобілізаційних заходів особовий склад гарнізону Тираспольського укріпленого району нараховував більш ніж десять тисяч бійців і командирів. На озброєнні гарнізону укріпленого району знаходились: 632 станкових кулеметів «максим», 285 ручних кулеметів Дегтярьова, біля сотні артилерійських гармат різного калібру, 26 танків МС-1 (з 45-мм гарматою), 100 тракторів та біля трьох тисяч коней [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. РГВА. Фонд 36967. Матеріали по довготривалим вогневим спорудам існуючих укріплених районів. – Оп. 1. – Спр. 54.
2. Камінський В. Довготривалий сухопутний фронт СРСР (1927-1939) / В. Камінський // Редут. – 2005. – № 108. – 124 с.
3. ГДА СБ України. – Радянські органи Державної безпеки у 1939 – червні 1941 року. Документи 1309 с. Доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ УРСР А.Кобулова секретарю ЦК КП(б) України М. Хрущову про стан Тираспольського укріпленого району 11 січня 1939 року. – 674-678 с.
4. Исаев А. В. От Дубно до Ростова. – М. : Изд-во «Транзиткнига», 2005. – 584 с.
5. Службовий документ по російським береговим укріпленням. – Берлін, 1942. – 690 с.
6. Коваль М. В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. – Ч. 5. – К., 2012. – 456 с.
7. Одесский Краснознаменный. – Кишинев : Изд-во «Картя Молдованяска», 1985. – 345 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Коваль М. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 28.09.2013

Козирев О. С.,
к.і.н., доцент, Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського
м. Миколаїв, Україна

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО «ВІЛЬНА СПІЛКА» В ОЦІНКАХ РОСІЙСЬКИХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

Зроблена спроба визначити ступінь достовірності оцінки російським революціонером Г. О. Лопатиним політичних поглядів організаторів українського товариства «Вільна Спілка» В. Г. Мальованого та І. М. Присецького у зв'язку із розробкою політико-соціальної програми українських соціалістів-федералістів. Проаналізовано ставлення «гуртка В. Мальованого» до індивідуального терору як методу боротьби із самодержавством за політичну свободу і встановлення конституційного правління в Росії. Обгрунтовано, що практична спроба соціалістів-федералістів створити українську політичну організацію була новим явищем в громадівському русі на фоні домінуючого на той час аполітичного культурництва.

Ключові слова: російське народництво, українське народолюбство, «Вільна Спілка», народовольці, партія, програма, соціалісти-федералісти.

Козырев О. С.,
Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского,
г. Николаев, Украина

УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО «ВОЛЬНЫЙ СОЮЗ» В ОЦЕНКАХ РОССИЙСКИХ РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ

Сделана попытка определить степень достоверности оценки российским революционером Г. А. Лопатиным политических взглядов организаторов украинского общества «Вольный Союз» В. Г. Малеванного и И. Н. Присецкого в связи с разработкой политико-социальной программы украинских социалистов-федералистов. Проанализировано отношение «кружка В. Малеванного» к индивидуальному террору как способу борьбы за политическую свободу и установление конституционного правления в России. Обосновано, что практическая попытка социалистов-федералистов создать украинскую политическую организацию была новым явлением в громадівском движении на фоне доминирующего в то время аполітичного культурництва.

Ключевые слова: российское народничество, украинское народолюбство, «Вольный Союз», народовольцы, партия, программа, социалисты-федералисты.

Kozyrev Oleg,
Vosukhomlinsky Mykolaiv National University,
Mykolaiv, Ukraine

UKRAINIAN SOCIETY «VIL'NA SPILKA» IN RUSSIAN REVOLUTIONARIES' ASSESSMENT

Because of the Ukrainian socialists-federalists' participation in the creation of the political and social program the reliability of Russian revolutionary G. Lopatin's appraisal of the political views of the Ukrainian Society «Vil'na Spilka» leaders V. Malyovany and I. Prysetsyky is determined.

The thesis that the revised final draft program of the Ukrainian socialists-federalists political party was jointly created by V. Malyovany and I. Prysetsyky is established. The project is written under the influence of notable European social-democratic ideas, which both authors stuck. But apparently V. Malyovany gave it Ukrainian orientation. Elaboration of the Ukrainian society «Vil'na Spilka» – «Free Union» program began in summer 1883 in Geneva.

Political position of V. Malyovany, M. Dragomanov and the member of the «Narodna Volia» V. Sukhomlyn during joint work on the first version of the «Vil'na Spilka»'s political and social program is viewed. The author makes out G. Lopatin's assumption that the editor of «Vol'noe Slovo» A. Mal'shynsky, who maintained contacts with the police, participated in the «Vil'na Spilka» organizers arrest.

It is concluded that «V. Malyovanyi's foundation» as the organizational centre of the future Ukrainian party of Socialists-Federalists had as its object power concentration for the nearest achievement of political freedom and the establishment of constitutional government in Russia. It was done for carrying

out the socialist work among Ukrainian people in more favorable democratic conditions. Thus the members of the society closely collaborated with all elements of the opposition, including the members of the «Narodna Volia». It is also explains that in draft program of Ukrainian Socialists-Federalists and in I. Prysetsky's hand-written draft speech there wasn't any mention of individual terror as a method of controlling. Critique of terrorist methods in «Ivan Prysets'kyi's testimonies» should be considered in the light of the creation of this document.

Ukrainian socialists-federalists linked the prospects of revolutionary movement in the Russian Empire to integration on federal principles with such Great Russia party in case its appearance. Therefore V. Malyovanyi, unlike M. Dragomanov, aimed to avoid unnecessary waste of his attention on the Ukrainian territory under Austrian Empire and West Slavic politics in general.

G. Lopatin's point of view on «V. Malyovanyi's foundation» participants as «terrorists» and at the same time «national-federalists» confirms the dualistic nature of the «Vil'na Spilka» leaders' political position.

A new perspective phenomenon in the community movement among politically indifferent cultural figures dominated in those times was the attempt of socialists-federalists to create the Ukrainian political institution.

Key words: Russian narodnik movement, Ukrainian narodolyub movement, «Vil'na Spilka», members of the «Narodna Volia», political party, program, Socialists-Federalists.

У складних умовах подальшого демократичного розвитку сучасного українського суспільства важливого значення набуває вивчення вітчизняної соціально-політичної думки і досвіду визвольної боротьби часів зародження і формування перших політичних партій в Наддніпрянській Україні. Це зумовлює науковий інтерес до проектів програмних документів українських соціалістів-федералістів 1880-х років, розробка яких була спрямована на подолання організаційної аморфності українського народолюбства, у першу чергу його соціально-демократичної течії [20, с. 144-145]. У цьому плані варта уваги спроба гуртка українських соціалістів-федералістів створити у 1883 році політичне товариство «Вільна Спілка», безпосередніми організаторами якого були одеський громадivecь Володимир Мальований¹ та російський народник Іван Присецький², а провідним ідеологом – Михайло Драгоманов.

1 **Мальований Володимир Григорович** (1847, за ін. даними 1848, Таганрог, Російська імперія – 26.02. (10.03), 1893, Томськ, Російська імперія) – укр. соціаліст-федераліст, учасник громадського і народовольського рухів, поет. Потомствений дворянин. Вчився у Катеринославській гімназії, був вільним слухачем Новоросійського ун-ту; працював в Одеській контрольній палаті, діловодом у міській управі. Член Одеської громади. Неодноразово заарештований (червень 1879, 03.09.1883), перебував під слідством, двічі – на засланні: Балаганськ Іркутської губ. (лютий 1880 – березень 1881); Кіренськ Іркутської губ. (1886-1888), Мегінський, Західно-Кангалаский улуси Якутської області, Середньоколимськ (1888-1892); з 24.03.1881 по 02.09.1883 – на нелегальному становищі. Автор революційного вірша «Не потурай!».

2 **Присецький Іван Миколайович** (1858, с. Ковалівка, Зінківський повіт, Полтавська губ., Російська імперія – 12.09.1911, Алупка, Крим, Російська імперія) – народник, громадсько-політичний діяч, депутат І Державної Думи (конституційно-демократична фракція і Українська громада), член Партії конституційних демократів (Партія Народної Свободи). Потомствений дворянин. Навчався у Полтавському кадетському корпусі, пройшов курс Санкт-

Перший варіант української політико-соціальної програми «Вільної Спілки», як результат двомісячної колективної роботи М. Драгоманова і В. Мальованого (за участю народовольця В. Сухомлина), був завершений у серпні 1883 року. У зв'язку з арештом В. Мальованого та І. Присецького, що стався на початку вересня цього ж року в Києві, спроба утворення українського товариства провалилася. До узгодженого змісту програми «Вільної Спілки», яка розцінюється вітчизняною історіографією як перший модерний конституційний проект у межах Російської імперії, М. Драгоманов додав власноруч написану «Предварительную заметку» й численні примітки та опублікував у 1884 році в Женеві під назвою «Вольный Союз – Вільна Спілка». Опыт украинской политико-социальной программы» [див.: 1; 10]. Слушною є думка політолога А. Круглашова про компромісний характер даного конституційного проекту, написаного «для конкретного часу і для конкретних втілювачів ідей, у ньому закладених» [13, с. 114]. У зв'язку з цим набуває важливого значення визначення політичної позиції В. Мальованого та І. Присецького як авторів проекту програми політичної партії українських

Петербурзького військово-інженерного училища, вільний слухач юридичного факультету Київського університету. У 1880-1882 рр. – за кордоном. Проживав у Франції, Сербії, Румунії, Швейцарії, де вивчав європейське політичне життя, соціалістичний рух. Заарештований у Києві, перебував під слідством за звинуваченням у державному злочині (2.09.1883 – 16.01.1884); 26.09.1884 призначено адміністративне заслання на 5 років до Східного Сибіру; липень 1885 – лютий 1889 рр. – на засланні (с. Тунка, Іркутська губ.; с. Тесинське, Мінусинський округ, Єнісейська губ.; м. Мінусинськ).

соціалістів-федералістів, з переробки якої у Женеві розпочалася робота над політико-соціальною програмою «Вільної Спілки». У свою чергу це зумовлює науковий інтерес до свідчень відомих представників російських революційних кіл, які були сучасниками або безпосередніми учасниками вищезгаданих подій, пов'язаних з українським товариством «Вільна Спілка».

Мета даної статті – визначити ступінь достовірності оцінки російським революціонером Г. О. Лопатиним політичних поглядів організаторів українського товариства «Вільна Спілка» В. Г. Мальованого та І. М. Присецького у зв'язку із розробкою політико-соціальної програми українських соціалістів-федералістів.

Робота над утворенням української політичної організації відбувалася в умовах посилення урядової реакції, домінування культурництва в громадському русі, кризи російського народництва. Внаслідок численних арештів, що відбулися на початку 1883 р. (переважно через провокаторську діяльність члена Виконавчого Комітету «Народної Волі» С. Дегаєва), народовольська організація була ослаблена. Революціонери шукали можливості подолання наслідків «дегаєвщини», відродження центру «Народної Волі» в Росії, а також відновлення видання друкованого органу партії. Над розв'язанням цих нагальних проблем працювали й російські політемігранти, серед яких одним із авторитетних діячів був Герман Олександрович Лопатін (1845-1918). На час описуваних подій він був відомий як член Генеральної ради І Інтернаціонала, організатор втечі П. Лаврова і спроби звільнення М. Чернишевського із заслання, а також як перший перекладач «Капіталу» К. Маркса в Росії. Під контролем Г. Лопатіна у грудні 1883 р. в Петербурзі Сергій Дегаєв організував вбивство інспектора таємної поліції підполковника Георгія Судейкіна, здійснене народовольцями Василем Конашевичем і Миколою Стародворським. На Паризькому з'їзді народовольців (кін. січня – поч. лютого 1884 р.), Г. Лопатін разом із Н. Саловою і В. Сухомлиним увійшов до складу Розпорядчої комісії «Народної Волі» і невдовзі поїхав до Росії для проведення практичної роботи, однак у жовтні був

заарештований і на «процесі 21-го» (1887 р.) засуджений до довічного ув'язнення [див.: 9, с. 58-98; 109-144].

Детальну інформацію про плани українських народолюбців щодо «Вільної Спілки» Герман Лопатін ймовірно одержав (безпосередньо чи опосередковано) від одеського народовольця Василя Сухомлина. Під час перебування за партійними справами у Франції Сухомлин зустрічався з членами Виконавчого Комітету «Народної Волі» Львом Тихомировим, Марією Ошаніною (Оловенниковою) та іншими впливовими революціонерами-політемігрантами, зокрема Неонілою Саловою, Петром Лавровим. Ймовірно він спілкувався і з Германом Лопатиним, який в цей час проживав у Парижі. Отримавши доручення від Л. Тихомирова дочекатися приїзду С. Дегаєва для вирішення подальшої долі інспектора таємної поліції підполковника Судейкіна, Сухомлин виїхав до Швейцарії. По приїзду до Женеви він поновив давнє знайомство з М. Драгомановим, у якого гостював, за власними словами, близько двох тижнів, де випадково став учасником обговорення програми «Вільної Спілки».

Згадуючи пізніше про ці події, В. І. Сухомлин писав: *«Во время моего пребывания у М. П. Драгоманова к нему приехал из Киева нелегальный революционер-украинец В. Г. Малеванный и поселился со мною... По темпераменту и настроению это был настоящий революционер. Хотя он с И. Н. Присецким (оставшимся в Киеве) и Драгомановым проектировал тогда создать украинское тайное общество «Вильну Спілку», в программу которого террористическая борьба не входила (как это было видно из вырабатываемой Малеванным совместно с Драгомановым в моем присутствии программы), это не мешало ему обещать мне работать рука об руку с народовольцами»* (тут і далі правопис документа – Авт.) [10, с. 53-54; 21, с. 29].

Під час гострих дискусій з М. Драгомановим з приводу змісту та ідейної спрямованості основних положень програми В. Сухомлин був на боці В. Мальованого. Описуючи пізніше ці події, М. Драгоманов схарактеризував позиції своїх співрозмовників наступним чином: *«Они не*

желали, по-моему, в такой степени, как я, сосредоточения деятельности «В[ольного] союза» на Украине, а слишком скоро хотели раскинуть его работу по всей России; в то же время они находили ненужным усложнением дела мое внимание к Австрийской Руси, а еще более к политике западнославянской; кроме того, они считали нужными даже в ту минуту солидарные отношения с кружком русских революционеров (народовольцев), которых я считал морально уже отжившими, а также опасными по их перепутанности с *agents provocateurs*³ (скоро обнаружившаяся двойная роль Дегаева, агента полиции и «Народной Воли» в одно время, вполне подтвердила мои опасения). Наконец, и мои собеседники скучали долговременной подготовительной деятельностью для постановки вопроса о политической реформе России согласно нашим идеям, а хотели больше всего поскорее заманифестировать себя каким-нибудь громким казусом вроде народовольческих предприятий, но только с федерально-украинской окраской» [7, с. 71].

В. Сухомлин не збирався приєднуватися до «Вільної Спілки», оскільки не співчував політичним поглядам М. Драгоманова, однак прихильно ставився до ідеї тісної співпраці безпосередньо із В. Мальованим [21, с. 35, 37].

Арешт В. Мальованого та І. Присецького викликав жваве обговорення у середовищі російських народників-політемігрантів. Зокрема у листі-відповіді до Петра Лаврова від 4 жовтня 1883 р. Герман Лопатін писав (тут і далі правопис оригіналу документа – Авт.): «[...] по последнему времени, в аресте членов «Вольной Спілки» странного мало. Но разве Малеванный вернулся в Россию? В чем его подозревают? В выдаче других товарищей? Второй фамилии я не разобрал. Присецкий? – ...» [17, арк. 16-17; 20, с. 150]. У наступному листі, написаному 6 жовтня, Г. Лопатін висловлює власну думку щодо причин арешту організаторів «Вільної Спілки», а також дає характеристику політичних поглядів Володимира Мальованого: «Возвращаю вам на время Ваше письмо,

подчеркнув непонятную фразу. Подчеркнул было и фразу: «заподозревают Малеванного». Но теперь думаю, что дело идет тут о Мальшинском. Почему это невероятно? Теперь, с упразднением В[ольного] С[лова], Драгоманов и его друзья не нужны ему. К тому же, мне достоверно известно, что Малеванный и К° террористы, но только в то же время национал-федералисты. Это последнее обстоятельство не извиняет первого в глазах Мальшинского и его начальников. Да, неприятное дело ...» [17, арк. 19].

Тож, арешт В. Г. Мальованого та його однодумців, на думку Г. О. Лопатіна, був викликаний причетністю до цієї справи журналіста А. П. Мальшинського (автор секретного «Огляду соціально-революційного руху в Росії», написаного за дорученням начальника III Відділення Власної Й. І. В. канцелярії О. Р. Дрентельна). З серпня 1881 року на кошти конспіративної монархічної організації «Священна дружина» та Департаменту поліції Аркадій Мальшинський з провокаційною метою (відвернути молодь від революційної діяльності, тримати під контролем народників-політемігрантів, внести розкол в емігрантське середовище та ін.) почав випускати у Женеві щотижневу російськомовну газету «Вольное слово». Починаючи з № 37 (15 травня 1882 р.), газета оголосила себе органом ліберального «Товариства Земського Союзу і Самоуправління», яке реально не існувало, будучи вдалою містифікацією «Священної дружини». Не розкриваючи справжніх цілей видання, Мальшинському вдалося залучити до співпраці багатьох відомих народників-політемігрантів, у першу чергу М. П. Драгоманова, який згодом став фактичним редактором (№ 1-36 вийшли під ред. А. П. Мальшинського і М. П. Драгоманова). На початку 1883 р. про співпрацю Мальшинського з поліцією стало відомо народовольцям, що призвело у травні до припинення видання газети.

У полемічних статтях, надрукованих на шпальтах «Вольного слова», М. Драгоманов послідовно відстоював політичні погляди, яких дотримувався в ранній і пізніший періоди своєї літературної діяльності, виступаючи з різкою критикою народовольської програми, зокрема принципу

³ Провокаторами (франц.).

централізму й тактики індивідуального терору. Завдяки позиції редакції на сторінках газети постійно проводилася думка, що демократичний розвиток російського суспільства полягає не в насильницькій зміні державного ладу, а в поступовому розширенні політичних свобод, набутті політичного й адміністративного самоврядування на основі принципу децентралізації.

Крім різноманітних матеріалів ліберального змісту редактори вміщували статті і замітки багатьох відомих громадських і революційних діячів, що мали свободу у виборі тем для публікацій (П. Аксельрод, І. Франко, М. Зібер, М. Рабинович (Бен-Амі)), М. Цакні, М. Жебуньов, В. Голь[д]штейн, В. Сидорацький, Л. Бонді, І. Присецький та ін.). Разом з тим «Вольное слово» (зважаючи на зв'язки Мальшинського з поліцією) об'єктивно сприяло посиленню ідейної ворожнечі у середовищі російських політемігрантів, викликало недовіру до народовольства з боку політично активної молоді, у тому числі в українських колах, що сприймалося як загроза для загальноросійського революційного руху в цілому [див.: 2; 8; 14, с. 283; 15; 16].

Розкриття справжньої ролі А. П. Мальшинського призвело до зниження авторитету М. П. Драгоманова в російських революційних колах (про що останній пише у своїй «Автобіографії») [див.: 7, с. 72]. Очевидно, даними обставинами можна пояснити вищезгадані міркування Г. О. Лопатіна з приводу причин арешту організаторів «Вільної Спілки». Насправді А. П. Мальшинський не був причетний до арешту В. Мальваного та І. Присецького: за останнім був встановлений негласний нагляд поліції після того, як у травні 1883 р. жандармський унтер-офіцер Кочановський упізнав його, випадково зустрівши на одній із вулиць Києва [18, арк. 1-1зв.]. Стеження тривало декілька місяців.

За свідченням відомого діяча російського і міжнародного соціалістичного руху Л. Г. Дейча, одним із співробітників газети «Вольное слово» був також В. Г. Мальваний [3, с. 151; 15]. Розвінчуючи «легенду» про існування в Росії наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. досить великого конституційного руху, у якому ліберали

(головним чином земці) грали значну роль, Л. Дейч, між іншим, зазначав: *«Насколько могу теперь припомнить, те лица, которые тогда стояли близко к Драгоманову, а также и принимали участие, в качестве сотрудников, в «Вольном Слове», – С. Кравчинский, П. Аксельрод, И. Присецкий, В. Малеванный и др., – из довольно откровенных бесед с ним решительно не вынесли ни малейшего впечатления, будто, действительно, существует организация, называемаяся «Земский Союз»* [3, с. 151-152].

Визначаючи ступінь вірогідності вищезгаданого свідчення Л. Дейча, слід враховувати, що після втечі із заслання у березні 1881 р. В. Мальваний протягом двох наступних років брав активну участь у народовольському русі, залишаючись у той же час за політичними переконаннями українським соціалістом-федералістом [див.: 12]. Будь-яких інших згадок про те, що в цей період він друкував свої статті або замітки в газеті «Вольное слово», поки-що не виявлено. Ймовірно, у даному випадку Л. Дейч міг помилитися, оскільки стаття була написана майже через 30 років після вказаних подій.

У період достатньо тривалої співпраці з «Народною Волею», В. Г. Мальваний відкрито не виступав проти індивідуального терору (тим більше на сторінках «Вольного слова»), однак і не пропагував політичні вбивства як метод боротьби проти самодержавства. Систематичний індивідуальний терор, здійснюваний народовольцями проти представників влади, він, імовірно, сприймав як реальний фактор, що може прискорити реформування державного ладу в Російській імперії на засадах політичної свободи і принципу федералізму. Виходячи з цього, дієва підтримка «Народної Воли» в інших сферах її революційної боротьби, на думку Мальваного, була на користь інтересам українських соціалістів-федералістів. Крім того, визнання ідеї індивідуального терору не було обов'язковою умовою участі у будь-якій формі в діяльності народовольських гуртків. Тож, у даному контексті, очевидно, слід розглядати і наведену раніше оцінку Г. Лопатіним «Мальваного і К°» як «терористів» і водночас «націонал-федералістів».

Навесні 1883 року В. Г. Мальований відійшов від безпосередньої участі у справах «Народної Волі», маючи за найближчу мету організаційне оформлення соціально-демократичної течії в українському народолюбстві. У цей час ним був написаний (можливо, за участю І. М. Присецького) проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах». Під цією умовною назвою документ (вилучений при обшуку у Присецького) фігурує у слідчих справах. Зміст вказаного проекту програми (написаної олівцем і чорнилами, російською мовою, почерком Мальованого) відомий лише у докладному викладі жандармського офіцера, оскільки оригінал був знищений [18, арк. 52зв., 53, 66, 113зв.]. Ймовірно, це чернетка одного з варіантів проекту політико-соціальної програми українських соціалістів-федералістів, над складанням якої працювали В. Мальований та І. Присецький. Під час слідства обидва діячі заперечували свою причетність до написання вказаної програми української партії [18, арк. 35зв., 61зв.]. Остаточний варіант програми, привезений В. Мальованим до Женеви, очевидно, відрізнявся від вищезгаданої чернетки за назвою і змістом.

Проект «Програми діяльності...» (яка складалася з 10-ти параграфів) ставив за мету досягнення, по можливості, бездоганного суспільного ладу, як в інтересах «рідної» України, так і великоросійського та інших народів імперії. Наблизити соціальний ідеал передбачалося шляхом утвердження у суспільстві «ідеї колективізму», за умови визнання й «ідеї індивідуалізму», бо остання, як стверджувалося у проекті програми, критикою розв'язує існуючі економічні порядки і, через створення індивідуально для кожного даного моменту більш кращого економічного устрою, поступово впроваджує в життя «ідею колективізму» та остаточно здійснює її.

Незважаючи на задекларовану прихильність членів партії до ідеї еволюційно-органічного розвитку суспільства, було наголошено, що процес вироблення «соціально-економічного колективізму» з «індивідуалізму» здійсниться не інакше як насильницьки – шляхом цілого ланцюга революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючі порядки лише у віддаленому

майбутньому. Домогтися найближчим часом позитивних перетворень в основних сферах життя суспільства передбачалося мирними засобами, поступово поширюючи серед народу ідеї соціалізму настільки, щоб у майбутньому він міг самостійно йти накресленим шляхом.

Вплив соціалістів-федералістів мав бути поширеним на весь український народ, включаючи, серед іншого, міцну постановку питання про культурно-національний розвиток України, а також пропаганду серед української за походженням інтелігенції ідей українського відродження й української партії.

Партія у категоричній формі зобов'язувалася ніколи, проти волі народу, не впроваджувати в життя зміни існуючих порядків (які, згідно з ретельною перевіркою, не відповідатимуть духу і бажанням народу), а також не залучати народ до участі в революційному русі до тих пір, поки він не стане свідомим учасником даного процесу. В основу будівництва української партії було покладено федеративний принцип, за яким передбачалося також подальше об'єднання з подібною великоросійською партією, мета якого – опанувати загальноросійський революційний рух в цілому.

Питання майбутнього державного статусу, національно-територіальної цілісності України не ставилися, а «українське національне питання», звужене до рамок національно-культурної автономії, було підпорядковано вирішенню соціально-політичних проблем. Організаційним ядром майбутньої політичної партії українських соціалістів-федералістів повинен був стати, як записано у програмі, «наш гурток». Його учасники мали створити між собою найближчі «братні» відносини і підлягати повному моральному контролю з боку гуртка. Кожен із гуртківців призначався бути пропагандистом ідей партії й організатором сил в українському селі чи місті для боротьби, головним чином, з існуючим політичним устроєм [1, с. 49-51; 18, арк. 52зв.-54зв.].

Тож, для політичного світогляду В. Мальованого на даному етапі було характерним поєднання ідей національного і соціального демократизму, а в практичній діяльності – національно-визвольної й

соціально-політичної боротьби. У більшій мірі його приваблював соціальний демократизм (або народолобство у вузькому розумінні цього слова), ніж національний демократизм (або українолюбство), а ухил до радикалізму зближував з народовольцями.

Вищезгадана характеристика політичних поглядів учасників «гуртка В. Мальованого» (назва умовна – Авт.), яку дав Герман Лопатін, у певній мірі пояснюється і доповнюється також свідченням Льва Дейча, який протягом першої половини 1880-х років близько спілкувався з обома організаторами «Вільної Спілки». На думку Л. Дейча, певне співчуття І. Присецького до діяльності народовольців, яке проявилось невдовзі після царевбивства, було пов'язано з переважаючою прихильністю цього діяча до конституціоналізму (у порівнянні із соціалізмом, здійснення якого, навіть у більш або менш віддаленому майбутньому, останній вважав малоімовірним). «Этим, понятно, объясняется, – пише далі Л. Г. Дейч, – его (Присецького – Авт.) готовность поддерживать их (народовольцев – Авт.) материально, хотя не особенно щедро, так как не меньшую симпатию он, как украинец, питал к Драгоманову. Подобно Дебогорию-Мокриевичу и другим украинцам, Присецкий также поддавался влиянию тогдашнего редактора «Вольного Слова», почему по возвращении в Россию, он вместе с Вл[адимиром] Малеванным стремился создать смешанную группу, которая должна была явиться соединением народовольчества с украинофильством. Но, вследствие принятых киевскими жандармами мер, эта эклектическая группа просуществовала самое короткое время, не успев, насколько помню, ничем себя проявить...» [4, с. 221].

Тож, найближчим соратником В. Г. Мальованого у справі утворення «Вільної Спілки» був потомствений дворянин Полтавської губернії Іван Миколайович Присецький, погляди якого поступово еволюціонували від чорнопередільства до соціального демократизму європейського зразка, а в подальшому – до конституційного демократизму. У зв'язку з цим заслуговує на увагу політична позиція цього діяча, власноручно викладена ним (російською мовою) у «Показанні Івана

Присецького», написаному 6 вересня 1883 р. у тюрмі [22, арк. 87-88зв.]. «Желая выяснить мое личное отношение к «движению» и участие в нем, даю это показание» – писав підслідний, пояснюючи мотиви свого вчинку [22, арк. 87].

Найбільший науковий інтерес представляє виклад автором «Показання...» соціально-політичних ідей, яких він дотримувався після повернення з-за кордону у вересні 1882 р., а також власних намірів щодо подальших дій. «Так как все это весьма подробно изложено в моих двух записных книжках и рукописи, которые были отобраны у меня при обыске, – пише І. Присецький, – то я, чтобы не быть голословным, изложу вкратце содержание рукописи, ссылаясь иногда на записную книжку» [22, арк. 87]. Зауважимо, що у даному випадку мова йде про рукопис, який у слідчій справі має назву «рукописный проект речи, заключающей в себе развитие вышеизложенной программы украинской социально-революционной партии». Оригінальний текст вказаної промови не зберігся, а її зміст викладено жандармським офіцером, так само, як і зміст проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» [18, арк. 54зв.-57зв.].

В обох документах (у «Показанні...» і рукописі промови) І. Присецький висловлюється від імені соціалістичної групи, вважаючи себе її представником («ми соціалісти», – написано у рукописі) [18, арк. 55]. У «Показанні...» підслідний не міг бути до кінця відвертим (враховуючи умови написання), тому жандармський виклад змісту оригіналу рукопису промови у значній мірі доповнює і уточнює перший документ.

У «Показанні...» обґрунтовувалася необхідність утворення нової партії «серед усіх класів і національностей» з метою перетворення Російської імперії на засадах політичної свободи, самоврядування й федералізму, що, у свою чергу, мало наблизити досягнення в перспективі кращого суспільного устрою як ідеалу. У загально-теоретичному плані таким ідеалом для будь-якої прогресивної партії, за словами Присецького, є нині соціалістичний лад,

обумовлений, як і будь-який інший економічний і державний лад народного життя, станом науки і техніки, з одного боку, а з іншого – розумовим, моральним і суспільним розвитком даного народу. Виходячи з цього, І. Присецький та його прихильники, як вказується у документі, не поділяли думки, що навіть насильницьким шляхом можна впровадити соціалістичний лад «коли завгодно і де завгодно». Автор «Показання...» згодний з марксистською тезою, що «звільнення народу від економічного гніту капіталу може бути здійснено тільки самими робітниками», однак у тому разі, якщо її тлумачити наступним чином: «[...] социалистический строй тогда только может осуществиться, если рабочие настолько разовьются умственно, нравственно и общественно, что в состоянии будут не только проникнуться соц[иалистическими] идеями, но и воплотить их в жизнь» [22, арк. 87зв.].

Виходячи з цього, віддалену перспективу побудови соціалізму в тій чи іншій країні І. Присецький пов'язував із утвердженням на певному історичному етапі існування даного суспільства такого суспільно-політичного і економічного ладу, який забезпечив би найбільш сприятливі умови для розумового, морального і суспільного розвитку народу. У зв'язку з цим бажаною, на його думку, була б представницька форма правління і федеративний державний устрій, побудований на засадах децентралізації і самоврядування. З теоретичної точки зору, вважав Присецький, найкращим чином забезпечує прогресивний розвиток суспільства вільна федерація невеликих держав, кожна з яких представляє собою «розумовий центр», тобто має розвинену культуру [22, арк. 87зв.].

Піддавши критиці державний устрій Росії, І. Присецький запропонував відповідну програму реформ, яка містила такі положення: 1) представницьке народне правління; 2) розподіл управління між областями, що відокремилися внаслідок географічних, економічних або національних особливостей; 3) вільна федерація цих областей; 4) законне забезпечення прав людини від адміністративного свавілля, свобода друку, слова, асоціацій, релігійного культу; 5) проведення економічних реформ, спрямованих на

поліпшення тяжкого стану народу [22, арк. 87зв.-88].

Характеризуючи фактори, які здатні вплинути найближчим часом на державний устрій в Росії, І. Присецький відзначав, що не можна розраховувати на «простий народ» в силу його розкиданості, нерозвиненості, нерозуміння значення політичних установ тощо. У зв'язку з цим соціалісти-федералісти виступають проти збудження народного повстання, нової «пугачовщини» (навіть якщо це було б можливо зробити на ґрунті економічних інтересів), оскільки це обов'язково призвело б до масового кровопролиття та знищення «усіх зародків освіченості й цивілізації» [22, арк. 88]. Тимчасове захоплення землі без зміни існуючого політичного режиму, говорилося з цього приводу у рукописі промови, вкрай несприятливо вплинуло б на прогресивний розвиток суспільного життя. «Та масса жестокости и крови, умственный застой не могли бы уравновесить временное улучшение экономического быта после чисто экономической революции» [18, арк. 57].

Тому боротьба повинна вестися таємно, вважав І. Присецький, із залученням до взаємодії усіх опозиційних елементів (у тому числі тих, які можуть стати в опозицію до уряду), а саме: людей, які перебувають серед народу (очевидно, народників – Авт.); інтелігенцію (земський рух – Авт.); представників різних національностей, релігій і сект та ін. Прапором, навколо якого могли б згуртуватися, навіть тимчасово, усі опозиційні сили, на думку І. Присецького, могла стати запропонована ним програма реформ, основним складовим елементом якої була політична реформа.

Пункти цієї програми у рукописі промови сформульовано переважно у формі гасел із розгорнутим обґрунтуванням. Наприклад, з приводу національного питання сказано наступне: «Различные национальности, населяющие Россию, жалуются на стеснение их, как национальных единиц, и на препятствие свободному их прогрессивному развитию, вследствие вмешательства чуждых им народностей, на знамени должно быть написано: «свобода национальности, свобода распоряжаться собой!» [18, арк. 57-57зв.].

Так само у лаконічній формі пропонувалися й інші об'єднуючі гасла, а саме: правовий порядок; представницька форма правління; самоврядування; свобода віросповідання. Оскільки у вимогах до влади з боку різних учасників опозиційного руху, поряд із загальним, існують і відмінності, остільки, вважав І. Присецький, не можна вироблювати один тип боротьби. Кожен опозиційно налаштований суспільний елемент мав право діяти так, як вважає за потрібне, однак характер боротьби повинен бути спільним, а саме – політичним [18, арк. 57зв.]. Далі, у викладенні жандарма, йшов перелік засобів боротьби, *«які вказані у програмі української партії (див. § 7)»* [18, арк. 57зв.].

І. Присецький був переконаний, що обрані способи дій повинні бути прийнятними для усіх учасників опозиційного руху, щоб, у свою чергу, також сприяти об'єднавчому процесу. Оскільки збудження народного повстання і систематичний терор не здатні консолідувати усі прогресивні сили, він закликав підтримувати у суспільстві протест проти існуючого ладу за допомогою організованої громадської думки, роз'яснюючи народу залежність перетворень в усіх сферах державного життя від політичної реформи в країні. Розраховуючи, головне, на підтримку інтелігенції, І. Присецький у «рукописному проекті промови...» пропонував: *«...для достижения целей партии проникает во все административные и земские должности и, не теряя связей с организацией, вести непрерывно легальную борьбу с правительством, постоянно волнует общество хотя бы небольшими протестами, заявлениями и т. д.»* [18, арк. 34зв.].

Пояснюючи політичні принципи своїх однодумців, І. Присецький писав: *«Мы уже говорили, почему мы против народного восстания, против террора же потому, что он ведет борьбу не против принципов единой державы и централизации, а против единичных личностей, и, кроме того потому, что он вместе с тем терроризирует и общество, не позволяя ему выйти с его менее громким, но зато более действенным оружием – организованным общественным мнением и протестом против существующего порядка»* [22, арк. 87-88]. Прикметно,

що «рукописний проект промови ...» не містив згадок про ставлення учасників соціалістичного гуртка до індивідуального терору. Це дало підстави слідству сумніватися у ширості засудження автором цього методу боротьби.

Погляди, яких дотримувався І. Присецький з приводу доцільності використання терористичної тактики у боротьбі проти самодержавства, були викладені ним ще восени 1881 р. у статті «Заметка о взаимном отношении нарождающихся и действующих в России партий», надрукованої на шпальтах газети «Вольное слово». Скептично оцінивши результати і перспективи таємної соціалістичної пропаганди серед народу, І. Присецький закликав усі опозиційні сили об'єднатися навколо «Народної волі» для боротьби за політичні права й свободи, що, на його думку, зробить зайвим терор. Тероризм, на думку автора статті, є *«формою, а не сутністю боротьби»*, вимушеною мірою, пов'язаною з бездіяльністю суспільства [див.: 11, с. 87-88].

Маючи на меті вберегти своїх соратників від звинувачень у створенні української політичної партії соціалістів-федералістів, І. Присецький заявив, що *«справа зупинилася поки-що на виробленні певних принципів мною особисто»* і тому *«до створення такої серйозної й складної організації не могло бути ще і приступлено»*, отже справа знаходиться *«в ембріональному стані»* [22, арк. 88].

За ідейним змістом «Показання Івана Присецького» і вищезгаданий «рукописний проект промови ...» у значній мірі співзвучні проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах», а також політико-соціальної програми українського товариства «Вільна Спілка» – «Вольный Союз» (1884 р.) [див.: 5], хоч безпосередньо про Україну у перших двох документах не згадувалося. Тож є підстави вважати, що доопрацьований остаточний варіант проекту програми політичної партії українських соціалістів-федералістів був укладений спільно В. Г. Мальованим та І. М. Присецьким. Проект написаний під відчутним впливом європейських соціально-демократичних ідей, яких дотримувалися певною мірою обидва

автори, однак українську спрямованість йому, дуже імовірно, надано В. Мальованим.

Таким чином, «гурток В. Мальованого», як організаційне ядро майбутньої партії українських соціалістів-федералістів, вважав своїм першочерговим завданням концентрацію сил заради завоювання найближчим часом політичної свободи і встановлення конституційного правління в Росії, щоб надалі, за більш сприятливих демократичних умов, зосередитися на проведенні соціалістичної роботи серед українського народу. Цим обумовлювалася готовність учасників гуртка тісно співпрацювати з усіма опозиційними елементами, включаючи народовольців.

Наміром «гуртка В. Мальованого» узгоджувати свою діяльність з «Народною Волею» можна пояснити відсутність згадки про ставлення до індивідуального терору у чернетці проекту програми політичної партії українських соціалістів-федералістів і рукописному проекті промови І. Присецького. Обґрунтування неприйнятності для учасників вищезгаданого українського гуртка терористичних методів боротьби, яке міститься у «Показанні Івана Присецького», слід розглядати з урахуванням обставин написання даного документу.

В організаційному плані «гурток В. Мальованого» пов'язував подальший розвиток революційного руху в межах Російської імперії з об'єднанням на федеративних началах двох партій – політичної партії українських соціалістів-федералістів і подібної великоросійської партії (у разі її створення). Ця об'єднана партія найближчим часом мала скеровувати революційний рух головним чином на боротьбу за політичну свободу і встановлення конституційного ладу в Російській імперії, а в довготривалій перспективі – на досягнення соціалістичного ідеалу. У зв'язку з цим західноукраїнський, а тим більше західнослов'янський напрямки діяльності українських соціалістів-федералістів були на той час, з точки зору В. Г. Мальованого, зайвими, оскільки ускладнювали досягнення поставлених цілей.

Оцінка Г. Лопатиним учасників «гуртка В. Мальованого» як «терористів» і одночасно «націонал-федералістів» підтверджує дуалістичний характер політичної позиції організаторів «Вільної Спілки».

Спроба створення соціалістами-федералістами української політичної організації була новим перспективним явищем у громадівському русі на фоні домінуючого на той час аполітичного культурництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47-55.
2. Громова Л. П. Становление системы русской политической прессы XIX века в эмиграции [*Электронный ресурс*] / Людмила Петровна Громова // Журналистика русского зарубежья XIX – XX веков : учебное пособие / под ред. Г. В. Жиркова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. – 318 с. – Режим доступа : <http://evartist.narod.ru/text5/16.htm> (30.11.13; 13:10); Название с экрана.
3. Дейч Л. У начала легенды // Современный мир. – 1913. – № 11. ноябрь. – С. 137-167.
4. Дейч Л. Письмо к И. Н. Присецкому // Группа «Освобождение труда». (Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча) : ист.-револ. сб. ; под ред. Л. Г. Дейча. – М. : Л., 1926. – № 4. – С. 220-225.
5. Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна Спілка: Опыт украинской политико-социальной программы / Свод и объяснения М. Драгоманова. – Женева : Типография «Громады», 1884. – 109 с.
6. Драгоманов М. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885-1891, 1893-1895) / М. Драгоманов, Т. Окуневський ; зладив і видав М. Павлик. – Львів : Народова друк. Мансцких, 1905. – 280 с.
7. [Драгоманов М. П.]. Добавление к автобиографической заметке, писанное для г[осподина] leon Sichler в начале февраля 1889 [года] // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / М. П. Драгоманов ; упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко; ред. кол.: О. С. Засенко (гол.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 69-79.
8. Заславский Д. М. П. Драгоманов и «Вольное Слово» // Былое : журнал, посвященный истории освободительного движения. – Петроград, 1924. – № 27-28. – С. 90-122.
9. Катренко А. М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства. (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.) / А. М. Катренко. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. – 320 с.

10. Козирев О. С. Володимир Мальований і «Вільна Спілка» // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – Вип. 2. Історичні науки. – С. 52-67.
11. Козирев О. С. Політичні погляди та діяльність народника Івана Присецького // Проблеми політичної історії України: збірник наукових праць / ред. кол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ : [б.в.], 2006. – С. 85-97.
12. Козирев О. С. Громадсько-політична діяльність українського народолюбця Володимира Мальованого на початку 80-х рр. XIX ст. // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – Вип. 75. Т. 88. Історичні науки. – С. 140-148.
13. Круглашов А. Конституційні ідеї М. Костомарова та М. Драгоманова // »Вільна Спілка» та сучасний український конституціоналізм: Драгоманівський збірник / за ред. Т. Андруссяка. – Львів : Світ, 1996. – С. 110-115.
14. Куценко Ю. Ю. Історіографічні образи М. П. Драгоманова в гуманітаристиці кін. XIX – поч. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : [б.в.], 2012. – Вип. XXXIV. – С. 280-288.
15. Пелевин Ю. А. «Священная дружина» против народовольческой эмиграции // »Будущего нет и не может быть без наук...» (Памяти профессора Московского университета Михаила Герасимовича Седова) / Юрий Александрович Пелевин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2005. – С. 604-634.
16. Политическая программа общества «Земский союз». – [Женева : Ред. газ. «Вольное слово»], 1882. – 31 с.
17. Російський державний архів літератури та мистецтва, ф. 1329, оп. 2, спр. 7. – 86 арк.
18. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург, ф. 1405, оп. 83-84 (1883 р.), спр. 11250. – 148 арк.
19. Світленко С. І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1999. – 240 с.
20. Світленко С. І. Народництво Наддніпрянської України 60–80-х рр. XIX ст. у фондах особистого походження центральних російських архівів // Вісник Дніпропетровського університету : історія та археологія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 143-156.
21. Сухомлин В. И. Из эпохи упадка партии «Народная Воля» // Каторга и ссылка. – 1926. – № 4. – С. 29-45.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 229, т. 1. – 298 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Drozd Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.

© Козирев О. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 28.12.2013

ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО У ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ на зламі XIX-XX ст.

Показано, що промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці на зламі XIX-XX ст. Потужний розвиток одержала технічна переробка сільськогосподарських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Реалізація промислової продукції приносила поміщикам високі прибутки. Внаслідок поєднання вищезгаданого сільськогосподарської продукції та її переробки поміщицькі господарства перетворювалися на аграрно-промислові комплекси. Внаслідок таких змін поміщик пореформеної доби набував рис капіталіста, підприємця.

Ключові слова: поміщицьке господарство, промислове виробництво, переробна промисловість, прибутковність.

Темірова Н. Р.,
Донецький національний університет, г. Донецьк, Україна

ПРОМЫШЛЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ПОМЕЩИЧЬИХ ХОЗЯЙСТВАХ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ на переломе XIX-XX вв.

Показано, что промышленное предпринимательство занимало важное место в помещичьей экономике на рубеже XIX-XX вв. Мощное развитие получила техническая переработка сельскохозяйственных продуктов: сахарное, винокурное, табачное, мукомольное производства. Реализация промышленной продукции приносила помещикам высокие прибыли. В результате сочетания выращивания сельскохозяйственной продукции и ее переработки помещичьи хозяйства превращались в аграрно-промышленные комплексы. Вследствие таких изменений помещик пореформенной эпохи приобретал черты капиталиста, предпринимателя.

Ключевые слова: помещичье хозяйство, промышленное производство, перерабатывающая промышленность, доходность.

Temirova Nadia,
Donetsk National University, Donetsk, Ukraine

INDUSTRIAL PRODUCTION AT LANDLORD'S FARMS OF UKRAINIAN PROVINCES in the late XIX and early XX centuries

The capitalist nature of the landlords' activity was particularly visible in the industrial production. In late XIX – early XX centuries it occupied an important place in the landlord economy. Due to the fact that landlords possessed free capital, they managed to increase their wealth by converting farms into agrarian-industrial complex. During the post-reform decades the volume of agricultural products – wheat, rye and sugar beet – was constantly on the increase which made it possible to process agricultural raw materials in the estates. In late XIX century industrial entrepreneurship was most widespread in provinces of the Right-bank Ukraine.

Part of grain was processed into cereals, flour, starch, oil, alcohol, beer directly at the estates. One of the most developed industries was distilling. However, enrichment from the industrial production could not be compared to the production of sugar. Its rapid development occurred in the 40-50s of XIX century. Industrial establishments were organized by landlords who had the means to build and also borrow money on the security of estates.

Most trades in the estates concentrated at large farms. The primary role in the prosperity of large landowners in Ukraine belonged to the agrarian-industrial complex. Their wealth was concentrated in three areas: the production of grain, crunching and distillation; growing of beet with sugar production, felling with selling of its products. A characteristic feature of the landlords' estates of entrepreneurial

type was a practically closed production cycle. Agricultural production, apart from the direct product, gave fodder for livestock which allowed fertilising soil.

Specialization was primarily dependent on climatic conditions. Therefore, on the Right bank the production of sugar and distillation was widespread, while at the landlord estates on the Left bank – refining, which enabled the optimal use of agricultural products, namely, sugar beet, distilleries, breweries and mills. In the South production of grain prevailed, whereas processing played only secondary role. Industrial processing of agricultural products was done through distillation and meal production. It should be emphasized that industrial production yielded the highest revenue to landowners. Furthermore, a landowner of the post-reform epoch was not an entrepreneur and capitalist anymore.

Key words: *landlord economy, industrial production, remake industry, profitability.*

Внаслідок скасування кріпацтва велике (поміщицьке) землеволодіння переживало глибоку видозміну. Втративши, нехай і малопродуктивну, але гарантовану робочу силу, їхні власники постали перед проблемою пошуку нових методів господарювання. Прилаштуваючись до ринкової кон'юнктури, найбільш вправні землевласники не обмежувалися традиційними землеробством і тваринництвом, а все більше уваги приділяли промислового виробництва, оскільки воно давало найвищі прибутки. Внаслідок певної переорієнтації своїх господарств поміщики перетворювалися на господарів підприємницького типу. В результаті економічних перетворень відбувалася їхня соціальна трансформація. Дослідження організації промислового виробництва у поміщицьких маєтках здатне дати відповіді на питання про глибинні перетворення в пореформеному суспільстві, які незабаром призвели до революційного зламу.

Дослідники зверталися до вивчення підприємницької діяльності великих землевласників у контексті проблеми визначення рівня розвитку капіталістичних відносин в їхніх господарствах. Більше того, ця проблема зберігала пріоритетність у середовищі радянських дослідників, оскільки перебувала у полі дозволеного. А. Анфімов, Д. Ковальченко, Л. Минарик здійснили глибокий науковий аналіз змін становища поміщицького господарства у пореформеній Росії [1-3]. Як елемент загальної концепції у них наведені приклади з українських губерній. Певний внесок у дискусію про співвідношення капіталістичної та відробіткової систем поміщицького господарювання зробили українські науковці Л. Іванов, О. Мамалига, Л. Мельник [4-6]. Попри потужний фактичний матеріал концептуально дослідження того покоління істориків обмежувалися висновками

про кризовий стан поміщиків, що розглядалося як одна з передумов «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Цю концептуальну обмеженість поступово вдається долати сучасним науковцям. Загальні нові підходи, передусім, позначилися в узагальнюючих працях [7-9]. Українські історики Т. Лазанська, А. Тимошенко, О. Ткаченко та інші автори, французький науковець Д. Бовуа кожен у межах своєї проблематики зверталися і до організації промисловості в поміщицьких маєтках [10-13]. Проте цілісного уявлення про цей вид діяльності поки що не маємо. Тому мета даної розвідки полягає у визначенні провідних галузей «поміщицької промисловості» в українських губерніях на зламі ХІХ-ХХ ст. Основними джерелами дослідження виступили статистичні матеріали, описи маєтків, мемуарна література.

Капіталістичний характер діяльності поміщиків особливо яскраво виявився в галузі промислового виробництва. У них були в наявності вільні капітали, завдяки чому вони отримали шанс примножити своє багатство, перетворюючи власні сільські господарства на аграрно-промислові комплекси. Їхня промислова діяльність лежала, передусім, у галузі переробки сільськогосподарської сировини.

У пореформені десятиліття обсяги землеробської продукції – пшениці, жита і буряків – зростали з кожним новим десятиліттям, що надавало можливість здійснювати переробку сільськогосподарської сировини в маєтках. За даними Дворянського банку наприкінці ХІХ ст. промислове підприємництво найбільшого поширення набуло у правобережних українських губерніях (Київщина – 57,6, Поділля – 59,9, Волинь – 67,4 % заставлених маєтків мали промислові заклади), найменшого – в

лівобережних (від 19,3 до 27,3 % маєтків). Характерно, що напередодні Першої світової війни в Правобережжі майже 50 % усіх підприємств належали польським поміщикам. Кількість промислових закладів в обстежених маєтках перевищувала кількість самих маєтків, тобто в господарстві було більше одного промислового підприємства. Перше місце посідала Херсонщина, де на господарство припадало 3 підприємства. У правобережних губерніях цей показник становив 2,4 промислові заклади, у той час як у Катеринославській, Таврійській, Харківській, Полтавській, Чернігівській губерніях цей показник був меншим за 2 [14].

Однією з найрозвиненіших промислових галузей у поміщицьких маєтках було винокуріння. Проте урядове положення 1861 р. сприяло створенню винокурних заводів, здатних сплачувати високі податки, які передавались у концесію поміщиками-дворянами. Це призвело до занепаду значної кількості невеликих винокурень у маєтках, що були джерелом збагачення дворянства. Тільки на Київщині з 350 винокурень, зафіксованих на 1861 р., у 1883 р. залишилося 108. Загальна виробнича потужність не знизилася внаслідок інтенсивної концентрації виробництва. Внаслідок цього поміщики, окрім значних прибутків, втрачали і продукти переробки, які, наприклад, використовувалися для відгодівлі худоби. Промислові ж винокурні, навпаки, процвітали завдяки звільненню від податків за перевищення встановлених державою норм. У 1891 р. обмежувальний указ було скасовано. Оподаткуванню підлягали великі винокурні, з малих податки зменшувалися. Як наслідок, землевласники, стурбованим закриттям кордонів для експорту зерна, отримували шанс компенсувати неминучі втрати [15].

А. В. Кочубей згадував, що під час розподілу батьківських маєтностей між трьома братами він погодився прийняти Гути – *«маєток, який давав достатньо поганий прибуток доти, доки я не влаштував там скляний і не збільшив існуючий винокурний завод»* [16]. Винокуріння було однією з прибуткових статей у Чернятинському маєтку М. М. Львової (Литинський повіт Подільської губернії).

Завод у складі маєтку був придбаний власницею 1864 р. До початку 1890-х років він перебував в оренді і приносив щороку 1 200 руб. прибутку. У 1891 р. орендні відносини припинені і винокуріння здійснювалося за рахунок власниці. Виробничий процес залишався примітивним, тому прибутковість була невисокою – 678 руб. У 1897 р. завод піддано реконструкції. Акцизним відомством було дозволено викурювати до 9,5 тис. л, пізніше цей показник збільшено до 15,6 тис. л. Поряд із Правобережжям помітний розвиток винокуріння отримало в Харківській губернії – тут щороку вироблялося продукції на 3 млн. руб. Найбільшими винокурними заводами були підприємства Кенига (продуктивність – 95 тис. руб.), Строганових (продуктивність – 90 тис. руб.) [17].

Але жодне з джерел промислового збагачення не могло зрівнятися з виробництвом цукру. Бурхливий розвиток цукроваріння припав на межу 40-50-х років XIX ст. Промислові заклади організовували поміщики, які мали, де й за що будувати, могли позичити кошти під заставу маєтків. Справжнє піднесення розпочалося в 1881-1883 роках. Численні дрібні цукроварні в маєтках з «відкритим вогнем» і рабськими умовами праці занепадали, натомість швидкими темпами відбувалася концентрація, множились підприємства з новими технологіями; зростала кількість найманої робочої сили. Після 1881 р. стара технологія добування соку з буряків за допомогою гідравлічного преса була замінена розпилювачами і фільтруючими пресами. Завдяки цьому вихід цукру з берківця зріс від 35 фунтів до 1 пуда 30 фунтів, тобто вдвічі. Майже повне припинення імпорту цукру в 1877 р. До того ж, у Західній Європі відчувався брак цукру, тому вона стала хорошим ринком для експорту. Через утримання цін на високому рівні дивіденди цукроварень коливались від 15 до 20 %, що сприяло розгортанню поміщицького виробництва [18].

Домінувала в цукровому виробництві Київщина. У 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула тут 5 800 тис. берківців, на Волині в 1875 р. 7 цукроварень переробили лише 243 тис. берківців. У 1880 р. загальна

вартість виробленого на Київщині цукру коливалася від 6 до 8 млн. руб., а на Волині – 2,9 млн. Іншим регіоном цукроваріння було Лівобережжя, хоча, звичайно, він поступався обсягами. Друге місце за розмахом виробництва цукру посідав цукрорафінадний завод Харитоненка, заснований 1869 р. Його річне виробництво становило 4,5 млн. руб. Серед інших поміщицьких підприємств виділялися Михайлівський завод у Глухівському повіті, який належав товариству буряко-цукрових заводів Терещенків, заснований 1855 р. з обсягом виробництва в 3 млн. руб.; Кенига в с. Тростянці Охтирського повіту, заснований 1847 р., з обсягом 2,6 млн. руб.

Некерване з 1881 р. виробництво, усунення нестачі цукру в Західній Європі призвели до надвиробництва. Щоб не втратити позиції, в березні 1884 р. головні цукрозаводчики й акціонерні товариства всієї імперії об'єдналися в цукровий синдикат. Цукровики зібрались у Києві і звернулись до держави з вимогою знизити податки на продаж цукру всередині країни, встановити квоти на виробництво і вирощування буряків відповідно до «реальних потреб». Серед ініціаторів були найбільші цукровиробники – Чацькі, Потоцькі, Бродські, Терещенки, Балашови.

За винятком 1893 р., коли через поганий врожай довелося імпортувати цукор, у наступні роки ринкова кон'юнктура була сприятливою для цукрових магнатів. Такою вона залишалася до 1914 р. Географія експорту була досить широка – європейські та азійські країни. Наприкінці XIX ст. в правобережних губерніях вироблялося 69 % цукру Російської імперії. Але в середовищі цих багатих людей не існувало рівності. З боку власників 13 цукроварень на захід від Дніпра і 8 на схід (Бродських, барона Гінзбурга, який володів 10 цукровими підприємствами, Бобринського, власника цукроварні у Смілі і 6-класного технічного училища) відчувалася прихована зневага до багатих парвеню – наприклад, чумацького сина Терещенка, власника 4 цукроварень на Правобережжі і 7 на Лівобережжі.

Розвиток цукрової промисловості був неможливим без ще одного джерела збагачення – лісу. Гостра потреба у шпалах для залізниць, у папері, особливо в деревині

швидко призвела до її подорожчання. Поступовий розпродаж величезних лісових багатств Правобережної України був найпростішим засобом протягом десятиліть одержувати готівку при майже повній відсутності банківського кредиту. Тим більше, що ціни на ліс із 1860 до початку 1880-х років виросли у 5 разів [19].

Особливо активно лісові багатства експлуатувалися до 1890 р., доки на цукроварні й винокурні не почало надходити залізницями вугілля з Донбасу. Але оскільки привозити вугілля з Донбасу було дорого, а місцеві запаси бурого вугілля так і не змогли використати, три чверті палива постачали з лісу. У 1884 р. єдина для трьох правобережних губерній копальня бурого вугілля експлуатувалась під Звенигородкою графом Потоцьким спільно з графом Шуваловим. Проте то було низькосортне паливо, добувалось на невеликій копальні, де працювало 60-100 шахтарів. У 1868 р. на території Смілянського маєтку були відкриті поклади бурого вугілля, який спробували використати в цукровому виробництві. Але через дорожнечу та низьку якість через десять років його добування припинили. Основним видом палива, як і раніше, служили дрова. До 1869 р. як паливо дрова застосовувалися на Капітанівському цукровому заводі Бобринських.

На п'яти цукрових заводах графів Бобринських в 1861-1866 років вартість використаних дров становила 144,4 тис. руб., а в 1876-1881 роках досягла найвищого показника – 208,5 тис. руб., після чого розпочалося зниження витрат на дрова через початок застосування вугілля. Протягом 1876-1881 років його вартість склала 14,5 тис. руб., у 1881-1886 роках – 16,5 тис., після чого витрати на нього різко впали. Тільки з 1906 по 1911 роки вони зросли до 41,1 тис. руб., а в 1911-1912 роках – уже до 145,8 тис. [20]. У 1915 р. власники Смілянського маєтку Бобринських, заставленого у Дворянському банку, звернулись до правління банку з проханням дозволити рубку лісу для потреб цукрового заводу. Враховуючи, що залізниці були не в змозі постачити необхідну кількість вугілля, що нестача палива негативно відбилась би на платіжній спроможності маєтку, що за

власниками не було недоїмок, їм було дозволено дострокову рубку лісу на потреби заводу [21]. Переважно на вугіллі працював тільки Червонський цукровий завод (Житомирський повіт Волинської губернії). Паливо привозили з донецьких і домбровських копалень [22].

Інші види господарської діяльності в українських губерніях були досить незначними. Зокрема у правобережних губерніях металургійне виробництво, велося на старих запасах вугілля на Волині, концентрувалось у 1882 р. на 11 руднях, які давали 594,5 тис. пуд. продукції. У 1895 р. видобуток 8 рудень склав 978,9 тис. пудів, чого вистачало лише для кількох невеличких залізоплавильних підприємств з кількістю робітників 40-100 осіб. Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років Поділля охопила «фосфоритна лихоманка». У Жмеринці збудували суперфосфатний завод, але родовище швидко вичерпалось. Імпорт мінеральних добрив зруйнував у зародку цей вид промисловості. Через поширення імпорту зменшувалась кількість текстильних фабрик: зі 115 у 1859 р. до 71 в 1888 р. Втручання маєтків у виробництво грубих тканин обмежувалося наданням сервітутів на використання річок для вимочування сировини [23].

Якщо в цілому поглянути на поширеність промислів у поміщицьких маєтках, то побачимо, що в основному вони зосереджувались у великих господарствах. Така ситуація спостерігалася в Костянтиноградському повіті Полтавщини. З 57 промислових закладів 38 розміщувалося у маєтках площею понад 1 тис. дес. Найпоширенішими були млини (33), далі названі цегельні заводи (8), олійниці та крупчатки (по 4), парові млини, кузні, майстерні (по 2) тощо. Єдиний у повіті винокурний завод розташовувався в Карлівському маєтку. Тут перероблялися жито, ячмінь, овес, просо, кукурудза, картопля. Щоденно перероблялося 1 016 пудів сировини, що надавало можливість щороку викурювати від 62,5 тис. до 833 тис. л спирту. Цей завод був одним з найбільших у Росії. Щорічний прибуток становив пересічно 150 тис. руб. Протягом виробничого періоду, який тривав з жовтня по квітень, на заводі працювало близько

100 робітників. У цьому ж маєтку діяв крохмальний завод, який протягом 6-7 місяців переробляв 20-30 тис. пудів пшениці арнаутки. На підприємстві були зайняті 20-25 робітників. З 10 пудів пшениці отримували 4,5 пуда крохмалю. Паровий крупчастий млин перероблював 1 тис. пудів на добу, а за рік – 200-250 тис. пуд. пшениці. Вироблялося борошно шести сортів. На млині зайнято було 30-34 робітники. Окрім цих промислових закладів, у маєтку працювала механічна майстерня з ливарним відділенням. Вона служила для ремонту та виготовлення сільськогосподарських знарядь, зокрема, борін, плугів, парових молотарок. У майстерні працювали 40 майстрів та 20 учнів. Як паливо застосовувалися солом, дрова, а на винокурному заводі і в майстернях – ще й вугілля. Перелічені промислові заклади маєтку Мекленбург-Стерлицьких були найпомітнішими у Костянтиноградському повіті. Серед інших маєтків привертала увагу Циглерівський, в якому функціонували механічна майстерня та паровий млин [24]. У поміщицьких господарствах Кременчуцького повіту Полтавської губернії промисли були представлені значно менше: з 40 обстежених маєтків лише в 7 були такі. Це 3 млини, 2 сукновальні, олійниця, цегельний завод і паровий млин [25].

Характерною рисою поміщицьких господарств підприємницького типу було існування практично замкнутого виробничого циклу. Сільськогосподарське виробництво, окрім прямого продукту, якнайменше, давало корм для худоби, останнє дозволяло угноювати ґрунт. Наприклад, у Борозенському маєтку (Полтавська губернія) Г. М. Навроцького площею 542 дес. розвивалися рільництво, тваринництво, тютюнництво, лісоводство та цегляне виробництво. Всі ці галузі були взаємо-пов'язані. Дрібні дрова з лісу використовувалися у виробництві цегли. Відходи з зерноводства давали солом, полову, висівки, що застосовувалися для відгодівлі худоби. Тваринництво давало добриво, зокрема для тютюнництва [26]. Маєток Миколаївський князя М. І. Трубецького, більша частина якого розташовувалась у Волчанському повіті Харківської губернії, займав 11,8 тис. дес. Провідними галузями

господарства були вівчарство, хліборобство, винокуріння, а бджільництво та свинарство мало допоміжний характер. Цінні зернові – пшениця та жито – спрямовувалися на продаж. Вівчарство було збитковим. Важливим для даного господарства була винокурна галузь. Займаючи 5 дес., завод відзначався виробництвом високоякісного вина. Середньорічний прибуток його становив 15,2 тис. руб. У навколишніх селах власнику належали 13 питних закладів. До того ж, підприємство давало можливість утримувати стадо англійських свиней. Працював цегельний завод потужністю в 150-200 штук. Серед інших статей прибутку – три водяні млини, бджільництво, лісове господарство. В цілому чистий прибуток маєтку становив близько 30 тис. руб. [27].

Обстеження маєтків степової України, здійснене І. О. Стебутом, показало, що частина зерна перероблялася на місці, безпосередньо в маєтках, на крупу, борошно, крохмаль, масло, спирт, пиво. У деяких господарствах, як наприклад, Карлівському Великої княгині Олени Павлівни, Диканьці князя Сергія Вікторовича Кочубея, Гаврилівці Борисовських, Сонцевці поміщика Сонцева – працювали парові млини. У Карлівці на заводі з пшениці виготовляли крохмаль. За день перероблялося 120 пудів зерна, з 10 пудів виходило 5 пудів готового продукту, який реалізовували оптом у Харкові, а відходами годували свиней. У цьому ж господарстві діяв олійницький завод, який щоденно переробляв 140-160 пудів для задоволення внутрішніх потреб. Винокурні працювали в Карлівському й Диканському маєтках. У першому перероблялося зерно й картопля, в другому – тільки зерно. На Карлівській винокурні було залучено 75 робітників. Відходами вироб-

ництва годували 650 свиней, 200 голів великої рогатої худоби, 5 тис. овець, а також з висівок пекли хліб для робітників. Спирт продавався в Катеринославській і Таврійській губерніях. У Диканьці також варили пиво з ячменю [28].

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще в дореформений час, але свого розквіту досягло вже після скасування кріпацтва. Аграрно-промислового комплексу належала першорядна вага у процвітанні великих землевласників України. Спеціалізація диктувалася, передусім, природно-кліматичними умовами. Тому на Правобережжі поширеними були цукроробство, винокуріння; у поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися переробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: бурякоцукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На Півдні домінувало зерноводство, переробні галузі відігравали другорядне значення. Промислова продукція приносила поміщикам найвищі прибутки. Багатство концентрувалося у трьох сферах: виробництво зерна з млинарством і винокурінням, буряківництво з виробництвом цукру, лісовирубка з торгівлею лісом. Ці економічні напрямки завдяки високій концентрації капіталу розвивалися швидко і впевнено. Найбільшу економічну перевагу мали кілька десятків потужних виробників збіжжя, які зуміли впоратися з падінням цін на європейському ринку в середині 1880-х років, спричиненим надзвичайно інтенсивною американською експортною політикою. Поміщик пореформеної доби перед нами постає вже не в образі феодала, а як підприємець, капіталіст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1969. – 395 с.
2. Ковальченко И. Д. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма / И. Д. Ковальченко, Н. Б. Селунская, Б. М. Литваков. – М. : Наука, 1982. – 264 с.
3. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв. / Л. П. Минарик. – М. : Советская Россия, 1971. – 143 с.

4. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М. : АН СССР, 1961. – С. 312-357.
5. Мамалыга А. И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861-1900) / А. И. Мамалыга. – Каменец-Подольский, 1978. – 18 с.
6. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті років XIX ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73-79.
7. Борисенко В. Курс української історії / В. Борисенко. – К. : Либідь, 1999. – 615 с.
8. Сарбей В. Історія України (XIX – початок XX ст.) / В. Сарбей. – К. : Генеза, 1995. – 224 с.
9. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 344 с.
10. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні / Т. Лазанська. – К. : Інститут історії України, 1999. – 282 с.
11. Тимошенко А. Г. Державна, господарська і громадська діяльність Г. П. Галагана: автореф. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Г. Тимошенко. – Харків, 2004. – 20 с.
12. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків на Україні (1861-1917 років): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / О. В. Ткаченко. – К., 1998. – 220 с. – 334 с.
13. Бовта Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовта. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
14. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. I. – СПб., 1897. – С. 156.
15. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790-1873. – СПб., 1890. – С. 212.
16. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том. VII. Малороссия. – СПб., 1903. – С. 205.
17. Стебут И. А. Сельскохозяйственные заметки из поездки в некоторые, преимущественно степные губернии / И. А. Стебут. – М., 1872. – С. 42-43.
18. Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893. – 231 с.
19. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии. – К., 1913. – С. 106, 112-113.
20. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 593, оп. 10, спр. 1463, арк. 210зв.
21. Описание свеклосахарных и винокуренного заводов наследников Ф. А. Терещенко. – К., 1900. – С. 11.
22. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. I. – Полтава, 1888. – С. 199-200.
23. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском. – Полтава, 1889. – С. 39.
24. РДІА, ф. 395, оп. 1, спр. 455, арк. 3-9.
25. Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 500, оп. 1, спр. 21, арк. 13-29зв.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Drozd Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.

© Темірова Н. Р., 2014

Дата надходження статті до редколегії 08.01.2014

РЕФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ у другій половині XIX – на початку XX ст. І ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У ПРАВОСЛАВНІЙ ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ

Використовуючи наукову літературу, архівні документи і матеріали періодичної преси, проаналізовано питання про шляхи та труднощі проведення реформ в Російській православній церкві в другій половині XIX – на початку XX ст. та ставлення до цього процесу авторів статей, опублікованих у православній пресі.

Ключові слова: церковні реформи, Російська православна церква, царський уряд, обер-прокурор Священного Синоду, парафія, єпархіальне управління, Всеросійський Собор, Всеукраїнський Собор, патріарх.

Хитровская Ю. В.,
Национальный технический университет Украины «КПИ»
г. Киев, Украина

РЕФОРМИРОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ во второй половине XIX – в начале XX в. И ЕГО ОТОБРАЖЕНИЕ В ПРАВОСЛАВНОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПРЕССЕ

Используя научную литературу, архивные документы и материалы периодической прессы, проанализировано вопрос о путях и трудностях проведения реформ в Русской православной церкви во второй половине XIX – в начале XX в. и отношении к этому процессу авторов статей, опубликованных в православной прессе.

Ключевые слова: церковные реформы, Российская православная церковь, царское правительство, обер-прокурор Священного Синода, парафия, епархиальное управление, Всероссийский Собор, Всеукраинский Собор, патриарх.

Khytrovska Julia,
National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute»
Kyiv, Ukraine

REFORMS OF RUSSIAN ORTHODOX CHURCH in the second half of the 19th – beginning the 20th centuries AND REFLECTION OF THIS PROCESS IN ARTICLES, WHICH PUBLISHED IN ORTHODOX PRESS

The purpose of this article is deep analysis the church reforms inside Russian Orthodox Church, what were in the second half of the 19th – in the beginning of the 20th centuries and picture different positions about process of the reforming Russian Orthodox Church in the Orthodox periodical press that period. Author tries to make the analysis not only ways and difficulties of realization the reforms in Russian Orthodox church in the second half of the 19th – beginning the 20th centuries, he concentrates attention of reader on the attitude to this process of authors of the articles, which published in Orthodox press.

For the investigating this problem author used scientific literature, archives documents and the materials of the periodical press. The basic idea of article is that 1905-1906, during probability of the reforms was too high, displayed, that independently realize any constructive reform's program the Russian Orthodox Church does not be able. It had status the state church and had not inside monolithic character. That is why the Council couldn't be the decision of all problems of state Russian Orthodox Church that historical period.

Key words: church's reforms, Russian Orthodox church, tsarist government, head-prosecutor of Holy Synod, All-Russia Council, All- Ukraine Council, patriarch.

Метою статті є глибокий аналіз церковних реформ всередині Російської православної церкви, які мали місце у другій половині XIX – на початку XX ст., а також відображення різних позицій щодо процесу реформування РПЦ у православній періодичній пресі того періоду. Для дослідження даної проблеми автором опрацьовано і залучено архівні документи, матеріали періодичної преси та ґрунтовні наукові розвідки, зокрема монографії Г. Надтоки, І. Власовського, І. Кривельова.

Період кінця XIX та початку XX ст. став часом складних випробувань для всіх християнських конфесій, часом, коли церкві необхідно було знайти своє місце в суспільстві, яке під впливом історичних обставин швидко трансформувалося, а також з релігійної точки зору осмислити нові часи й спробувати вирішити ряд питань, пов'язаних із відходом світського від церковного. У цих умовах і для римокатолицької, і для Російської православної церкви принципово важливим було знайти спільну мову із суспільством. А це, у свою чергу, вимагало «оновлення» церкви, нового погляду на вирішення старих завдань. І якщо на Заході відповіддю на вимогу нового часу стала політика «дозволу та зв'язування» папи римського Лева XIII, то для РПЦ такою відповіддю мала б бути, так і нездійснена, спроба повернення канонічних засад православного церковного управління, ліквідованого ще на початку XVIII ст. першим російським імператором Петром I, який знищив патріаршество й заснував Священний Синод. Спотворена Петром «симфонія» церковної і світської властей призвела до того, що як де-юре, так і де-факто цар став уособленням головного джерела церковної влади й авторитету в Російській імперії. Окрім цього, Синод став не лише духовною, але й урядовою установою, що виглядало вочевидь неканонічним. З часів Петра I собори в РПЦ не скликалися, а голос віруючих з плином часу ставав ледь відчутним. Фактично, протягом імперського періоду російської історії РПЦ перебувала у становищі одного із державних міністерств – «відомства православного віросповідання». Отож, із XVIII ст. духовенство в Росії поступово

перетворилося у замкнену касту із власними традиціями, інтересами і пріоритетами. Все вищесказане, а також складне економічне становище більшості православних священників, які, як і селяни, нерідко заробляли собі на життя землеробською працею, відіграло помітну роль у тому, що процес поступового відчуження кліру від інших суспільних верств Російської імперії до кінця XIX ст. став серйозно непокоїти всіх тих, хто уважно спостерігав за православним церковним життям. Не могла не хвилювати також і та обставина, що духовні семінарії – центри підготовки православних пастирів – у другій половині XIX ст. фактично перетворювалися на центри розповсюдження ліберальних, а іноді й атеїстичних ідей.

Потреба в церковних перетвореннях стала помітною ще у другій половині XIX ст. У ліберальній атмосфері 1860-х років з'явився поміркований проект проведення церковної реформи. Але його впровадження в життя було згорнуто відразу після убивства Олександра II (1855-1881). Варто зауважити, що в ситуації суспільно-політичного підйому в Російській державі на рубежі 50-60-х років XIX ст. у церковній і світській пресі розгорнулося поживлене обговорення проблем, пов'язаних із становищем православної церкви в імперії, її відповідальності перед суспільством, із підвищенням матеріального і морального рівня духовенства. Також піднімалися питання про необхідність боротьби із бюрократизацією в церковному керівництві, надання церкви більшої самостійності, тобто ліквідації опіки над нею з боку світської влади, про ґрунтовні перетворення у сфері парафіяльного життя, удосконалення системи духовної освіти і навіть введення в державі віротерпимості. Сам царський уряд розумів необхідність вирішення цих нагальних проблем, особливо в контексті й під впливом здійснюваних у той час у Росії державних реформ.

Розробка заходів з удосконалення управління Російською православною церквою, зміна статусу церковної парафії та стану духовної освіти, а також інших сторін церковного життя були покладені на центральні світське і духовне відомства – міністерство внутрішніх справ і Священний Синод. Наприкінці 1861 р. під головуванням

міністра внутрішніх справ П. Валуєва було створено спеціальний комітет для проведення церковних реформ. Він почав свою діяльність зі зміни статусу парафіяльного духовенства. Для цього наприкінці 1862 р. при Синоді із духовних і світських осіб було організовано «особливе присутствіє для пошуків засобів для покращення побуту духовенства».

На базі розроблених ним проектів у 1864 р. вийшла низка постанов про церковну парафію та парафіяльне духовенство. Так, при парафії створювалися виборні органи, які склалися із парафіян і керувалися парафіяльними священиками, тобто нижче церковне управління, подібне до тільки-но введеного реформою 1861 р. сільського. До завдань цих органів входили збір коштів на потреби парафії та врегулювання конфліктів між парафіянами і церковним причтом. Указом 1867 р. ліквідувалася спадкова передача парафіяльних церковних посад, а указом 1869 р. і саме спадкове духовне звання, яке переходило від батька до сина. Цим же указом церковні сторожі, паламарі, псаломщики та інші церковнослужителі не зараховувались до осіб духовного звання. Дітям священиків і дияконів надавалась цілковита свобода вибору професії та можливість працювати на державній і суспільній службі. З іншого ж боку, з цього часу в священики та диякони після закінчення духовної семінарії могли висвячуватися вихідці не лише із духовного середовища. Тим самим підривалася (хоча насправді не ліквідувалася) кастовість і замкнутість православного кліру. Також у силу дії вищезгаданих указів зменшилась кількість парафіяльного духовенства (приблизно на 15 %) [8]. Зменшилась і кількість парафій у зв'язку із об'єднанням дрібних із великими. Разом з тим російським урядом були прийняті заходи до підвищення матеріального рівня служителів культу офіційного віросповідання: на 67 % була збільшена казенна допомога парафіяльному духовенству, введені невеликі пенсії священикам, які за віком вийшли у відставку, а також їхнім вдовам [8]. Однак залишені без колишніх посад церковнослужителі не отримували жодних грошових виплат.

1863 р. розпочався перегляд системи підготовки парафіяльних священиків, що було пов'язано зі змінами у їхньому статусі, а це викликало необхідність проведення реформи духовної освіти. У 1863 р. випускникам духовних семінарій було дозволено безперешкодно вступати в університети. У 1864 р. дітям духовенства – вступати замість духовних семінарій у гімназії, а в 1867 – у військові училища; одночасно це право давало можливість виходу із духовного звання. Разом з тим, згідно з указом від 1867 р., дітям інших верств населення, у тому числі й податних, дозволялося вступати у духовні навчальні заклади, а по їх закінченні одержувати священицьку посаду і таким чином займати свою нішу в духовному середовищі.

Питання про докорінну реорганізацію духовних навчальних закладів було поставлене ще у 1858 р. Однак нове «Положення про духовні школи» імператор Олександр II затвердив лише у 1867 р. Воно передбачало наявність у кожній єпархії не менше однієї семінарії. Встановлювався 6-річний термін навчання. При цьому для тих, хто висловив бажання по закінченні семінарії стати священиком, навчання було безкоштовним. Тим, хто добре навчався, виплачувалась стипендія. Розширювалось викладання загальноосвітніх дисциплін, що наближувало програму семінарій до гімназичної й тим самим полегшувало їх випускникам вступ до університетів. Викладання ставало ближчим до життя, звільняючись від колишнього схоластичного підходу. «Положення» 1867 р. надавало духовним семінаріям певну автономію. Ширшу автономію (виборність ректора і професорів) одержували духовні академії. При єпархіях були створені початкові навчальні заклади для дочок духовних осіб. У цих закладах у програму навчання включалися поряд із богословськими предметами загальноосвітні дисципліни в обсязі початкових шкіл, а також рукоділля і домоводство [8].

Ряд змін відбувся й у церковному управлінні. Так, у 1867 р. було відмінено поділ єпархій на три категорії (митрополії, архієпископства та єпископства): всі вони прирівнювалися до рангу митрополій. Розширювались права єпархіальних архієреїв.

Вони отримали право без санкції Синоду будувати церкви, давати дозволи на перехід у чернецтво, у межах своєї єпархії самостійно вирішувати питання, які стосувалися духовної освіти. Парафіяльне духовенство одержувало право обирати благочинних, що стояли на чолі дрібних церковних округів – благочинній, що включали в себе від 10 до 15 парафій [8]. Створювалися виборні благочинницькі ради, очолювані благочинними. Для вирішення церковних потреб парафіяльне духовенство отримало право збиратися на з'їзди трьох рівнів – благочинницькі, училищні (по училищних округах) та єпархіальні. Також за царювання Олександра II припинилися гоніння на старообрядців. На той час у Російській державі їх нараховувалось від 8 до 12 млн. чоловік [8]. Вперше офіційно питання про легалізацію так званого розколу було піднято в спеціальній записці міністра внутрішніх справ С. Ланського, поданій 1858 р. імператору Олександрові II. Однак лише в 1864 р. був створений комітет по «розкольніцьких справах», діяльність якого спрямовувалася на перегляд існуючого законодавства, що стосувалося розколу. Вироблені ним і затверджені царем у тому ж році «Правила» легалізували значну частину старообрядницьких напрямків, а їх прихильникам надавалося право вільно відправляти своє богослужіння і можливість виїздити за кордон.

Церковні реформи, проведені за Олександра II, дещо похвалили діяльність РПЦ, пом'якшили бюрократичні окови, які її сковували. Однак вони були поверховими, адже не торкалися принципових питань церковного управління і взаємин церкви із світською владою, непослідовними та незакінченими. Це обумовило їх слабкість і фактичну відмову від них у наступний історичний період. При новому імператорі Олександрі III конфесійну політику в державі визначав призначений обер-прокурором Священного Синоду ще за Олександра II (у 1880 р.) професор права К. Победоносцев. На цій посаді він знаходився 25 років. Победоносцев був автором царського маніфесту «Про непорушність самодержавства», який визначив політичний курс Олександра III, спрямо-

ваний на згортання тих реформ, які були проведені в 60-70-ті роки XIX ст. Обер-прокурор вважав, що для втілення цього курсу в життя православна церква повинна зіграти величезну, якщо не вирішальну роль. При ньому були відновлені ліквідовані у 60-70-х роках XIX ст. церковні парафії і відкриті нові. У період царювання Олександра III кожного року в імперії будувалося до 250 церков і засновувалось до 10 монастирів, на 22 % збільшувалась чисельність священнослужителів і на 30 % – ченців [8].

При Победоносцеві значно зростає значення посади обер-прокурора Синоду. Відтепер всі справи по відомству Синоду він вирішував одноосібно, не рахуючись із думкою синодської колегії. Посилилась і централізація управління церквою. 22 серпня 1884 р. був виданий новий устав духовних академій і семінарій, який ліквідував введenu Олександром II автономію цих навчальних закладів, а також виборність ректорів і професорів. Цей крок був здійснений у зв'язку з тим, що із семінарій виходили не лише служителі Бога, а й вільнодумці, атеїсти. Відомі факти участі студентів духовних академій і семінаристів старших курсів у народницькому русі. У цей період значно посилюється нагляд за духовними навчальними закладами. Протиріччя в конфесійній політиці уряду під час обер-прокурорства Победоносцева полягали в тому, що його відомство, з одного боку, намагалось активізувати діяльність православної церкви, з іншого ж, посиленням урядового контролю за цією діяльністю та дрібною регламентацією звужувало її самостійність, що призводило до кризового стану в РПЦ. У першу чергу це виявлялося в падінні морального впливу православного духовенства на маси віруючих.

Отож, наприкінці XIX – на початку XX ст. у самому церковному середовищі виникають течії, які спрямовували свої дії на «оновлення» православної церкви – корінне реформування її становища в державі, підняття її авторитету в суспільстві та морального рівня її духовенства. У цей період у церковній і світській пресі все наполегливіше звучать вимоги звільнити офіційне віросповідання від жорсткої опіки з

боку держави, ставляться питання про надання йому реальної самостійності, проведення реформ церковного суду та єпархіального управління, реорганізації парафії. Деякі автори пропонували перетворити Синод у «*синодальний уряд Всеросійського собору*», незалежний від світської влади. Інші – висловлювалися за повернення до патріаршества.

Соціальна база реформ охоплювала не лише прогресивну громадськість, але і більшість православного кліру. Ця церковна більшість поділилася на дві партії. До першої (консервативної) увійшов єпископат. В Україні його очолив архієпископ Волинський Антоній Храповицький [4, с. 63]. Головним для цього табору залишалося повернення церкви статусу допетровської доби, але при посиленні вищої православної ієрархії. Другу партію складали ліберально-радикальні кола – вчені-богослови і парафіяльне духовенство. Вони спрямували свої зусилля на відродження прадавньої системи соборного управління. В Україні вона заявила про себе відразу після ініціативи 32-х російських парафіяльних священиків, які 17 березня 1905 р. у журналі «Церковний вісник» проголосили необхідність церковних реформ. Українським центром новоствореної течії «церковного оновлення» стало місто Харків. Сформувався об'єднання, лідером якого став редактор щотижневої «Церковної газети» священик і приват-доцент Іоанн Філевський. Його членами стали протоієрей П. Григорович, священики В. Купленський, М. Вознесенський, В. Шаповалов, а пізніше і П. Лобковський. За інформацією, яка була надана місцевою консисторією, збори цього гуртка «...мали на меті становлення особливого церковного і політичного напрямку». Подібної позиції дотримувалась і київська група вчених-богословів. Її ідейними лідерами були професори П. Светлов та М. Тітов [4, с. 64].

Кожна із цих партій мала різну тактику щодо проведення церковних реформ та їх кінцеву мету. На думку «оновленців», єпископи, чернецтво і частина професури старої духовної школи, відверто тяжіючи до церковної архаїки з її бюрократичним устроєм, надавали перевагу політичним партіям консервативного, а нерідко навіть

реакційного спрямування. Служителі культури і миряни разом із професорами нової школи й ченцями-прогресистами перебували в опозиції, їм були близькі принципи демократичного управління та народного представництва [4, с. 65].

Варто зауважити, що і в самому ліберальному таборі швидко намітився розкол. Він був пов'язаний із появою в цьому таборі національно-реформаторської орієнтації. Так, майбутній митрополит Української автокефальної православної церкви В. Липківський з 1905 р. стає одним із очільників прогресивної частини київського духовенства. Він об'єднав навколо себе гурток радикальної частини студентства Київської духовної академії, яка прагнула проведення якомога швидшої церковної реформації [2, с. 8]. Ідея національно-церковного самоврядування, що мало б здійснюватися на основі відновлення соборності, посідає визначне місце у діяльності відомого представника ліберального крила українського православного кліру А. Гриневича. Саме він вперше заявив про її підтримку з трибуни Державної Думи [4, с. 66].

Імператорський маніфест про віротерпимість від 26 лютого 1903 р. посприяв пожвавленню активності православного духовенства. За цим маніфестом свободу віри отримували як неправославні християни, так і іудеї, мусульмани та язичники. Однак у ньому було одне застереження: ця свобода надавалася при збереженні непорушності прав офіційного віросповідання. 12 грудня 1904 р. Микола II висловив намір «укріпити основи віротерпимості через визнання рівноправ'я всіх віросповідань імперії». Спеціальні комісії, створені під опікою голови ради міністрів графа Вітте, підготували законопроекти, які й були реалізовані в указі від 17 квітня 1905 р. і закріплені в законі від 14 березня 1906 р. Згідно з цими законодавчими актами, перехід православних в інше віросповідання дозволявся, однак конфесійна першість православ'я в імперії залишалася непорушною. Світська і релігійна громадськість зустріла перші реформи з ентузіазмом. Розпочалося їх відкрите обговорення в пресі. Використовуючи записку від Петербурзь-

кого митрополита Антонія Вадковського, прем'єр-міністр звернувся до Ради міністрів із доповіддю «Сучасний стан православної церкви». Він пропонував скликати Собор для відновлення канонічної свободи церкви та її общинного устрою [4, с. 67]. Урядова дискусія з цього питання була призначена на березень 1905 р., однак так і не відбулася через супротив обер-прокурора Синоду К. Побєдоносцева. Лише після того, як він полишив обер-прокурорське крісло, Синод активізував свою діяльність. У результаті імператор погодився на скликання церковного Собору.

Обговоренням проектів реформ займалось не лише столичне духовенство. Реформаційне піднесення зачепило й українські єпархії. Священнослужителі Києва, Харкова та Одеси підготували спільний документ, в якому декларувалося бажання соборної, вільної від державної опіки православної церкви. Це був перший організований виступ сил радикальної церковної реформації в Україні.

У зв'язку із захопленням ідеєю реформації церковних низів царський уряд вирішив відреагувати по-своєму. Так, 27 грудня 1905 р. побачив світ указ імператора про створення спеціальної комісії для підготовки Всеросійського Собору – «Передсоборного Присутствія» для здійснення реформи «згори». Ця комісія складалася із 10 єпископів та 21 професора академій і університетів. Її очолив новий обер-прокурор Священного Синоду князь Оболенський. Працюючи впродовж року й орієнтуючись на скликання Собору, «Присутствіє» підготувало чотири томи матеріалів і видало їх протягом 1906-1907 рр. [4, с. 68].

Револьюційний підйом в імперії призвів до тимчасової відмови самодержавства від підготовки церковного собору. Ця перерва тривала більше 5 років. 1912 р. запрацювала нова комісія – «Передсоборна нарада». Однак, функціонувала вона недовго. Припинення її діяльності поставило під сумнів наміри царського уряду. До того ж ситуація ускладнювалася непорозуміннями між білим духовенством і значною частиною єпископату, що проявилися як у баченні ними загальної картини реформ, так у характері їхньої реалізації.

Монархічний режим так і не наважився повернути православну церкву під владу патріарха, що, на думку високопосадовців, могло призвести до порушення чи не єдиної непохитної опори самодержавства. Лише із падінням абсолютизму в українських єпархіях духовенство знову почало вимагати виходу обер-прокурора зі складу уряду та заміну його міністром віросповідань. 5 серпня 1917 р. уряд О. Керенського (1881-1970) ліквідував посаду обер-прокурора Синоду. А 5 листопада того ж року, коли Київська митрополія мала б стати релігійним репрезентантом Української народної республіки, російське православ'я повернулося у патріарше лоно [4, с. 70].

Складним для офіційного віросповідання був також шлях до відновлення соборності. Під час передсоборних дискусій більшість російських архієреїв і всі єпископи в Україні висловилися за скликання Собору, який мав отримати права від імені всієї церковної общини [4, с. 70]. Нові спроби скликати Собор після невдач 1906-го та 1912 рр. поновилися лише 1917 р. Варто зауважити, що і в цей період не вдалося уникнути певних ускладнень. Так, на початку червня вже існували дві передсоборні ради. Одна із них розпочала підготовку російського, інша ж – загальноукраїнського церковного Собору. Ініціатива проведення останнього з'явилась ще у квітні 1917 р. на з'їзді подільського духовенства [4, с. 71-72], який став спробою українського кліру вийти із довготривалої церковної кризи, керуючись власними національними зусиллями. Але якщо російське духовенство підтримував Тимчасовий уряд і тому йому вдалося всього за два місяці підготувати Собор й організувати обрання його делегатів по єпархіях, то залишеним на самоті українським служителям культу знадобилося для цього цілих сім місяців. У середині серпня 1917 р. в Москві та на початку січня 1918 р. у Києві почали втілюватися у життя довгоочікувані прагнення церковної соборності. Обидва скликані у той час Собори були представлені усією ієрархічною пірамідою православної церкви – від єпископів до мирян [3, с. 23].

Серед найважливіших домагань реформаційного руху були вимоги змін у системі

епархіального правління. Так, частина духовенства в Україні іноді вдавалася до акцій стихійного протесту, відстоюючи ідеї обмеження влади єпископів та їхньої виборності. Зокрема, 1905 р. із цією метою служителі культу влаштували навіть мітинги та проводили напівлегальні збори. Як не парадоксально, але, починаючи з 1906 р., принцип виборності єпископів знаходив схвальну реакцію навіть з боку обер-прокурора, повноваження якого такою реформою відчутно б зменшились [4, с. 72]. Однак цей проект залишався нереалізованим протягом 11 років. Лише на початку травня 1917 р. його було розіслано по єпархіях як указ Священного Синоду. Із внесеними змінами проект виглядав демократичніше очікуваного – фактично відновлювалась стара українська система виборів у єпархіях усієї РПЦ: єпископів обирали на єпархіальному з'їзді миряни, чернецтво, самі прєосвященні, причому як із чернечої, так і з пастирської верстви.

Майже впродовж 10 років для вирішення проблеми поліпшення єпархіального управління обговорювалось і питання збільшення числа єпархій і митрополичих округів. Так, 1905 р. «Київські єпархіальні відомості» констатували, що в старій римсько-візантійській державі, як і в сучасній Греції, церковні округи за розмірами не перевищували часом існуючих повітів, а церковні громади були надзвичайно згуртованими [4, с. 74; 5, с. 5]. На думку Г. Надтоки, втілення цього досвіду було особливо актуальним для густонаселених єпархій України. Для Росії ж слушною видавалась ідея збільшення до семи або й до десяти числа митрополичих округів, адже на величезній території значилося всього дві митрополії – Петербурзька і Московська.

Найгострішим виявилось питання реформації парафії. Цю реформу позитивно сприймало як саме духовенство, так і миряни. Зокрема, наприкінці 1905 р. на з'їзді Селянської Спільки було проголошено вимогу виборності служителів культу. Між іншим, серед розмаїття політичних партій цю ідею найпоспідовніше пропагувала Українська народна партія. В її програмному документі зазначалося наступне: «...ніхто не

має права призначити священника всупереч волі парафії» [7, с. 22; 4, с. 76].

Здавалося, що процес оновлення парафії підходив до свого логічного завершення. Так, 17 жовтня 1906 р. імператор затвердив пропозиції ради міністрів, що спиралися на проект статуту православних парафій, підготовлений кращими богословами як із числа церковників, так і мирян. Він передбачав відтворення парафіяльного самоуправління, надання мирянам права участі у підпорядкуванні духовними і матеріальними потребами церковної общини [4, с. 76]. Однак після 1907 р. центр тяжіння навколо парафіяльних дискусій перемістився у сферу матеріального забезпечення духовенства, адже в цей період Синод продовжував видозмінювати статут, а обмеження церковними ієрархами прав парафіян блокувалося Державною Думою. Ознаки відновлення реформаційного процесу з'явилися лише 1916 р., коли комісія Державної Думи поновила обговорення питання виборності духовних осіб. Делегати-священники в той історичний період виступили за те, щоб єпископи й надалі призначали пастирів за атестацією ректора семінарії чи благочинного попередньої парафії [4, с. 78]. 1917 р. значна частина парафіяльних гуртків православного духовенства і мирян висловилися за проведення парафіяльної реформи. Доходило навіть до того, що окремі з них (діяли на Київщині) прийняли рішення вийти із під опіки єпархіального начальства. А в с. Пугачовка Таращанського повіту новостворена парафіяльна рада на чолі з дияконом Петром Прокопенком взагалі самовільно звільнила священника Митрофана, обравши на його місце іншого пастиря [4, с. 78-79; 9, арк. 19]. Поширення подібної практики в Україні заохочувалося створенням єпархіальних комітетів кліру і мирян. Під тиском обставин, 18 травня 1917 р. Синодом було дозволено вибори парафіяльних священнослужителів. Одночасно Київський митрополит Володимир (з 1915 р.) отримав тимчасові положення про створення парафіяльних та єпархіальних церковних рад за участю в них духовенства і мирян [4, с. 79]. Місцеві служителі культу достатньо довго не сприймали виборну парафіяльну

практику. Вони не лише писали офіційні рапорти митрополиту, а й вдавалися до бойкоту самовільно звільнених мирянами парафій [4, с. 79]. Ця ситуація почала змінюватися лише з осені 1917 р., коли Всеросійський Собор православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, заборонив виборність пастирів. Таке ж рішення прийняв і Всеукраїнський Собор, що відбувся 11 липня 1918 р. [4, с. 79].

Як же в церковній пресі пояснювалися невдачі на ниві реформації, що проводилася у православній церкві на початку ХХ ст.? Наприклад, у своїй статті, опублікованій 1916 р., автор В. Беляєв так пояснював провал церковних реформ: *«Церковна реформа не вдається... Причини: одні вбачають їх у держаній владі, яка у своїх інтересах гальмує реформу, адже не безпідставно вважає її для себе невідкладною та небезпечною, другі – вказують, головним чином, на слабкість і відсутність енергії правлячої ієрархії, яка не знаходить у собі ані сміливості, ані сил, щоб наполягти на проведенні реформи, незважаючи на протидію світської влади. Треті – в обер-прокурорській владі, яка не може відверто стояти на боці реформи, спрямованої на обмеження її владних повноважень. Все це вірно. Але головна причина – в самому естві поставленого завдання. Завдання це такого змісту, що при існуючих умовах не може бути здійснене. Повернутися до канонічних форм церковного життя на сьогодні не можливо, це – утопія. Протилежність бажань ієрархії і суспільних сил. Потрібно диво – незвичайний суспільний підйом, щоб реформа дійсно отримала своє повне втілення»* [1, с. 4-5].

В іншій статті вказувалося, що *«...тільки собор може створити умови, сприятливі для внутрішнього процвітання церкви. Інакше, все залишиться по-старому: все в церковному житті буде визначатися особистістю міністра православного сповідання і кабінетом міністрів, членом якого він є. Не говорячи вже про неканонічність такого становища...»* [10, с. 6].

Ставлення волинського духовенства до церковної реформи висловлено в резолюції з'їзду духовенства і мирян Волинської єпархії, який мав місце 14-19 квітня 1917 р.

У ній, зокрема, мовилося, що церковна реформа визнається кліром невідкладною. З'їзд уважав за необхідне скликати Всеросійський церковний собор, в якому повинні брати участь, окрім ієрархів, нижче духовенство і миряни. На його думку, варто скасувати посаду обер-прокурора, натомість доцільно створити міністерство віросповідань. На чолі ієрархії російської церкви має стояти патріарх, який обирається собором. Єпархії України, як і раніше, повинні скласти окрему автономну Київську митрополію, що знаходилася б у такій же залежності від Всеросійського патріарха, в котрій у минулому перебувала Київська митрополія від патріарха Константинопольського. Установчі Збори мали регламентувати стосунки церкви і держави. З'їзд висловив тверду впевненість, що православна релігія у Росії залишиться першою серед інших. Голова держави (президент чи конституційний монарх) повинен обиратися із руських православних людей. Необхідність відокремлення церкви від держави з'їзд вітав, але зауважив, що воно не повинно переходити певних меж. Так, наприклад, у церкви і монастирів не можуть відбиратися храми та інше майно, навіть для державних або суспільних потреб. Історичні пам'ятки церковного характеру повинні підтримуватися у належному стані за державний кошт. Утримання духовенства і спеціальних духовних навчальних закладів усіх сповідань також варто віднести на рахунок держави. Колишній спосіб отримання плати за обов'язкові треби з'їзд вирішив скасувати, а Закон Божий залишити обов'язковим предметом викладання у всіх класах навчальних закладів. На всіх щаблях ієрархічної драбини, в місцевих церковних управліннях і комітетах, на думку учасників з'їзду, варто ввести виборне начало. Єпископи можуть обиратися не лише із чернечого середовища, а й з білого вдового духовенства і мирян. Виборні особи звільняються від служби лише по судовому рішенню. Консistorії повинні бути реорганізовані собором в єпархіяльні комітети чи ради при єпископі із представниками від кліриків і мирян на виборних началах. Строк виборної служби – 3 роки. Благочинні замінюються повітовою радою чи комітетом

на зразок єпархіального. Строк виборної служби – 3 роки. Парафія формується на виборних началах. Їй надаються права юридичної особи. У кожній парафії створюється рада із 12 чоловік, які обираються на загальних зборах парафіян шляхом загального прямого таємного голосування строком на 3 роки. У випадку припинення фінансування духовенства державою, воно звільняється від ведення актів громадянського стану, метрики, статистики та ін., тобто тих видів діяльності, які напряму не торкаються пастирських обов'язків [6, с. 9-10].

Отож, 1905-1906 рр., протягом яких вірогідність проведення церковних реформ була достатньо високою, довели, що самотійно, без державної підтримки, втілити у життя будь-яку конструктивну реформаційну програму Російська православна церква не здатна. Адже, по-перше, вона мала статус державної конфесії («відомства православного віросповідання») і, по-друге, не відзначалася внутрішньою монолітністю. Повернення сильної патріаршої влади могло здійснитися лише за умов відмови держави від ідеї «симфонії властей» і прийняття закону про свободу совісті. У будь-якому іншому випадку, патріарх і відновлене православне церковне управління були б лише декораціями, а церковні реформи не мали б жодного практичного сенсу, адже сама ідеологія «церковної держави» встала б на шляху їх втілення у життя. Взаємообумовленість скликання Собору, обрання патріарха і вирішення питання про свободу совісті, до кінця 1906 р. була

осмислена світською владою, адже свобода совісті цілком закономірно вела до необхідності рано чи пізно відокремити церкву від держави: в умовах рівності всіх релігійних конфесій перед законом «симфонія» не мала б уже жодного права на існування у багатонаціональній Російській імперії. З іншого ж боку, ліквідація «симфонії духовної та світської властей» означала б підрив того «ідеологічного» базису, на якому була заснована імперія. Таким чином, відокремлення церкви від держави вело до знищення релігійної опори влади. У таких умовах для Росії залишався один єдиний вихід – намагатися «зсередини» зміцнити церкву, використовуючи, наприклад, «старообрядницький фактор», при цьому не намагаючись принципово вирішити церковне питання. І у цьому був свій сенс: церква, як інститут духовної влади, та держава в Росії були сіамськими близнюками. Реформа духовного відомства напряму була пов'язана із реформою державних інститутів влади: із посиленням реакції (на революційні рецидиви) у внутрішньополітичному курсі країни плани церковного реформування природно відсувалися на другий план. В умовах загальної кризи російського самодержавства Собор не міг стати панацеєю від усіх негараздів одержавленої православної церкви. Таким чином, в останні перед жовтневим переворотом роки, «гордіїв вузол» церковно-державних проблем соборно розв'язати було вже неможливо – час їх «терапевтичного» вирішення назавжди пішов у минуле.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев В. Общественные задачи духовенства / В. Беляев // Церковь и общество. – 1916. – № 3. – С. 8-10.
2. Власовський І. Нарис історії УПЦ : у 4 т. / І. Власовський. – Т. 3. – Київ : Либідь, 1998. – 359 с.
3. Крывелев И. А. Русская православная церковь в первой четверти XX века / И. А. Крывелев. – Москва : Знание, 1982. – 64 с.
4. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – Київ : Знання, 1998. – 271 с.
5. Обозрение епархиальной жизни за минувший год // Киевские епархиальные ведомости (неофиц. ч.). – 1905. – № 1-2. – С. 1-8.
6. Резолюция съезда духовенства и мирян Волынской епархии 14-19 апреля 1917 года // Православная Вольнь. – 1917. – № 1. – С. 9-10.
7. Сухоплюев І. Українські автокефалісти / І. Сухоплюев. – Київ : Бібліотека селянина, 1925. – 62 с.

8. Федоров В. А. Русская православная церковь и государство в начале XX в. : История России 1861-1917 [электрон. ресурс] / В. А. Федоров. – Режим доступа : http://society.Polbu.ru/vfedorov_rushistory\ch91_all.html. – Загл. с экрана.
9. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1054, спр. 31, 126 арк.
10. Церковная жизнь в 1915 году // Церковь и жизнь. – 1916. – № 1. – С. 3-5.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Drozd Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.

© Хитровська Ю. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 29.03.2014

ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА в XIX – першій чверті XX століття

Розглянуто питання правового статусу та рівня матеріальної забезпеченості православного та католицького духовництва Правобережної та Західної України наприкінці XIX – в першій чверті XX століття. Основні висновки статті ґрунтуються на матеріалах архіву Давніх актів та Архіву нових актів у Варшаві.

Ключові слова: православне духовенство, католицьке духовенство, матеріальне забезпечення.

Шугальова І. М.,
Запорізький національний університет,
г. Запоріжське, Україна

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ УКРАИНСКОГО ДУХОВЕНСТВА в XIX – первой четверти XX века

Рассмотрены вопросы правового статуса и уровня материальной обеспеченности православного и католического духовенства Правобережной и Западной Украины в конце XIX – первой четверти XX века. Основные положения статьи основаны на материалах архива Древних актов и Архива новых актов Варшавы.

Ключевые слова: православное духовенство, католическое духовенство, материальное обеспечение.

Shuhalyova Inna,
Zaporizhzhya National University,
Zaporizhzhya, Ukraine

ECONOMIC SECURITY UKRAINIAN CLERGY in the XIX – the first quarter of the XX century

Market relations formation and Ukrainian society adaptation to an information society demands certain outlook transformation, especially of the older people. The youth attitudes to innovations tolerant and picks up the challenges of the information society quickly. What explains the social behavior of the young generation? Are these the absence of cliches and stereotypes in consciousness, openness and ability to absorb new things or flexibility, sweet disposition, prone to external influences? The similar situation had happened in late XIX – early XX century in Ukraine when in the economic there were rapidly developing capitalist relations and in social area there were forming new groups – the bourgeoisie and the proletariat, in political sphere the modern Ukrainian nation was forming of.

How Ukrainian society met and interpreted the new factors? How painful was going the transition from traditional to modern society for one of the most conservative segments of society – Ukrainian clergy?

In article, questions of legal status and level of material security of Orthodox and Catholic clergy that lived in territory of Right-bank and Western Ukraine are considered.

Article substantive provisions are based on materials of archive of Ancient certificates and archive of new certificates of Warsaw.

Key words: orthodox clergy, Catholic clergy, material maintenance.

Статус православного духовенства в економічне забезпечення кліру далеко не Російській імперії характеризувався певною завжди було належним, що, звичайно корпоративністю даної верстви. Разом з тим, впливало на становище священників,

відволікало їх від духовного служіння та перефокусувало увагу служителів на справи матеріальні.

Дослідники історії церкви звертались до проблем економічного забезпечення духовенства. У роботах В. Ульяновського, О. Крижанівського, С. Плохія [1] детально проаналізовано матеріальне становище православного духовенства Правобережної України в XIX ст. Предметом дослідження обрано зміни у правовому та матеріальному становищі духовенства різних конфесій, що проживали на теренах Правобережної та Західної України в другій половині XIX – на початку XX ст. Цей період позначений численними знаковими подіями. Насамперед – українські землі перебували у складі інших держав, що відбилося на конфесійній належності, правовому та матеріальному становищі духовенства.

У другій половині XIX ст. духовенство Правобережної України перебувало в орбіті впливу Російської імперії. Відповідно, на духовну верству поширювалася дія «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одно-разовими і грошовими допомагами», виданого у липні 1842 р. Цей акт зобов'язував сільські громади виділити причетам по 33 десятини землі (в розрахунку: три частини для священика, дві – для диякона, одну – для дячка). Відповідно, священики отримували в користування 16,5 десятин землі. Церковні землі нарізалися лише один раз, за рахунок пожертвувань парафіян. Згідно імперському законодавству, церковні причти могли вступити у користування нерухомими даруваннями віруючих, тільки після узгодження з Синодом [2, арк. 60-60зв.]. Один з його підрозділів – господарське управління – спеціально займався розглядом справ землеволодіння, передачі у спадок та корегування земельними угіддями.

Скрутним було життя не тільки сільського, а й міського духовенства. Землі міським храмам, відповідно до Повного зібрання законів Російської імперії, відводилися за умови, що їх парафіянами були жителі сільської місцевості. Всупереч юридичним регламентаціям, міщани нерідко проявляли активність, як щодо побудови нових церков, так і до забезпечення їх

наділами. Зокрема, в місті Олександрівську у другій половині XIX ст. функціонувало три храми. З них, соборна Покровська церква землі взагалі не мала. Разом з тим, означений храм мав інші джерела прибутку. На 1913 р. за даними архіерейської ревізії, капітал Покровської церкви складав 4 650 руб., кружковий збір – 3 663 руб., церковна лавка приносила 900 руб. на рік [3, с. 27].

Церковний уряд (як синодальний, так і єпархіальний) знав про злиденне економічне становище парафіяльного духовенства. З метою поліпшення ситуації, Синод у 1850 р. видав наказ про забезпечення сільського духовенства землями, квартирами та одно-разовими дотаціями. Проте, пропонуючи невеликі земельні наділи парафіяльному духовенству, влада приречувала клір на злиденне існування.

Заради укріплення позицій православ'я в правобережних єпархіях протягом 1866 р. міському духовенству було підвищено державну платню. Загалом, у 1867 р. для Правобережних єпархій з казни виділено 400 тис. рублів на потреби кліру всіх віросповідань. Православному духовенству з цих грошей призначалися 374,5 тис. руб. [4, с. 276]. Сільські причти Київської, Волинської та Подільської єпархій позбавлялися права користування натуральними повинностями. Замість того клір переводився на грошове утримання (з надходжень від поземельного податку з селян) [4, с. 276].

Пізніше, у 1873 р., урядом прийнято ще дві постанови – «Правила про розподіл прибутків, пенсій та разових допомог» та «Положення про церковнопарафіяльні попечительства». Проте, ці документи мали багато поправок, і головний їх зміст зводився до того, щоб перекласти тягар забезпечення членів причту на плечі парафіян [5, арк. 43-43зв.]. Оскільки останні теж не прагнули утримувати духовенство, то задум цього проекту звівся нанівець.

Матеріальне забезпечення священицької родини, у порівнянні з селянським побутом, було досить прийнятним: убога оселя, сякий-такий крам, худоба, домашня птиця. Повсякденний спосіб життя пастирів мимоволі зближував їх із селянами. Священики, їх дружини та діти самі вели господарство, працювали у полі та на городі.

Єпископ Євлогій (Георгіївський) згадував, як в дитинстві їздив з батьком-священиком на косовицю. Батько наймав тридцять-сорок селян-косарів і вони за горілку та солонину з хлібом та огірками скошували сіно та згрібали його у скирти [6, с. 72-80].

Незважаючи на те, що 3/4 парафіяльних священиків українських єпархій отримували фіксовану казенну платню, така залежність не зникла через мізерність окладу. Так, оклад парафіяльного священика Подільської губернії становив 500 (протоіерей, настоятель собору), 400 (міський священик) і 300 (сільський священик) руб. на рік; диякона – 180 руб. на рік, а церковнослужителя – від 50 до 100 руб. на рік [1, с. 46].

Духовенство, яке не отримувало державної платні, перебувало на утриманні пастви. У результаті складалася парадоксальна ситуація коли пастирі шукали більш вигідні парафії або вимушені були здійснювати регулярні побори, а віруючі всіма засобами намагалися уникнути оплати за треби. Якщо священик не вимагав платні, а брав скільки дають, віруючі кидали по 2-3 копійки, а іноді – зовсім нічого не платили [7]. Зокрема Євлогій Георгіївський згадував, що його батько, збираючи за треби грошима, ніколи не набирав більше двох рублів, дві третини з яких він мав віддати псаломщику та дячку. Іноді парафіяни платили натуральними продуктами: яйцями, сметаною, зерном, хлібом. Проте і бартерні угоди давали привід для лукавства. Селяни намагалися уникнути відвідин священика, зачиняли перед ним двері, підсовували тухлі яйця, черствий хліб, а одного разу замість кури підкинули ворону [6, с. 48]. Із зібраного за треби складався і раціон священиків та їх родин. У скромні дні повсякденною їжею були каша, яйця, курятина, молоко, риба, гриби. Під час посту раціон залежав від сумлінності пастиря. Більшість священиків дотримували суворої церковної дисципліни, не вживаючи під час посту навіть риби. Проте були і виключення.

У той же час середній загальний дохід священно- і церковнослужителів тієї ж губернії з урахуванням усіх трьох статей доходу (церковна земля, плата за треби та казенне утримання) у різних парафіях становив на рік: протоіерея, настоятеля

собору – від 800 руб., міського священика – від 600 руб., сільського священика – від 400 руб., диякона – від 400 руб., церковнослужителів – до 300 руб. Маємо на увазі, що вищевикладені суми подано за станом на 1916 р., коли з викликаних війною причин (про які буде сказано нижче) прибуток від церковних треб і землі знизився. У мирний час парафіяльні священики найбільш багатих сільських парафій українських єпархій отримували на рік від 1 200 до 2 000 руб., диякони – від 700 до 1 000 руб., церковнослужителі – від 300 до 700 руб.

Прибутки парафіяльного храму поповнювалися за рахунок надходжень за відправу служб у панській церкві, недільних кружкових зборів, тижневих прибутків, церковних зборів [8]. Разом із тим, видатки були ані трохи не меншими. Священнослужителі переймалися ремонтними роботами у храмі та оздобленням олтарю, забезпеченням храму олією, свічками, найманням селян для проведення сезонних польових робіт [8, арк. 1-20] тощо.

Незважаючи на власну матеріальну скруту, священики надавали істотну матеріальну допомогу своїм вірянам. Як свідчать архівні документи, пастирі намагалися надати матеріальну підтримку своїм парафіянам за рахунок церковної казни. Так, зокрема, священик Гродненської єпархії, який вів господарські церковні книги, неодноразово позначав, що *«Іоанн Батюх отдав, що позичав року 1898, ще винен 6 золотих»* або *«Федько Васько позичив з каси...»* та позначав суму [8, арк. 20,22]. У 1899 р. пастир, провівши облік прибутків та видатків ввіреної йому церкви у підсумку зазначив: *«Отдав всі гроші...»* [8, арк. 26].

Таким чином щодо рівня земельної забезпеченості кліру, то тут відмічаємо, що в єпархіях Правобережної України причти користувалися лише тими земельними наділами, які відводилися храмам.

На початку ХХ ст., незважаючи на кардинальні політичні зміни, ситуація в плані матеріального забезпечення духовенства змінилася мало. Вирій політичних подій 1917 р., що охопив Наддніпрянщину, істотно вплинув на політичний статус, але не на матеріальне становище духовенства.

Національні уряди (Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія) не проявили належної уваги до питання матеріального забезпечення духовенства. У певний час Центральна Рада орієнтувалася виключно на ініціативні українські церковні кола, декларативно підтримуючи їх національну позицію щодо власної юрисдикції та українізації церкви на противагу прибічникам збереження єдності РПЦ. Останні становили переважну більшість, включаючи майже увесь єпископат. Проте нова влада не зробила жодних спроб зав'язати стосунки з цією церковною більшістю і привернути її на свій бік, що виявилось кардинальною помилкою Центральної Ради і її голови. Економічний чинник (земля і державне фінансування), який Рада тримала в своїх руках, в церковних колах традиційно був сприйнятий як можливість підкорення диктату нової влади в загальноцерковних справах. Проте він не був задіяний, розглядався децентралізовано і поступові втратив свою силу: церковні структури зрозуміли, що стосунки зі світською владою тепер визначаються не цією обставиною, а політично-ідеологічною програмою і задекларованими демократичними свободами. Національно зорієнтоване українське духовенство схилилося до думки, що єдиним шляхом відродження Української Православної Церкви є не опора на державу, а організація найдрібніших церковних одиниць на зразок парафій-братств. Відтоді актуалізувалася ідея про створення українських православних релігійних об'єднань.

Отже, широкий «революційний» рух у Церкві спричинився за рахунок значного впливу мирян, що спонукали до реорганізації самої інституції Православної Церкви, переносючи нові віяння світського життя на церковне. Втім єпархіальні з'їзди з широким представництвом духовенства і мирян засвідчили процес їх еволюції від лівих революційних поглядів і устремлінь до правоконсервативних з визнанням потреби певних змін устрою церковного життя – зокрема запровадження виборного начала священиків та єпископів, повернення до системи соборноправності й колегіального управління, питання поліпшення

матеріального становища кліру розглядалися побіжно.

На початку 20-х років ХХ ст. духовенство Наддніпрянської України потрапило в орбіту впливу більшовицької влади. Остання наполегливо втручалася в релігійні процеси, постійно провокуючи церковні розколи і протистояння православних конфесій.

На західноукраїнських землях зберігалися релігійна ідентичність на тлі конфесійного розмаїття. Втім, такі процеси мало вплинули на матеріальне становище кліру. Як свідчать архівні документи, парафіяльне духовенство як греко-католицького, так і католицького сповідань дуже бідувало.

На початку 20-х років ХХ ст. в костьолах Варшави були у наявності вакантні посади, оскільки польський уряд не мав коштів на забезпечення заробітної платні для духовенства [9, арк. 44]. Міністерство фінансів повідомляло, що видатки католицького духовенства з 1920 по 1921 рр. зросли на 924,43 % [9, арк. 44]. Було визнано брак бюджетних коштів на будівництво костьолів, утримання духовенства.

Католицький клір подав відчайдушне прохання до пана Генерального делегата Ради у Львові з пропозицією призначити католицькому духовенству матеріальну допомогу на 1920-1921 рр. [9, арк. 9]. Із метою обґрунтування необхідності допомоги, до Міністерства визнань було здійснено подання, в якому констатувалися надмірні податки, якими обкладався парафіяльний католицький клір і, відповідно, фактично доводилося злиденність становища кліру. Ватикан, з огляду на дійсно скрутне матеріальне становище духовенства, видав конкордат, який регулював костьольно-адміністративні справи та спрощував видатки на поштові та друкарські послуги.

На початку 1922 р. Міністерство фінансів Речі Посполитої здійснило врегулювання дотацій для наступних категорій духовенства: архиєпископам (кандидатам до високості) призначалася дотація у 720 тис. марок польських*, біскупів дієцезіальних – 600 тис., біскупів – 480 тис., прелатів капітульних – 360 тис., каноніків – 288 тис., семінарій

* До 1924 р. в обігу Речі Посполитої Польської були марки польські, від 1924 р. – злоти польські.

дієцезіальних – 3 млн., консисторій архидієцезіальних – 600 тис., дієцезіальних – 200 тис. [9, арк. 33].

Також було надано матеріальну допомогу при «упосаженні» духовенства. Її розподілили по парафіям наступним чином: дієцезії Варшавській призначалося 5 млн. польських марок, Вроцлавській – 4,6 млн, Плоцькій, Кієлезькій, Луцько-Житомирській – по 4 млн, Любецькій, Підляській, Сандомирській, Сейненській, Лодзькій – по 3 млн, Віленській та Мінській по 10 млн. [9, арк. 108]. Для західноукраїнських територій допомога передбачалася в такому розмірі: дієцезія Львівська римо-католицька отримувала 15 млн. польських марок, Львівська вірмено-католицька – 1 млн., Краківській та Тарновській передбачалося по 6 млн. Для парафій австрійських земель виділялося 35,5 млн. польських марок [9, арк. 108].

Одночасно Львівський воєвода Матковський запропонував низку заходів, спрямованих на поліпшення складного матеріального становища католицького духовенства шляхом надання кредитів, ліквідації та обмеження поборів та створення суспільних кас взаємодопомоги для надання кредитів [9, арк. 77].

На практиці, плани поліпшенні матеріального становища кліру зазнали істотних коректив. Скрутне бюджетне становище Польської Речі Посполитої обумовило скорочення всіх виплат. Не отримали вчасної виплати коштів Лодзька та Луцько-Житомирська дієцезії з огляду на їх географічне розташування – адже це прифронтові пограничні зони.

Таким чином рівень матеріального забезпечення духовенства українських земель істотною мірою залежав від обставин політичного характеру. Перебування українських територій у складі Російської імперії визначило правовий статус духовенства. Імперська влада вживала заходів до обмеження видатків на виплату державного утримання для кліру, що зумовило досить убоге матеріальне становище духовенства в імперії.

Національно-визвольні змагання 1917-1921 рр. істотно вплинули на соціально-політичні зміни у становищі духовенства, але мало за торкнули справу поліпшення матеріального становища духовенства. Більшовицька влада, взагалі, мала наміри зліквідувати інститут церкви, розпочавши справу з реквізиції церковного майна.

Західноукраїнські землі в 20-х роках ХХ ст., перебуваючи у складі Речі Посполитої, мали регіональну специфіку, яка обумовлювалась традиційним тривалим співіснуванням католицької, греко-католицької, православної та протестантської громад. Разом з тим, навіть урядові інституції констатували злиденність духовенства всіх громад. Наміри поліпшити ситуацію в Речі Посполитій, отримували суспільну та урядову підтримку, проте не знаходили матеріальних ресурсів для реалізації. Отже, незважаючи на зміни у правовому статусі духовенства, стан матеріального забезпечення кліру залишався вкрай скрутним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. – К. : Либідь, 1994.
2. Державний архів Запорізької області, ф. 21, оп. 1, спр. 27 О введеній в действие постановлений о земских учреждениях (1865-1868 гг.). – 71 арк.
3. Записки сельского священника // Русская старина. – 1879. – Т. XXV-XXVIII.
4. Історія релігій в Україні : у 10 т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999.
5. Державний архів Запорізької області, ф. 19, спр. 65 Ведомость об Успенской церкви (1900-1912 гг.). – 48 арк.
6. Георгиевский Евлогий, митр. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Матухиной. – М. : Московский рабочий, ВПМД, 1994. – 621 с.
7. Извлечение из отчета Обер-прокурора Святейшего Синода за 1866 год // Руководство для сельских пастырей. – 1868. – № 8, 18 февраля. – С. 264-276.

8. Archiwum głównego Akt Dawnych w Warszawie. Zespół 302/II. Sygnatura 13 Doghody i rozchody cerkwi (1894-1902).
9. Archiwum głównego Akt Nowychh w Warszawie. Zespół 14. Sygnatura 533 Uposażenie duchowieństwa w Małopolsce, w zaborze rosyjskim I w zaborze pruskim – sprawy ogólne (1918-1926).

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Drozd Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.

© Шугальова І. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 20.01.2014

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Морозова О. С.,
к.і.н., доцент, Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України
м. Київ, Україна
Хмель А. О.,
к.і.н., Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОСЛУГОВУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ на початку ХХ ст.

На основі аналізу архівних документів та наукових здобутків інших дослідників, зроблено висновки щодо того, в якій зі сфер послуговування українською мовою: освіта, побут, література, книговидання і т.д. було більше звершень і на якому рівні воно здійснювалося. А також дано відповідь на питання, чому виник і мав місце рух за впровадження української мови в освіту.

Ключові слова: українська мова, національний рух, освіта, книговидання, преса, Емський указ, Валувський циркуляр.

Морозова О. С.,
Институт украинской археографии и источниковедения имени М. С. Грушевского НАН
Украины,
г. Киев, Украина
Хмель А. А.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА В ПРИДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЕ в начале ХХ в.

На основе анализа архивных документов и научных достижений других исследователей, сделаны выводы относительно того, в какой из сфер использования украинского языка: образование, быт, литература, книгоиздание и т.д. было больше свершений и на каком уровне оно осуществлялось. А также дан ответ на вопрос, почему возникло и имело место движение за внедрение украинского языка в образование.

Ключевые слова: украинский язык, национальное движение, образование, книгоиздание, преса, Эмский указ, Валувский циркуляр.

Morozova Olha,
MSGrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source study National Academy of Sciences
of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
Khmel Anastasia,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

ON THE USE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN DNIEPER UKRAINE in the early XX century

In the article on the basis of analysis of the archival documents and scientific researches it was concluded that the use of the Ukrainian language in Dnieper Ukraine at the beginning of XX century had success in education, life, literature, publishing. Also the reasons for the existence of the movement for the introduction of the Ukrainian language in education were disclosed.

In the late XIX – early XX century the Ukrainian language in Ukrainian educational establishments because of Russification policies of the Russian Empire was oppressed. It was displaced of all

educational establishments, it was considered to be the language of common people. Not paying attention to national needs of the Ukrainians, the government led anti-Ukrainian policy aimed at stopping the national revival of the Ukrainian population. The Prohibition of the Ukrainian language is associated with numerous government decrees, circulars, orders that affect all areas of Ukrainians. This policy caused irreparable harm to education and culture of Dnieper Ukraine, threatened extinction of the Ukrainian nation and at the same time facilitated the emergence of the Ukrainization education movement in the region. The cause of the movement was to increase the level of national consciousness of the population.

The revolution of 1905 in Russia was a real event in social position of the Ukrainian language. Till 1910 the number of Ukrainian press increased, the number of publications multiplied, there were some changes in language mentality of common people and burghers: The confidence in the fact that the Ukrainian language was the language of common people, and the Russian language was the language of nobles shook.

Democratic changes in the state had an important meaning for the deployment of struggle. The conductors of the movement were the intellectuals, but only some of common people supported the introduction of the Ukrainian language into the education. The movement for the introduction of the Ukrainian language into education is closely interweaved with the national movement which depended on the socio-political and cultural-historical development of individual Ukrainian lands. The feature of the movement was the predominance of literary, scientific and cultural work over the social and political activities. Most progressive ideas about the existence of schools with the Ukrainian language of teaching remained on paper. The organizers failed to get a significant support of common people.

The publishing of Ukrainian books was on the 8th position in the Russian Empire: The Ukrainian book was persecuted, it was not printed, even in those cases where it was children's grammar or handbook for pregnant women. Revival in this direction was also noticeable during the revolution from 1903 to 1910.

In addition, the loss of ties with Western Ukraine population, disunion in the actions of conductors, indecision and reduced activity in some stages of the struggle led to its curtailment. The fact that the struggle was for the rights of Ukrainian literary language, rather than colloquial speech of common people contributed to deconsolidation of Dnieper population. Thus, these circumstances did not let the movement get the desired results.

The lack of conditions for the use of the Ukrainian language, led to the struggle for permission to study in the Ukrainian language. But the movement united eastern and western Ukrainians on the basis of common spiritual interests.

Politically, the revival of organizations representing ethnic Ukrainians and the first attempts of the Ukrainian political activity in the first decade of the XX century were strongly suppressed by restoring imperial administrative repression and persecution by the Russian public opinion.

In everyday life, church services and communication at school (on the breaks) in Ukrainian were forbidden. So, the locals were the objects of Russian national movement at school, church or army. And when the farmer – an ethnic Ukrainian – left the village, he found himself in «Russian city», even on the Ukrainian lands where all official communication – in factory workplaces, state establishments, railways etc. – occurred in Russian.

Education, media and church and all those areas that depended on the government and authorities suffered from Russification. Slightly less suffered such areas as literature, publishing and life because these areas can be controlled by the government only indirectly. But even in them the development of the Ukrainian language and the national idea stopped.

Key words: language Ukrainian, national movement, education, publishing, media, Ems decree, Valuev Circular.

Проблема послуговування українською мовою в Наддніпрянській Україні на початку ХХ століття є як ніколи актуальною, особливо після прийняття українською владою серію законів на початку ХХІ століття. Так, 2003 року Україна ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, прийняла закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», який набув чинності 1 січня 2006 року. Конституційний суд України

дозволив використовувати в судах всі регіональні мови країни нарівні з українською. Крім цього, Верховна Рада погодила скасування закону про обов'язкове дублювання фільмів українською мовою, а також скасувала використання примусових квот на україномовну музику в ефірі радіо і телебачення. Закон України «Про засади державної мовної політики», який вводить в українське законодавче поле поняття регіональної мови, був прийнятий Верховною

Радою і 8 серпня 2012 р. підписаний Президентом країни. Законом декларується, якщо мова визнається регіональною, то на даній території вводиться цілий ряд преференцій: вона використовується на цій території в роботі місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, застосовується і вивчається в державних і комунальних навчальних закладах, а також використовується в інших сферах суспільного життя. Після цього у восьми містах і в семи областях регіональною мовою стала російська (протягом серпня 2012 – липня 2013 року). У Берегово, Берегівському районі й Виноградівському районі (Закарпатська область) регіональною мовою стала угорська. У деяких селах Чернівецької та Закарпатської області регіональними стали румунська та молдовська мови. У Болградському районі Одеської області регіональними стали болгарська та гагаузькі мови [23].

І якщо для людей, які розмовляють угорською, болгарською, молдовською мовами це – досягнення, це можливість відчутти себе дійсно громадянами України, тільки іншої національності, то для російськомовного населення не існувало перешкод у спілкуванні російською мовою. І всеж таки для більшості областей регіональною мовою стає російська. Через це цю низку законів досить нерівнозначно сприймають в українському суспільстві, оскільки українська влада мала б сприяти розвитку рідної мови, культури, ідентичності.

Автори статті, розглядаючи різні сфери використання української мови: освіта, побут, книговидавництво, література, політика, на основі архівних документів та аналізу наукових здобітків інших дослідників, роблять висновки щодо того, в якій з цих сфер послуговування українською мовою мало місце і на якому рівні здійснювалося. А також дають відповідь на питання, чому виник і мав місце рух за впровадження української мови в освіту.

Питання щодо послуговування українською мовою в Наддніпрянській Україні в історичній історіографії позначено тим, що різні дослідники висвітлювали різні аспекти цієї проблеми. Окремо досліджується питання української мови в освіті [3; 6],

питання книговидавництва [10], українська мова як складова національного руху [2, 15; 19].

Наприкінці ХІХ ст. українські землі перебували у складі Російської імперії та Австро-Угорської монархії. До складу Росії було приєднано близько 80 % українських земель. На початку ХХ ст. вони входили до дев'яти губерній, територія яких становила 618 000 км. кв. Щодо чисельності населення, то згідно з переписом 1897 р. в Російській імперії українців налічувалося близько 30 млн. осіб.

Не зважаючи на велику територію та значну кількість населення, уряди країн, до яких входили українські землі на той час, заперечували саме існування української нації. Вагомою перешкодою на шляху вільного розвитку народу була, по перше, чужа мова навчання. Законодавство царату сприяло політиці зросійщення українського населення. Ще в 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який забороняв друкування літератури українською мовою, а освіта в усіх навчальних закладах мала проводитись російською [26, с. 1]. Дії щодо українізації називалися «нечистою справою», яка в подальшому може призвести до розпаду Російської імперії. У подальші роки згідно з міністерськими указами усі чиновники і учителі середніх шкіл, які служили в Південно-Західному краї (тобто в Україні), отримували окрему додаткову платню за «обрусеніє». Кінцевою метою освіти всіх іногородців мало бути «змосковщення» [21, арк. 30]. При призначенні на вчительську посаду віддавалася перевага росіянам.

Політика уряду щодо цілеспрямованої лінії на знищення української мови, з одного боку, сприяла збудженню національної самосвідомості частини українського населення (молоді, інтелігенції), а з другого, жорсткі дії уряду та активна агітаторська політика щодо припинення вживання української мови породили стриманість народу у відстоюванні своїх національних потреб. Тому навіть діти відомих українських письменників виростили, не знаючи української мови, а їх батьки у приватному житті розмовляли російською.

Страшні наслідки для розвитку української мови мав прийнятий у 1876 р. таємний

Емський указ царя про заборону ввозу до імперії друкованих творів і перекладів українською мовою. Наголошувалося *«відноситись з особливою уважністю до статей про малоросійське нарiччя»* [32, арк. 295-зв]. Уряд не видав такої заборони щодо мови жодного з інших поневолених народів Російської імперії. Окрім Валуєвського циркуляру та Емського указу були прийняті й інші укази обмеження «малоросійського»: 1888 р. – указ Олександра III «Про заборону вживання в офіційних установах української мови та хрещення українськими іменами», 1889 р. – у Києві на археологічному з'їзді дозволено читати реферати всіма мовами, крім української, 1892 р. – російський уряд наказує цензорам суворо стежити за тим, щоб не допустити українських літературних перекладів з російської мови, 1894 р. – заборона ввезення українських книг з-за кордону, 1895 р. – заборона української читанки та українських книг для дітей, 1903 р. – на відкритті пам'ятника І. Котляревському у Полтаві не дозволено промови українською мовою [23]. Це поступове припинення розвитку, використання та навчання українською мовою.

Учителі-українофіли піддавались постійним переслідуванням зі звільненнями з місць роботи. Для більш пильного догляду за порядком з 1880 р. в університетах були призначені служителі інспекції [18, с. 146]. Було заборонено виголошення церковних проповідей та друкування словників українською мовою.

Помітним стає нехтування національною справою значною частиною населення. Так, професор Київського університету С. Гогоцький відкрито виступав проти української мови і літератури [33, с. 19]. На той час такі виступи підтримували не лише російські діячі. Населення переконується у тому, що рідна мова приносить біди, не чути й закликів інших верств щодо розвитку рідної мови. Тому люди поступово звикають до такого стану речей й відходять від національної ідеї. Далися знаки і грошові надбавки за «обрусеніє» (з 1892 р.), швидке сходження по службовій драбині, яке чекало російськомовних учителів.

Постановами Міністерства народної освіти в навчальних закладах щорічно

вводились нові предмети російською мовою [25, арк. 5-6-зв.; 7, с. 1356]. Таємне навчання українською мовою вважалося злочином й каралося.

За таких обставин українці були одним з найбільш малописьменних народів Російської імперії [27, с. 140; 28, с. 182.; 29, с. 227]. Таким чином, наприкінці XIX ст. українська нація, одна з найбільших у Європі, антиукраїнськими діями уряду була зведена до становища неосвіченого кріпака, позбавленого своїх найелементарніших прав.

В усіх школах Наддніпрянської України викладання велося російською мовою, хоча протягом 1901-1909 рр. за програмою міських училищ могло бути запроваджене як факультативне викладання таких мов, як німецька, французька, вірменська, калмицька, латиська, естонська, монгольська, татарська [9, с. 349]. Велика кількість людей після закінчення школи майже забувала, як писати й читати, а російською владою насаджувалася думка, що український народ сам не бажає вчитися рідною мовою.

Перша російська революція дещо послабила національно-культурний гніт щодо української мови. На початку XX ст. члени Комітету Міністрів вирішили скасувати закони від 1876 р., але було зазначено, що *«дійсним положенням зовсім не маєтсья на увазі як-небудь чіпати питання про мову викладання в народних школах малоросійських губерній»* [6, с. 8]. Продовжувалися утиски української преси та громадських організацій.

У такій ситуації дії українського населення залишались несміливими. «Рідний край» повідомляє, що коли в Харкові міська дума вирішила заснувати народний університет, то *«ні в кого і думки не могло бути, що ... в народному університеті «можлива» яка-небудь інша мова, а не московська»* [11, с. 4-5]. Однак, під тиском революційних подій українці активно виступили за права своєї мови. Міністерство народної освіти дозволило викладання української мови й історії в тих приватних гімназіях, які бажали б ввести ці предмети до своєї програми (1906 р.) [30, с. 9].

Після поразки революції 1905-1907 рр. почалася нова хвиля реакційних заходів російського самодержавства. Професор Т. Флоринський писав: *«Ніякі клопотання*

та вимоги, націлені на досягнення цього прагнення (введення української мови в навчальний процес – О.М.), не повинні зустрічати ні співчуття, ні підтримки з боку керівництва та його органів». Був впроваджений жорсткий контроль за шкільними закладами. Навіть вивіски малоросійською мовою призводили до лиха. Мова українців офіційно вважалася наріччям російської мови. У той же час на Київщині розпочався процес заснування шкіл з польською мовою навчання [14, арк. 14; 4, арк. 142-143; 20, с. 13].

Рівень освіченості українців залишався низьким: чоловіків – 23,3 %, жінок – 3,9 %, у той час як у німців він становив відповідно 59,9 % і 58,6%, литовців і латишів – 52 % і 62,5%, євреїв – 48,9 % і 28,2 %, а в цілому в Російській імперії – 29,3% і 13% [22, с. 405].

У 1908 р. уряд відхилив законопроект, запропонований 37 думськими депутатами про викладання рідною мовою у початкових школах місцевостей з українським населенням. У Києві починають виникати організації, які ставили собі за мету *«вести ... війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні»* [16, с. 24-25; 3, с. 58]. У 1910 р. уряд П. Столипіна оголосив боротьбу з українством державним завданням. Отже, українське питання стало однією з головних проблем внутрішньої політики російського уряду.

Прикладом великодержавної сваволі став факт заборони розмовляти українською мовою в Миргородській гімназії (Полтавська губернія), про що свідчила табличка з написом: *«У стінах гімназії забороняється вихованцям розмовляти малоросійською мовою»*. Звичайним стало побиття українських дітей за вживання в школі рідної мови з метою *«викоренити»* її [24, с. 298; 12, арк. 205-212].

У 1911 р. Міністерство внутрішніх справ у своєму рапорті сенатові підкреслило, що метою державної політики є не допустити національного відродження українців [2, с. 52]. Державна політика росіян була націлена на зупинення національного відродження українців *«задня блага єдності Російської імперії та її культурного поступу»*.

У 1905-1914 рр. не було відкрито жодної школи з українською мовою навчання, лише

в окремих випадках педагоги нелегально впроваджували рідну мову в навчальний процес, однак такі школи довго не існували. Навіть за одне українське слово керівники навчальних закладів суворо карали учнів [5, арк. 11-зв.; 13, арк. 47-52; 19, с. 354].

Доповідна записка полтавського губернатора фон Багговута міністрові внутрішніх справ Російської імперії, складена в 1914 р., дає найповніше уявлення про ставлення росіян до української проблеми. Називаючи рух українців *«мазепинським»*, який проходить під впливом Австрії та має на меті повне відмежування малоросів від великоросів, зазначається необхідність *«боротися»* з ним наступними засобами: призначати на посади вчителів та інспекторів шкіл лише великоросів; встановити у великих повітах двох інспекторів або у кожному повітові заснувати посаду помічника інспектора; від будь-якого вчителя, який проявляє схильність до українського руху, негайно позбавлятися; не допускати на різні посади людей, які коли-небудь якимось чином стикалися з українськими прагненнями та ін. [1, с. 1-11].

Лише після революції 1917 р. стало можливим підняття питання про введення української мови в навчальних закладах. Вважаємо, що великою перепоною на шляху українізації освіти на Наддніпрянській Україні була втрата зв'язків з Західною Україною.

Відтак, наприкінці XIX ст. з'явився рух за впровадження української мови у навчальних закладах Наддніпрянської України. У ході боротьби за україномовну освіту в цьому регіоні можна виділити 3 етапи:

1) кінець XIX ст. – 1905 р. – період, коли питання українізації освіти стало основним у роботі українських педагогів, громадських та просвітніх товариств, молоді, партій; відбуваються перші спроби впровадити рідну мову в навчальний процес; українське питання виходить на державний рівень, ним зацікавлюється закордонна громадськість.

2) 1905-1907 рр. – період активної боротьби населення Наддніпрянської України за рідну мову навчання, українці здобувають деяких досягнень. Потужною силою виступила інтелігенція, дієвою платформою ведення руху стала преса. У боротьбу включилися

майже всі верстви населення. Активно проходив рух за українізацію вищих навчальних закладів. Царський маніфест 17 жовтня 1905 р. про свободу слова, совісті і друку дав можливість українському рухові вголос заявити про потреби національної школи.

3) 1907-1917 рр. – згорання руху. Незважаючи на пожвавлення національного руху українців на початку ХХ ст., з 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції. Окремі дозволи на включення української мови в програму освітніх закладів [8, с. 1-4] давалися лише за умови наявності у викладачів дипломів, що було рідкістю для того часу. У цей час ідея української школи стає актуальною і серед духівництва [17, с. 20]. Однак відкритий опір з боку частини росіян став перепоною для подальшого розгорання руху за впровадження української мови в навчальних закладах. На відміну від українців Галичини російські українці не досягли до 1914 р. стадії масового руху. Лише після 1917 р. почалася активна українізація навчальних закладів. На останньому етапі ідею українізації навчальних закладів втілювала в життя майже одна інтелігенція, але українська нація формувалася переважно як селянська. До того ж політика російського уряду в значній мірі денационалізувала більшість української інтелігенції, послабила в неї інтерес до своїх національних цінностей, до місцевого життя взагалі. Затуханню руху сприяла втрата належних стосунків із західними українцями.

Поряд з обмеженнями в освіті йшло обмеження видання україномовних книжок. На початку ХХ ст. українське видавництво стояло на 8 місці [31, с. 10]. Дійти до широких кіл читачів могли тільки легальні публікації, вихід яких у світ був зведений до мінімуму цензурним режимом. Ставлення російської імперської влади в центрі і на місцях до українських видань визначалося як демократичним спрямуванням більшості з них, так і прагненням урядових кіл не допустити перетворення української мови в повноцінний засіб суспільної комунікації. В конкретних випадках дозволи або заборони друкування книжок були пов'язані з коливаннями урядової політики між спробами обмежених ліберальних реформ і тенденцією

до цілком авторитарного правління. Більше або менше свавілля цензорів визначалося і неоднаковим тлумаченням ними діючих правил, різними поглядами щодо можливих наслідків впровадження їх у життя.

За даними архіву київського окремого цензора, в 1894 р. заборонено друкувати 50 назв, у тому числі кількох оповідань Марка Вовчка, українського перекладу «Зачарованого місця» Гоголя і т.д. Впродовж 1903 і наступних років не допущено до друку навіть таких далеких від будь-якої політики книг, як збірка дитячих казок, брошури про Олександра Македонського, Кирила та Мефодія, науково-популярні книжки про вулкани й фізіологію людини, poradnik для вагітних жінок і молодих матерів [10, с. 400-401].

В умовах, коли освітня українська книжка переслідувалася особливо нещадно, дедалі більшого поширення набували так звані лубочні видання «для народу» – низькопробні пригодницькі й гумористичні тексти, розповіді про відьом і чортів тощо. Перевага серед них російськомовних друків пояснювалася і великими фінансовими можливостями російських видавців, і тим, що школи були російськими, а звичка до російської мови виносилася з війська, прищеплювалася практикою адміністративних установ і церкви, яка дедалі більше русифікувалася.

Протиставитися цьому всьому мала масова україномовна книжка, за створення і поширення якої взялася молода українська інтелігенція, дуже нечисленна, але віддана народній справі. Особливо великими щодо цього були заслуги Бориса Грінченка. У Харкові ж виникло видавництво, на книжках якого позначалося: «видано Вс. І. Гуртом». Йшлося про те, що книжки готували і видавали Гнат Хоткевич і його однодумці спільно, тобто гуртом [10, с. 401].

Порівняно стабільним виявилось видавництво «Вік», керівниками й активними співробітниками якого були визначні громадські й культурні діячі О. Кониський, В. Доманицький, С. Єфремов, О. Лотоцький. У зв'язку з відзначенням 1898 року сторіччя першого видання «Енеїди» І. Котляревського було підготовано тритомову фундаментальну антологію української літератури ХІХ ст.,

так і названу «Вік». Таку саму назву прийняло і видавництво. У 1900-1918 рр. «Вік» видав 331 книгу загальним накладом 1,7 млн. примірників. Серед них були серії «Українська бібліотека», «Сільська бібліотека», зібрання творів українських письменників, популярні брошури.

Велике значення мала поява на Україні нових друкарень, серед них і таких технічно досконалих, як Степана Кульженка в Києві і Євтіма Фесенка в Одесі, які, крім російських, видавали й українські книжки. Поява друкарень у провінційних містах створювала умови для розгортання і в них видавничої діяльності. 1886 р. у Херсоні надруковано збірник драматичних творів І. Карпенка-Карого. Видання літературних альманахів у Чернігові («Степові квіти», 1899; «Хвиля за хвилею», 1900), Херсоні («Перша ластівка», 1905) та інших містах.

Внаслідок революції 1905 р. книги, газети й журнали часто заборонялися за їхній зміст вже після їх видання. Стало можливим і видання української преси, та щодо неї цензура була особливо сувора. Зокрема була заборонена наприкінці 1905 р. перша на терені Російської імперії україномовна газета «Хлібороб» (виходила в Лубнах на Полтавщині тиражем до 5 тис. примірників), у 1906 р. заборонено газети «Вільна Україна» (Петербург), «Добра порада» і «Запоріжжя» (Катеринослав), «Народна справа» (Одеса) і т.д.

Усього в 1909 р. працювало 17 українських видавництв у Східній Україні: в Києві, Полтаві, Одесі та інших містах. У Галичині до кінця XIX ст. відомі 11 книжкових видавництв, на початку XX ст. – понад 30. За 1798-1916 рр. вийшло понад шість тисяч назв книг українською мовою, у тому числі не менше 2,8 тис. у Східній Україні і поза межами українських земель. Твори Т. Шевченка з 1840 до 1914 р. видавалися в Україні та поза її межами понад 500 разів. У роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) книговидавництва на українських землях різко зменшилися [10, с. 405].

Внаслідок заборон та відсутності культурних організацій, за умов, коли шкільна система та церква протистояли українській ідеї, національний рух у Наддніпрянській Україні в останні десятиліття XIX століття практично завмер. Його єдиними проявами

були наука, нечисленні театральні вистави й концерти та діяльність емігрантів. Так, В. Антонович заснував Київську школу української історії, представником якої був М. Грушевський. Науковці Харківського університету також зробили внесок в розвиток української науки (Д. Багалій, О. Потебня, М. Сумцов), але публікувалися вони російською мовою в двох найважливіших українських наукових виданнях, які виходили російською мовою: «Сборник Харьковского историко-филологического общества (1886-1914 pp.)» та «Киевская старина» (1882-1907 pp.)».

Але наприкінці XIX століття організаційна діяльність відродилася і невдовзі було сформульовано не лише культурні, а й політичні цілі. У 1897 році близько 20-ти слабкозв'язаних між собою громад, розпоросених по містах Наддніпрянської України, об'єдналися з ініціативи історика В. Антоновича, щоб утворити Загальну українську безпартійну демократичну організацію. Назва засвідчує, що ця група зосередила свою діяльність на видавничій справі та культурній роботі в сільських клубах і читальнях [15, с. 364-365]. Тому початок XX століття (до 1910 року) характеризується формуванням політичної опозиції російській владі. Як зазначалось, право користуватися рідною українською мовою не тільки в побуті, але й в навчанні, церковному служінні, адміністративних закладах формувалось як одна зі складових національного руху. А на період революції став полем битви за визнання української мови. Період був не довгим, але позначеним певними успіхами.

Цілком аполітичні громади, передусім ті, до складу яких входили студенти, врешті стали плідним ґрунтом для створення політичних організацій. Так, студенти у Харкові 1900 року утворили Революційну українську партію, за програму якої спочатку взяли памфлет М. Міхновського «Самостійна Україна». Пізніше М. Міхновський покинув лави цієї партії та створив Українську народну партію (1902 р.). Революційна українська партія 1905 року змінила назву на Українську соціал-демократичну робітничу партію (С. Петлюра, В. Винниченко, М. Порш).

Окрім націонал-соціалістичних та соціалістичних політичних міркувань в Наддніпрянській Україні діяв і поміркований напрям, який представляла Українська демократична партія (1904 р.), а пізніше – Українська демократично-радикальна партія (УДРП – 1905 р.). Очолювали партію Є. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Гринченко, які наполягали на необхідності переходу від культурної до політичної сфери діяльності. Вони закликали до запровадження парламентського правління, громадянських свобод, вживання української мови та створення місцевого українського парламенту всередині федералізованої демократичної Російської імперії. УДРП видавала в Києві перші україномовні газети «Громадська думка» (1905-1906 рр.) і «Рада» (1906-1914 рр.) [15, с. 367].

Російська імператорська академія наук визнала «малоруську» (тобто українську) мову відмінною від «великоруської» і в лютому 1905 р. у відповідь на царський запит рекомендувала скасувати обмеження Емського указу 1876 р. та його редакції від 1881 року (за нею дозволявся друк словників українською мовою, але за російським правописом, а постановка українських вистав залежала від місцевої адміністрації) [15, с. 367].

У грудні 1905 року в Наддніпрянській Україні з'явилися перші україномовні газети – «Хлібороб» у Лубнах, «Рідний край» у Полтаві та «Громадянська думка» у Києві. На 1908 р. існувало 9 газет з тиражем 20 тисяч примірників, а також почали виходити перші україномовні наукові видання («Україна», 1907 та «Записки наукового товариства», 1908-1918). Поштовх до стандартизації літературної мови дала поява кількох граматик (граматики Є Тимченка та А. Кримського) та монументального 4-томного словника української мови (1909) за редакцією Б. Гринченка. Ці матеріали доходили до широкого кола читачів завдяки новозаснованим видавництвам та відкриттю сорока регіональних відділків товариства «Просвіта», організованого за зразком одноіменного товариства в австрійській Галичині [15, с. 367].

Один із православних єпископів – Парфеній Левицький дозволив вживати

українську мову у проповідях та церковних школах Подільської єпархії. Університетські професори М. Сумцов у Харкові та О. Грушевський в Одесі почали читати лекції українською мовою. У 1907 р. М. Грушевський переніс видання впливового журналу «Літературно-науковий вісник» з Галичини до Києва, а наступного року очолив Українське наукове товариство.

Коли 1906 року відбулися вибори до першого парламенту Російської імперії, від українських губерній було обрано 62 депутати, 44 з них задекларували себе етнічними українцями. УДРП приєдналась до виборчого списку помірковано ліберальної Російської конституційно-демократичної партії (кадетів) і під проводом І. Шрага створили парламентський гурток для боротьби за права української мови. Вони організували видання російськомовного органу «Украинский вестник» (Санкт-Петербург, 1906), щоб інформувати політично свідоме населення про українські проблеми. У Другій Думі представники Української соціал-демократичної спілки об'єдналися з депутатами Української трудової громади (мала власний україномовний орган «Рідна справа – вісті з Думи», Санкт-Петербург, 1907 р.) у фракцію з 47 членів, яка вимагала запровадження української мови у школах, відкриття університетського відділу українських студій та місцевої автономії. Як відомо з історії, Третя і Четверта Думи були більш обмеженими, а їх політична ефективність – ще меншою, в них було дуже мало національно свідомих українців і тому не існувало українського парламентського об'єднання [15, с. 368].

Відповідно, невеликі політичні досягнення українського руху з 1905 по 1907 роки, було втрачено. У 1908 р. кількох членів Української соціал-демократичної робітничої партії та Спілки було заарештовано, а ослаблені організації були змушені перейти у підпілля або емігрувати і врешті розпастися. 1906 і 1907 рр. були закриті «Просвіти» в Одесі та Миколаєві. У 1908 році члени УДРП, яка розпалася, на чолі з Є. Чекаленком, С. Єфремовим та М. Грушевським створили безпартійне Товариство українських поступовців, але ця група змушена була повернутися до аполітичного

культурного підходу до української проблеми. Того ж 1908 р. Сенатом було видано указ про те, що освітня робота в Україні шкідлива й небезпечна для Росії.

1910 року П. Столипін, міністр внутрішніх справ царського уряду, видав наказ закрити «Просвіти», заборонити університетські лекції українською мовою та відновити заборону україномовних публікацій 1876 року. Цей акт супроводжували нападки в офіційній пресі за «український сепаратизм». 1914 р. цар Микола II видав указ про заборону української преси.

Таким чином, в кінці XIX – на початку XX ст. українська мова в навчальних установах України завдяки русифікаторській політиці Російської імперії знаходилася в пригніченому стані. Вона була витіснена з усіх освітніх установ, вважалася мовою неосвіченого селянства. Не звертаючи уваги на національні потреби українців, уряд вів антиукраїнську політику, націлену на зупинення національного відродження українського населення. Заборона української мови пов'язана з численними урядовими указами, циркулярами, розпорядженнями, які ганебно впливали на усі сфери діяльності українського народу. Ця політика нанесла непоправну шкоду освітньому й культурному рівню народу Наддніпрянської України, загрожувала зникненню українського етносу і водночас сприяла появі в регіоні руху за українізацію освіти. Причиною виникнення руху стало збільшення рівня національної свідомості населення.

Революція 1905 р. у Росії була справжньою подією і в суспільному становищі української мови. До 1910 р. зростала українська преса, множилася кількість видань, сталися певні зміни в мовному менталітеті селян і міщан: у них похитнулася впевненість у тому, що українська мова мужича, а російська панська.

Велике значення для розгортання боротьби мали демократичні перебудови в державі. Провідником руху виступила інтелігенція, однак лише окремі представники широких верств населення підтримали домагання ввести українську мову в навчальний процес. Рух за впровадження української мови в навчальних закладах дуже тісно переплітався з національним рухом, який, в свою чергу, залежав від соціально-політичного та

культурно-історичного розвитку окремих українських земель. Особливістю руху була перевага літературно-наукової, культурницької праці над громадсько-політичною діяльністю. Більшість прогресивних ідей щодо існування навчальних закладів з українською мовою викладання залишилися на папері. Організаторам не вдалося здобути значної підтримки селянських мас, робітників, досягти масовості виступів.

Щодо видавництва українських книжок, то як відмічалось, воно займало 8 позицію в Російській імперії: українську книжку переслідували, не надавали дозволу на друк навіть у тих випадках, коли мова йшла про дитячу граматику або довідник для вагітних жінок. Пожвавлення у цьому напрямі було помітним також у роки в передень революції і самої революції, це приблизно з 1903 року до 1910 рік.

Крім того, втрата зв'язків з населенням Західної України, роз'єднаність в діях провідників руху, нерішучість та зменшення активності на деяких етапах боротьби призвели до її згортання. Деконсолідації населення Наддніпрянщини сприяло й те, що тут боротьба точилася за права української літературної мови, а не живої народної мови простолюдинів. Таким чином, ці обставини не дали можливості рухові мати бажані результати.

Відсутність умов для використання української мови спонукали до створення боротьби за дозвіл на навчання українською мовою. Але рух єднав східних і західних українців на ґрунті спільних духовних інтересів.

В політичному плані, відродження організацій, що представляли етнічних українців, та перші спроби української політичної діяльності у перші десять років XX століття були рішуче припинені шляхом відновлення імперських адміністративних репресій та цькування з боку російської громадської думки.

У побутовому ж плані, заборонялося проводити служіння в церквах українською мовою, спілкуватися між собою (на перервах) у школі. Так, місцеві мешканці були об'єктом насадження державою та її імперською ідеологією російського національного руху в школі, церкві чи війську. І коли селянин –

етнічний українець – залишав село, він потрапляв у «російські міста», навіть на українських землях, де все офіційне спілкування – на заводських робочих місцях, у державних установах, на залізниці – тощо – відбувалося російською мовою.

Тобто найбільш під час русифікаторської політики постраждала освіта, преса та

церковнослужіння, всі ті сфери, які залежали від уряду і влади. Трохи менше постраждали такі сфери, як література, книговидавництво та побут, оскільки ці сфери могли контролюватися адміністраціями та урядом лише опосередковано. Але і в них розвиток української мови та національної ідеї був призупинений.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Багговут. Секретний донос полтавського губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. – Полтава : б. в., 1917. – С. 1-11
2. Гунчак Т. Україна п. п. ХХ ст. – Київ : Либідь, 1993. – 286 с.
3. Діак Г. В. Українське відродження чи нова русифікація? – К. : Гранослав, 2000. – 304 с.
4. З секретним листуванням, 1908 р. – ЦДІАК, ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу, оп. 229, спр. 122, арк. 1-153.
5. За циркуляром Міністра внутрішніх справ від 22 листопада 1913 року про повідомлення даних про число тимчасових та не тимчасових видань, типографій та інше в Південно-Західному краї, 4 грудня 1913 р. – 21 березня 1914 р. – ЦДІАК, ф. 442 Канцелярія киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 863, спр. 323, арк. 1-23.
6. Извлечение из Высочайше утверждённого, 21 февраля 1905 г., Особого Журнала Комитета Министров о порядке выполнения п. 8 Именного Высочайшего указа от 12 дек. 1904 г. // Справка к представлению Министра Народного Просвещения от 24 мая 1905 г. за № 10172. – С. 8.
7. Извлечение из общих распоряжений по средним учебным заведениям ведомства министерства народного просвещения, имеющих отношение к учительским институтам, семинариям и школам // Настольная книга по народному образованию: В 3 т. / Под ред. Г. Фальборка и В. Чарнолуцкого. – СПб., 1901. – Т. II. – С. 1356.
8. Извлечение из Свода Основных государственных законов (Свод законов, т. I, часть I. Изд. 1906 г.) // Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. – СПб. : Б. в., 1911. – С. 1-4.
9. Извлечение из свода уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения // Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. – СПб. : б. в., 1911. – С. 349.
10. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 395-419. [Електронний ресурс] // Українське книговидання XIX-XX століть. Режим доступу: [http://litopys.org.ua/ isaevych/is33.htm](http://litopys.org.ua/isaevych/is33.htm).
11. К-ий М. Про народний університет (Лист із Харкова) // Рідний край. – 1906. – № 44. – С. 4-6.
12. Листи членів різних політичних партій, перехоплені Департаментом поліції та розшукувальним пунктом полтавського ГЖУ та про виявлення осіб, які згадуються у цих листах, 2 жовтня 1913 р. – 24 січня 1914 р. – ЦДІАК, ф. 321 Розшукувальний пункт при Полтавському ГЖУ, оп. 1, спр. 181, ч. 2, арк. 1-244.
13. Листування з департаментом поліції та помічником начальника Полтавського ГЖУ щодо осіб, які причетні до українських буржуазно-націоналістичних організацій «УСДРП» та інших буржуазних партій, 25 січня 1914 р. – 4 березня 1915 р. – ЦДІАК, ф. 320 Полтавське ГЖУ, оп. 1, спр. 1326, арк. 1-251.
14. Листування з Міністерством внутрішніх справ про введення викладання української та польської мов у середніх учбових закладах Київської, Подільської та Волинської губерній, закриття журналу «Літературно-Науковий вісник», який видається на українській мові у м. Києві професором Грушевським М. та по іншим питанням, 3 січня 1907 р. – 22 травня 1907 р. – ЦДІАК, ф. 442 Канцелярія киевского, подольского та волынского генерал-губернаторства, оп. 857, спр. 43, арк. 1-19.
15. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів [Текст] / Павло-Роберт Магочій; пер. з англ.: Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
16. Морозова О. С. Питання про україномовну освіту в Державній Думі Російської імперії (1906-1917 рр.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 33. Вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 24-25.
17. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посіб. / За ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 302 с.
18. Об инспекции в университетах, управляемых по общему уставу (Дело Департамента Народного Просвещения. 1880 г. – Ч. III. – № 40) // Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – СПб. : Типография т-ва «Общественная польза», 1892. – С. 146.
19. Петровський В. Г. Про національне питання // Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – Вид. 2-ге. / Упор. С. М. Клапчук, Б. І. Білик, Ю. А. Горбань та ін. – К. : ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – С. 354.

20. Польські школи в Київщині // Рідний край. – 1906. – № 43. – С. 13.
21. Про незаміщення посад вчителів та наставників в південно-західному краї та прибавка 50 % по Міністерству народної освіти, 1864-1867 рр. – ЦДІАК, ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства, оп. 178, спр. 500, арк. 1-113.
22. Процент грамотности народов, живущих в европейской России // Украинский вопрос в его прошлом и настоящем / Под ред. О. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, О. Е. Корша и др. – Пг. : Типография т-ва «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 405.
23. Регіональні мови України [Електронний ресурс] Матеріал з Вікіпедії: Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
24. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – п. XX ст.): Нариси. – К. : Радянська школа, 1991. – 380 с.
25. Справа про пред'явлення подільського губернатора в комісії всепідданішого звіту про стан губерній за 1883 рік, 2 листопада 1884 р. – ЦДІАК, ф. 442 Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернаторства, оп. 537, спр. 209, арк. 1-11.
26. Справка к представлению министра народного просвещения от 24 мая 1905 г. за № 10172. – Б.м. : Б.в., б.р. – С. 1.
27. Украинский вопрос. – М. : Б. в., 1915. – 512 с.
28. Н-ін Г. Сторінки з історії «українського питання» (Промова, виголошена Петровським на засіданні Державної Думи 20 травня 1913 року) // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 175-189.
29. Русский календарь на 1908 г. А. Суворина. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1908. – 660 с.
30. Українська мова в гімназіях // Рідний край. – 1906. – № 48. – С. 9
31. Українські книжки // Народне слово. – 1910. – 27 грудня. – С. 10.
32. Циркулярні розпорядження головного управління у справах друку, 5 червня 1876 р. – 31 липня 1898 р. – ЦДІАК, ф. 294 Київський цензурний комітет, оп. 1, спр. 4а, арк. 1-429.
33. Чавдаров С. Х., Грищенко М. М. Т. Г. Шевченко і народна освіта. – К. : Вид-во Київського університету, 1961. – 54 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Морозова О. С., Хмель А. О., 2014

Дата надходження статті до редколегії 11.02.2014

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОШТОВИХ ТА ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ УСТАНОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: КАДРИ І КЛІЄНТИ

Розглянуто основні аспекти комплектації особового складу та роботи із клієнтами поштових і поштово-телеграфних установ Правобережної України у першій половині XIX – на початку XX ст. Висвітлено «вимоги до поштарів», їхні обов'язки, навчання зв'язківців, досягнення і прорахунки у цьому напрямі. Проаналізовано чинники вдосконалення роботи поштового зв'язку, які дозволили швидко реагувати на недоліки у роботі пошти.

Ключові слова: особовий склад, чиновники, поштарі, поштові послуги, поштові установи.

Резник Ю. Н.,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
г. Черкасы, Украина

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЧТОВЫХ И ПОЧТОВО-ТЕЛЕГРАФНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ: КАДРЫ И КЛИЕНТЫ

Рассмотрено основные аспекты комплектации личного состава и работы с клиентами почтовых и почтово-телеграфных учреждений Правобережной Украины в первой половине XIX – начале XX вв. Освещены «требования к почтальонам», их обязанности, обучение связистов, достижения и просчеты в этом направлении. Проанализированы факторы совершенствования работы почтовой связи, которые позволили быстро реагировать на недостатки в работе почты.

Ключевые слова: личный состав, чиновники, почтальоны, почтовые услуги, почтовые учреждения.

Riznik Yuliya,
Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University,
Cherkasy, Ukraine

THE ACTIVITIES OF THE POST AND POSTAL-TELEGRAPH INSTITUTIONS OF RIGHT-BANK UKRAINE: STAFF AND CLIENTS

On the basis of source materials in the article it is discusses the main aspects of a complete set of personnel and work with clients of postal and post-and-telegraph institutions on the territory of right-bank Ukraine in the first half of XIX – early XX century. On discusses the «requirements to postmen»: decent behaviour, healthy lifestyle and activities, average build, adequate physical and mental development, the basic level of education, literacy, knowledge of the state language etc. Identified a number of documents required for employment to the mail or postal-telegraph institutions. The author draws attention to the duty of officials, training of communicators, the achievements and failures in this direction. Traced, that already at that time, the personal composition often became noticeably shy away from their regular duties, not adhering to the above requirements. The researcher notes that the article in work with clients postal institutions, providing a range of postal services. In particular, forwarding letters, telegrams, delivery of correspondence, the establishment of individual phone messages, cooperation with various agencies and others. Author result in claims that, in the context of growing requirements of time to postal officials must constantly improve their skills, learn foreign languages, and without interruption from work. High requirements to recruitment became one of the important factors of improvement of work of postal communication, helped to quickly react on the shortcomings in the work of the mail in a timely manner to solve all the current problems.

Key words: personnel, officials, postman, postal services, postal agencies.

Обрана нами тематика досить багатогранна, тому залучення та комплексний аналіз різноманітних джерел дає можливість встановити взаємозалежність визначальних подій в історії держави з поширенням мереж комунікацій, зокрема поштового зв'язку.

Дана проблема знайшла деяке відображення у загальних працях з історії розвитку і діяльності поштового зв'язку у Російській імперії та Україні В. Мухіна, В. Мороза [1], І. Міронової [2], Н. Соколова [3] та ін. Але, не дивлячись на зазначені праці, дане питання недостатньо розкрито у науковій літературі. Тому автор прагне висвітлити і проаналізувати деякі аспекти кадрової політики та їхньої роботи з клієнтами у поштових і поштово-телеграфних установах Правобережної України.

Високими були вимоги до підбору працівників поштової служби. Як свідчать архівні дані від листопада 1912 р., бажаючі вступити на службу в Київський поштово-телеграфний округ мали бути фізично і розумово розвинені, мати красивий, швидкий і чіткий почерк, керуватися освіченим цензом, мати хороший атестат про закінчення училища, мати бездоганну моральність, по можливості відслуживши вже військову службу чи користуються пільгою по сімейному положенню [4, с. 30].

Пройшовши складну процедуру оформлення на роботу в поштову установу, новопризначений працівник пошти і надалі перебував під суворим відомчим контролем. Велика увага приділялась віросповіданню і особистому життю працівника. Якщо поштовий службовець мав намір одружитися, то він повинен був подати рапорт своєму начальнику, зазначивши в ньому, хто наречена і з якого вона стану (дворян, міщан) [5, с. 80].

Підбір кадрів на влаштування до поштово-телеграфної контори відповідав всім вимогам очільника округу та проводився з суворим дотриманням правил. «Вимоги до поштарів»: відповідна поведінка; належний спосіб життя та діяльності; ступінь тверезості; середня тілобудова; достатній фізичний та розумовий розвиток; базовий ступінь освіченості (грамотність); про благонадійність взагалі [6, с. 86].

З часом почала зверталася увага і на знання державної мови. За даними

Стеблівської поштово-телеграфної контори, циркуляром від 26 липня 1918 р. вказувалося, що державною мовою визнається мова українська. Відповідно виданий наказ особливу увагу звернути на те, щоб співробітники Відомства на пошті, телеграфі, радіотелеграфі та телефоні при виконанні службових обов'язків вживали лише українську мову. Щоб зносили по всіх державних справах, службових справах, приватних установах, урядовими особами, переписку проводити виключно українською мовою [7, с. 25].

Слідкувати за характером, вдачею, схильностями, здібностями, усидливістю, енергією, витривалістю. Навчання розпочинати з азбуки і відповідно до індивідуальних особливостей характеру суб'єкту переходити до складніших [6, с. 88].

Документи, які необхідні для працевлаштування до поштово-телеграфної контори:

1. Метричне свідоцтво про народження і хрещення, видане в духовній консисторії;
2. Документи про походження: для спадкових дворян – копія наказу правлячого Сенату про зарахування до дворянського роду; для дітей персональних дворян, чиновників, офіцерів, священників, дияконів, канцелярських службовців – копія наказу про відставку, чи копія формулярного списку про службу батька; для персональних почесний громадян – свідоцтво про приналежність до цього стану; міщан та селян – свідоцтво про звільнення від общини, до якої прохач був приписаний;
3. Свідоцтво про прописку до призовної дільниці для відбування військової повинності;
4. Училищне свідоцтво, якщо таке потрібне [8, с. 64].

У фонді Таганчанського поштово-телеграфного відділення Канівського повіту Київської губернії розміщено атестаційний лист, в якому вказані всі вищеперераховані вимоги.

У циркулярі Степанецького поштово-телеграфного відділення за 1906 р. знаходимо вимоги, які потрібні для особи, що хоче займати посаду листоноші. Про неї необхідно зібрати наступні відомості: зібрати неоголошуваним чином детальні довідки про поведінку, спосіб життя, заняття мови, про ступінь його тверезості, про його тілобудову, фізичний і розумовий розвиток, про ступінь

грамотності, про його благонадійність взагалі; про отримання відомостей на користь прохаючого, запросити його на заняття в заклад в цілях подальшого більш детального випробування; термін для такого випробування – не більше 3 тижнів [9, с. 72].

Для прискорення поточного листування, в 1908 р. запропоновано начальникам до кожного 1 травня та 1 жовтня подавати списки по штатних працівниках, які достойні і здатні бути назначеними на ті чи інші самостійні посади. Має враховуватися розумовий розвиток, працездатність, ставлення до роботи, знання поштово-телеграфних розпоряджень, сімейне положення [10, с. 22]. Як свідчать архівні матеріали, у кожному поштово та поштово-телеграфному відділенні були всі відомості персонального.

У роки загострення воєнних дій підбір кадрів проводився за нижчими вимогами. У циркулярі Начальника Київського поштово-телеграфного округу від листопада 1914 р., говориться, що через відрядження значної кількості чинів в польові заклади, дозволяю брати набір на навчання поштової служби чоловіків віком від 16 до 35 років, що мають право на освіту на виробництво в перший класний чин, тобто закінчили курси чотирьох класів гімназії, вищого навчального і міського училищ чи рівного їм навчального закладу [11, с. 91].

12 серпня 1914 р. було видано циркуляр, який повідомляє, що на час військових дій надано начальникам відділів право своєї влади та під свою відповідальність надавати вакантні місця листонош особам, які задовольняють вимоги, назначаючи їх по вільному найму і на нижчі оклади [8, с. 15].

У фонді Таганчанського поштово-телеграфного відділення, у розпорядженні від 9 січня 1918 р., бачимо, що необхідно було формувати по військових штабах польові телеграфні установи. Потрібно було доставити відомості: хто з урядовців-юзистів, морзистів, володіючих українською мовою, бажає бути командированим на звичайних умовах для обслуговування польових телеграфних установ. При цьому мати на увазі урядовців переліченого фаху, колишніх польовиків і військових [12, с. 1].

У закладах поштового зв'язку встановлювалася чітка регламентація обов'язків

кожного з працюючих. У ДАЧО зберігаються циркуляри від травня 1912 р., в яких розписано обов'язки помічника Начальника: спільне керування завідування та участь в щоденній перевірці казенної суми та цінностей; щоденна перевірка телеграфного відділу контори, включаючи правильність тарифікації прийнятих телеграм і своєчасність доставки вхідних телеграм; щоденний контроль знаків оплати чинів; відкривання і закривання замовної кореспонденції та нагляд за правильністю закриття простої кореспонденції та за своєчасним виходом в дільниці листонош-рознощиків; перевірка книг; нагляд за своєчасною, у встановлений час очисткою поштових ящиків; щоденна перевірка роботи листонош та по необхідності й інші роботи за наказом начальника контори [13, с. 28].

Існували й розпорядження щодо роботи тогочасних профспілкових організацій. Нам були доступні циркуляри за липень 1915 р., в яких зазначалися обов'язки київського та інших окружних комітетів в галузі професійно-правових та окружних інтересів. До них належали: відносини з центральним комітетом; об'єктивна діяльність комітетів; встановлення тісних зв'язків з кооперативними організаціями; вирішення всіх питань, пов'язаних з покращенням економічних, правових, соціальних, службових питань працюючих в даному окрузі; організація і контролювання в окрузі гуртожитків, санаторіїв, лікарень, їдалень; розв'язання всіх конфліктів між службовцями округу; видання окружного друкованого органу; створення дружніх судів [14, с. 31].

Але із записів, які зроблені раніше, 13 серпня 1893 р., ми відстежуємо, що в же в той час начальники часто стали помітно ухилятися від своїх прямих обов'язків і не приходять на роботу під основою хвороби (якої в дійсності не було). Це недобросовісно стосовно колег, адже ті мають виконувати за них роботу. В зв'язку з цим був виданий наказ, в якому зазначалося, що начальникам потрібно повідомити, хто продовжуватиме це робити – сплачуватиме штраф [15, с. 24].

Також в одному з циркулярів за січень 1913 р. ми помітили, що начальники при здачі закладів за випадком переведення їх в інші заклади, звільняючись у відставку та ін.

вимагають від своїх замісників розрахунку з ними господарськими засобами, не за дійсно купленими ними опалювальними та освітлювальними матеріалами, а за мірою надходження їх до закладу, який вони залишали. Тому начальникам потрібно надавати це лише в тому випадку, якщо це дійсно куплено, що підтверджено рахунками та розписками [5, с. 47].

Взагалі, варто зауважити, що начальники поштових відділень часто зловживали своїм становищем та не ретельно виконували свої обов'язки. Прикладом є запис від лютого 1893 р., в якому зазначається, що начальники, яких переводять чи назначають на інше місце, часто залишають після себе не все в порядку: неправильні записи в книгах, необережне їх заповнення, в поганому стані казенне майно. У відповідності до цього був виданий наказ, який зобов'язував при передачі тим, хто буде на їхньому місці, записувати всі порушення і повідомляти рапортами начальнику округу та налагоджувати все за рахунок винних [16, с. 13].

Циркуляром від 23 лютого 1915 р., який знаходиться у фонді Таганчанського поштово-телеграфного відділення, начальникам закладів пропонувалося представляти не пізніше 3 березня 1915 р. найдостойніших для нагородження чинів із числа тих, хто на державній службі і має класові чини, з коротким описом заслуг кожного. Чиновники, які прослужили в класових чинах не менше 10 років, можуть бути представлені за видатні досягнення до чину колезького регістратора. На це відразу ж, 1 березня 1915 р., відреагував начальник Таганчанської поштово-телеграфної контори. *«Доношу, що в дорученій мені конторі немає чинів, прослуживши вказаний час, які могли б бути представлені для Височайшої нагороди. Один лише я тут на службі з 24 липня 1896 р. Дуже покійно прошу, нагородіть мене, якщо вважаєте, що я заслужив цього»* [17, с. 4].

До начальника округу часто зверталися з письмовими проханнями родичі про призначення на вищі посади чи переведення в інші заклади. Хоча вони мають спочатку звернутися до своїх безпосередніх начальників, а потім вже до нього. Тому в лютому 1893 р. був виданий наказ не допускати цього, бо він

все одно не підпише їх, а буде повертати через міліцію як неофіційне подання [18, с. 5].

Існувало і багато не виконаних циркулярних указів: місячна звітність і термінові повідомлення доставляються довільно, не дотримуючись термінів; звіти не зшиті в одну загальну пачку. Тому 27 квітня 1893 р. виданий наказ, яким вказується, що потрібно прийняти міри: всю звітність подавати в перших числах кожного місяця (не пізніше 10-го числа); звітність зшити і на останньому листі написати число звітності. Також деякі чиновники та працівники пошти не надавали метричних відомостей про шлюб, народження дітей, смерть людей, що призводило до непорозумінь у складанні списків. Вже 27 червня 1890 р. виданий наказ своєчасно подавати всі дані [18, с. 4]. У низці циркулярів відслідковуємо, як змінювалися розміри оплати праці поштово-телеграфних установ та які відсоткові надбавки вони отримували за свою працю.

Встановлення індивідуального телефонного зв'язку було дозволено лише окремим особам та за наявності важливої на те причини. В межах діяльності Смілянської поштово-телеграфної контори такі випадки мали місце між найбільшими сільсько-господарськими одиницями та важливими підприємствами краю, а також при маєтках знатних громадян. Із справ ЦДІАК України за 1907 р., дізнаємося про дозвіл землевласнику графу Бобринському встановлення телефону із м. Сміла до Володимирівки, із звільненням від плати в казну 150 тис. рублів. Міністр внутрішніх справ дозволив встановлення графом Бобринським телефонного сполучення приватного користування між економією в м. Ротмистрівка і Володимирівською економією поряд із залізничною станцією Володимирівка Південно-Західних доріг, без зібрання в дохід казни плати в 25 руб. у рік за конкуренцією телеграфу на залізничній станції Володимирівка, але при умові збереження конкурентної плати в розмірі 150 руб. в рік за Смілу і Ротмистрівку. Телефон зіграв тут серйозну роль, так як багато економій в повіті пов'язані між собою і частково з приватними особами [19, с. 10].

В одному з документів ДАЧО ми знайшли запис від 4 квітня 1913 р., де повідомляється, що довіреному графів Бобринських, Володимиру Володимировичу Ланггаммеру дозволено телефонний пристрій для особистих потреб, телефонних повідомлень між Капітанівським цукровим заводом і станцією Капітанівкою на наступних умовах: телефонне повідомлення має бути належним і дотримуватися правил, прийнятих для телефонних побудов; повідомлення по лінії мають бути виключно по особистим потребам; має підкорятися всім правилам по телефонній частині; повинен мати людину, яка буде доглядати за дотриманням всіх правил та умов [8, с. 19].

Ще одна справа стосується встановлення телефонного сполучення в м. Черкаси. Старший фабричний інспектор Київської губернії 2 жовтня 1908 р., видав наказ, за яким повинні встановити, відповідно до наказу від 24 липня, в квартирі фабричного інспектора, в м. Черкаси, телефон. У цьому встановленні є необхідність, так як тепер інспектор виконує обов'язок по нагляду за приміщеннями, розташованими в м. Черкаси та в приміських місцевостях. Приміщення ці майже всі приєднані до телефонної мережі, тому відносини з ними полегшилися б за допомогою телефону (промислові заклади, лікарні, страхові товариства, міліція і т.д.) – у всіх цих закладах є телефони. У м. Черкаси, крім міських закладів, з'єднані телефоном ще 2 рафінадні заводи. Тому необхідно виділити потрібну суму на установлення одного телефону в м. Черкаси [20, с. 190].

У ЦДІАК України у фонді управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошти і телеграфів є справа, яка стосується технічної частини – про облаштування міського телефонного сполучення Сміла – Черкаси по телеграфних проводах. Для цього сполучення потрібно: проволоки по 1 руб. 85 коп. за пуд (сума – 259 руб.); в 3 м. – 19 пудів по 1 руб. 92 коп. за пуд (сума – 36 руб. 48 коп.); загальна сума – 295 руб. 48 коп. – для облаштування телефонного сполучення Сміла – Черкаси. Плата за телеграфні дзвінки протягом 3 хв.: звичайні розмови – 15 коп., термінові – 45 коп., за замовну розмову – 20 коп.

Розмови дозволяються по заявках більше 3 хв., а саме 6-9 хв., але оплата знімається за кожні 3 хв. окремо [21, с. 13].

Із даних канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1907-1908 рр., дізнаємося і про телефонне сполучення у м. Черкаси. Інженер М. Фазли, електротехнік К. Іванов, генерал-лейтенант О. Корнілович просять про дозвіл на право встановлення і експлуатації телефонного зв'язку загального користування в м. Черкаси. Іванов пропонує абонплату за телефон загального користування в перший рік 73 руб. 75 коп., з другого року – 25 руб. А від Фазли пропозиція – незмінно 40 руб. Тому хотіли дати дозвіл на встановлення і експлуатацію телефонного зв'язку загального користування К. Іванову на запропонованих вище умовах [22, с. 18]. Чітко визначені телеграфні ознаки для української абетки по азбуці Морзе.

Співпрацювала тогочасна пошта і з різноманітними конторами. Так 1 липня 1914 р. була надіслана заява від контори «Реклама» про те, що вислані нею для розсилки в заклади різні плакати та оголошення не розвішуються для загального огляду, а знаходяться в інших місцях (розвішені за шафами, в темних місцях). У зв'язку з цим вони вимагають, що потрібно розвішувати ці плакати та оголошення у людних місцях [23, с. 76].

Через досить складну політичну та економічну ситуацію в країні велика увага приділялася охороні пошти, що перевозилася поштовими трактами. Так, циркуляром начальника Київського поштово-телеграфного округу який зберігається в архівному фонді ДАЧО, вказувалося, що для супроводу пошти призначати достатньо благонадійних, спритних і фізично міцних поштарів не молодших за 21 рік; щоб кожен поштар, що супроводжує пошту, вмів стріляти з револьверу і мати навик поведінки зі зброєю взагалі; поштарі при супроводженні пошти були в повній подорожній формі і мали в портупеї через плече шашку, а не поясі револьвер з повним зарядом і запасом патронів в патронташі [24-23].

Але ми бачимо, що ці вимоги не завжди дотримувалися. У записі від серпня 1893 р. зазначається, що працівники не дотримуються

форми одягу, не мають зброї, яка повинна бути при супроводі пошти. Тому був виданий наказ не допускати цього, не палити. Якщо будуть порушення – працівники будуть звільнені з служби [16-17].

Ще один приклад невиконання обов'язків працюючими спостерігаємо у документах від 25 лютого 1908 р. Був випадок, коли поштовий супроводжуючий не міг скористатися для захисту револьвером. У відповідності до цього видали наказ, в якому говориться, що зберігати зброю потрібно в сухих місцях, час від часу змазувати її, слідкувати за справністю зброї, перевіряти, щоб завжди була напоготові [11, с. 51].

У роки військових дій спостерігалися порушення у прийомі охоронців на роботу. Деякі Начальники закладів, приймаючи на службу охоронців та розсылних, не приймали у них присяги на вірність служби. Тому зазначалося, що обов'язково потрібно приймати у них присягу і присяжні листи зберігати при роботі закладу [25, с. 62].

У записах від серпня 1918 р. вказується чіткі вимоги перевезення цінностей охоронцями: до 10 тис. крб. повинні супроводжувати 1, від 10 тис. до 25 тис. крб. – 2 листоноші, від 25 тис. до 50 тис. – 1 урядовцем і 1 листоношею; перед відправкою цінності до 10 тис. крб. начальником установи місця відправки дається в місце призначення цінностей час відправки, число шкіряної речі, місце призначення останньої для вузлового пункту і суму цінностей умовно – від 10 тис. до 25 тис. крб. словом «мала», і від 25 тис. до 50 тис. крб. словом «побільш»; для відома роз'їзних урядовців число відправлених з відомостями більше 10 тис. крб. шкіряних речей у накладній до вагону повинна бути двічі підкреслене [26, с. 16].

У діяльності поштово-телеграфних контор досить часто помічалися порушення та неточності. У фондах ДАЧО зберігається циркуляр про недоставлені листи до Петербурга: не зрозуміло чи не точно написана адреса чи прізвище одержувача. Наказувалося всю відповідальність покласти на відправників та на неуважних приймальників листів [13, с. 49].

Також схожий приклад можна навести за циркуляром від листопада 1912 р., де

записано, що в останній час відбулися 2 випадки уповільнення телеграм Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторств через халатне відношення чергових біля апаратів. Відповідно був виданий наказ: якщо це буде повторяться, то будуть застосовані строгі заходи [13, с. 44].

Ще один випадок презентує запис від лютого 1917 р. Тут говориться, що деякі начальники залізнично-дорожніх поштових відділень неухважно відносяться до складання вимагальних відомостей, допускаючи неточності в цифрових даних, окрім того відомості доставляють із запізненням, чим затримується видача поштових перевезень. Тому потрібно доставляти все вчасно та ретельно перевіряти. Цікавий випадок на залізничній пошті трапився в лютому 1917 р., коли служитель поштової контори 1-ї дистанції залізничної лінії вкрав велику суму грошей і втік. Говорили, що він може намагатися переслати ці гроші поштою. Тому начальникам наказувалося у випадку здійснення цього акту затримати його та передати міліції [27, с. 55].

При поштово-телеграфних конторах існували збереження, які використовувалися для різних важливих обставин. У циркулярі від 27 квітня 1910 р., наприклад, йдеться про те, що в Санкт-Петербурзі є кошти на поштах, які видаються на похорони працівників пошти (1 руб.; 50 коп.; 25 коп. в залежності від розряду працівника). Тому було видано наказ створити схожі збереження і на нашій території. Начальникам потрібно записати список осіб, які бажають брати участь в цьому; з них будуть вираховуватись чи вони особисто платитимуть зноси на похорон. Відповідно 20 вересня 1911 р. відкрити діяльність Похоронної каси працюючих Київського-поштово-телеграфного округу [28, с. 125].

Велика увага приділялася основному завданню діяльності поштових відділень – пересиланню поштової кореспонденції. 4 квітня 1968 р. Поштовий департамент видав циркуляр про знайдення пересилки по пошті листів з марками, які вже раніше були у використанні. Виданий наказ, щоб був нагляд за марками (типографічні, червоного кольору, з чітким зображенням); не надсилати, якщо зустрінуться з марками

попереднього використання; якщо зустрінеться марка на простому листі, який надіслали, то знайти відправника; якщо знаходитимуть винних, то їх судити [29, с. 36].

При перегляді архівних матеріалів зустрічалися відмови приймати телеграми, якщо вони написані хімічним олівцем. Тому в грудні 1890 р. було видано наказ: в написанні телеграм використовувати чорнило чи олівець темного кольору. Якщо ж вже телеграма написана хімічним олівцем, то потрібно наполягати на прийнятті її одержувачем [30, с. 74].

Чітко були визначені і грошові норми роботи поштово-телеграфних відділень. Так циркуляр від вересня 1886 р. про листи через Персію на Чигир зазначав, що потрібно сплачувати по 8 коп. за кожне слово телеграми. Як приклад і циркуляр про кореспонденцію з накладеними платежами від листопада 1887 р: вказувати суму (не більше 100 руб.), оплачує відправник, якщо ж оплачує одержувач, то це обов'язково зазначається. Ще один запис від січня 1914 р. повідомляє, що при ревізії закладів округу помічено, що не кругом вказане джерело доходів про 10-копійковий збір за виконання тимчасових повинностей [31, с. 17].

У роки військових дій теж не забували перевіряти вміст листів. Це засвідчує запис від січня 1915 р., де говориться, що листи з діючої армії часто мають в середині вкладені гроші. Тому в поштових відправленнях, в яких така пересилка не дозволена,

конфіскується четверта частина цих грошей [32, с. 29].

8 липня 1888 р. видано циркуляр про видачу страхової кореспонденції без ціни нижчим чинам – негайно, з записом що видано. У листопаді 1892 р. видано ще один циркуляр про видачу пошти високопосадовим особам за новими правилами: показувати книгу на отримання пошти; якщо її не буде – то кореспонденцію видавати за існуючим порядком, про що щоразу повідомляти губернатору [33, с. 14].

Таким чином, можемо констатувати, що значна увага приділялася забезпеченню поштових установ кадрами. Поштові чиновники повинні були мати відповідний рівень освіченості, бути дисциплінованими, благонадійними, володіти високими моральними якостями, чітко виконувати всі приписи і постанови, відзначатися фізичним здоров'ям та витривалістю. При прийомі на роботу працівники проходили тривалу перевірку та складали відповідні екзамени, які підтверджували їх професійний рівень. В контексті зростаючих вимог часу поштові чиновники зобов'язувалися підвищувати свою кваліфікацію, оволодівати іноземними мовами, причому без відриву від основної роботи. Високі вимоги до підбору кадрів стали одним із важливих чинників вдосконалення роботи поштового зв'язку, дозволили швидко реагувати на недоліки у роботі пошти, своєчасно вирішувати всі поточні проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мухін В. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти / В. Мухін, В. Мороз та ін. – К., 2002. – 327 с.
2. Міронова І. Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.) / І. Міроном. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – 564 с.
3. Соколов Н. И. Краткий очерк истории почтового управления в России / Н. И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1893. – Май. – С. 483-498.
4. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. 926 Деренковецьке поштово-телеграфне (далі – п-т.) відділення, оп. 1, спр. 12. – 86 арк.
5. ДАЧО, ф. 866 Ротмистрівське п-т. відділення, оп. 1, спр. 4. – 82 арк.
6. ДАЧО, ф. 926 Деренковецьке п-т. відділення, оп. 1, спр. 2. – 108 арк.
7. ДАЧО, ф. 905 Стеблівська п-т. контора, оп. 1, спр. 8. – 91 арк.
8. ДАЧО, ф. 350 Смілянська п-т. контора, оп. 1, спр. 2. – 84 арк.
9. ДАЧО, ф. 902 Степанецьке п-т. відділення, оп. 1, спр. 3. – 83 арк.
10. ДАЧО, ф. 351 Черкаська п-т. контора, оп. 2, спр. 18. – 76 арк.
11. ДАЧО, ф. 351 Черкаська п-т. контора, оп. 2, спр. 21. – 106 арк.

12. ДАЧО, ф. 351 Черкаська п-т. контора, оп. 1, спр. 1. – 64 арк.
13. ДАЧО, ф. 351 Черкаська п-т. контора, оп. 2, спр. 20. – 129 арк.
14. ДАЧО, ф. 351 Черкаська п-т. контора, оп. 2, спр. 10. – 46 арк.
15. ДАЧО, ф. 351 Черкаська п-т. контора, оп. 2, спр. 12. – 29 арк.
16. ДАЧО, ф. 898 Таганчанське п-т. відділення, оп. 1, спр. 4. – 60 арк.
17. ДАЧО, ф. 351 Черкаська п-т. контора, оп. 2, спр. 14. – 81 арк.
18. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, оп. 704, спр. 145 (1905 р.), арк. 5.
19. ЦДІАК України, ф. 692 Київський генерал-губернатор, оп. 1, спр. 2202 (1918 р.), арк. 10.
20. ЦДІАК України, ф. 696 Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошти і телеграфів, оп. 1, спр. 737 (1918 р.), арк. 45.
21. ЦДІАК України, ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, оп. 660, спр. 48 (1907 р.), арк. 13.
22. ДАЧО, ф. 350 Смілянська п-т. контора, оп. 1, спр. 5. – 96 арк.
23. ДАЧО, ф. 926 Деренковецьке п-т. відділення, оп. 1, спр. 9. – 87 арк.
24. ДАЧО, ф. 913 Черкасько-Соснівське п-т. відділення, оп. 1, спр. 1. – 272 арк.
25. ДАЧО, ф. 886 Цвітківське залізничне п. відділення, оп. 1, спр. 3. – 172 арк.
26. ДАЧО, ф. 886 Цвітківське залізничне п. відділення, оп. 1, спр. 1. – 17 арк.
27. ЦДІАК України, ф. 51 Генеральна військова канцелярія, оп. 4, спр. 752 (1771 р.), арк. 64.
28. ДАЧО, ф. 724 Бобринське залізничне п. відділення, оп. 1, спр. 2. – 236 арк.
29. ДАЧО, ф. 926 Деренковецьке п-т. відділення, оп. 1, спр. 1. – 110 арк.
30. ДАЧО, ф. 351 Черкаська п-т. контора, оп. 2, спр. 2. – 118 арк.
31. ДАЧО, ф. 926 Деренковецьке п-т. відділення, оп. 1, спр. 6. – 75 арк.
32. ДАЧО, ф. 866 Ротмистрівське п-т. відділення, оп. 1, спр. 2. – 36 арк.
33. ДАЧО, ф. 898 Таганчанське п-т. відділення, оп. 1, спр. 5. – 34 арк.
34. ДАЧО, ф. 350 Смілянська п-т. контора, оп. 1, спр. 11. – 92 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Різник Ю. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 20.01.2014

Силка О. З.,
к.і.н., доцент, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

ВЕКТОРИ ВЗАЄМОДІЇ ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ ІЗ ГРОМАДСЬКИМИ СТАТУТНИМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ ОБ'ЄДНАННЯМИ (НА ПРИКЛАДІ ЗОЛОТОНІСЬКОГО ЗЕМСТВА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Висвітлено особливості взаємодії повітового земства із громадськими статутними організаціями сільськогосподарської спрямованості. Визначено наступні основні вектори співпраці: стимулювання в сільському середовищі тенденції до гуртування у громадські статутні організації; використання можливостей громадських об'єднань для вирішення нагальних земських питань; часткова фінансова підтримка функціонування сільськогосподарських товариств; сприяння громадській ініціативі щодо задоволення окремих клопотань товариств тощо.

Ключові слова: сільськогосподарське товариство, громадське об'єднання, земство.

Сылка О. З.,
Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого,
г. Черкассы, Украина

ВЕКТОРЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УЕЗДНЫХ ЗЕМСТВ С ОБЩЕСТВЕННЫМИ УСТАВНЫМИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМИ ОБЪЕДИНЕНИЯМИ (НА ПРИМЕРЕ ЗОЛОТОНОШСКОГО ЗЕМСТВА ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ)

Освещено особенности взаимодействия уездного земства с общественными уставными организациями сельскохозяйственной направленности. Определены следующие векторы сотрудничества: стимулирование в сельской среде тенденции к объединению в легальные общественные организации; использование возможностей общественных объединений для разрешения насущных земских вопросов; частичная финансовая поддержка функционирования сельскохозяйственных обществ; содействие общественной инициативе в удовлетворении единичных просьб со стороны обществ и т. д.

Ключевые слова: сельскохозяйственное общество, общественное объединение, земство.

Sylka Oksana,
Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University,
Cherkasy, Ukraine

VECTORS INTERACTION COUNTY DISTRICT COUNCIL WITH PUBLIC STATUTORY AGRICULTURAL ASSOCIATIONS (FOR EXAMPLE ZOLOTONOSHA ZEMSTVO POLTAVA PROVINCE)

This paper highlights the features of the interaction of the district zemstvo with public statutory bodies agricultural focus. The right to freedom of association is a necessary component of the civil society' formation. Ukraine in the late XIX – early XX century already passed the period of active public selfunity within statutory organizations. On its territory there were thousands of associations of various kinds. Study of their experiences and achievements of the history study is an integral part of Ukrainian civil space.

Emphasized that the scope of the copyright interest falls into the sphere of public displays of rural initiatives for the organization of statutory organizations in Ukraine in late XIX – early XX century. The most widespread among a number of rural organizations in this period acted agricultural society. Therefore, the aim of the proposed material was outlining major vectors of interaction county district council of agricultural associations as an example of one of the districts in Poltava province – Zolotonosha that the main indicators of socio-economic development was not in leadership positions, however, like most counties in Left-Bank Ukraine and therefore – his experience in general can be considered typical. It is noted that at the beginning of 1917 in the county were 1 county, township 15 (of 20 counties) and 5 rural agricultural societies.

Identified the following major vectors of cooperation: the idea of the project and the county agricultural society among vowels Zolotonosha zemstvo, cooperation rural agriculturists of rural asset in opening agricultural associations feasible with further assistance in their activities, financial assistance for companies secretaries, store opening – subsidization formulations of agricultural machinery and tools, and support rural business associations through partial satisfaction of their needs, etc. Emphasized on the facts and determined pressure from both sides, which were caused by the need to protect the interests of (collective or individual) or zemstvo, or associations.

Key words: *agricultural societies, associations, district council.*

Із 1 січня 2013 р. в Україні набули чинності положення базового закону, який забезпечує право громадян на свободу об'єднань – «Про громадські об'єднання» [1]. Цей Закон визначає правову та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення дій громадських об'єднань. Право громадян на свободу об'єднань є необхідною складовою формування громадянського суспільства. Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. уже проходила період активного громадського самогуртування в межах статутних організацій. На її території діяли тисячі об'єднань різної спрямованості. Вивчення їхнього досвіду та опрацювання здобутків є невід'ємною складовою історії українського громадянського простору.

Сфера наших наукових інтересів лежить у площині виявів громадської сільської ініціативи щодо організації статутних об'єднань в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Найбільш масово, серед низки сільських організацій, у зазначений період, діяли сільськогосподарські товариства. Їхнє становлення та організація діяльності відбувалися завдяки місцевій ініціативі. Разом із тим важливу роль у зазначених процесах відіграла і реалізація спеціальних земських губернських та земських повітових програм, які були спрямовані на поширення інноваційних ідей у селянське середовище.

Сучасна історіографія постійно поповнюється дослідженнями, які присвячені питанням реалізації права громадян на об'єднання в українському історичному минулому. Стосовно сільськогосподарських товариств, дослідники, як правило, використовують узагальнені дані і, при цьому, їхня увага звернена на позитивні результати у діяльності об'єднань. Серед них відзначимо роботи А. О. Панте-

леймоненка [2], Л. М. Крот [3], С. К. Рудика й К. О. Піхура [4] та інших.

Метою пропонованих матеріалів є окреслення основних векторів взаємодії повітових земств із сільськогосподарськими об'єднаннями на прикладі одного із повітів Полтавської губернії – Золотоніського, який за основними показниками соціально-економічного розвитку не знаходився на лідерських позиціях, втім, як і більшість повітів у Лівобережній Україні, а отже – його досвід в загальних рисах може вважатися характерним.

Термінологічно під сільськогосподарським товариством ми розуміємо офіційне статутне об'єднання громадян, мета якого полягала у *«сприянні силами членів Товариства розвитку сільського господарства»* у його широкому значенні.

Початок формуванню мережі сільськогосподарських об'єднань у Золотоніському повіті було покладено створенням повітового сільськогосподарського Товариства (далі – ЗСТ) у 1902 р. Власне ідея організації *«в середовищі місцевих землевласників агрономічного Товариства»* була поставлена на обговорення громади ще під час проведення у місті агрономічного з'їзду у 1884 р. Фінансовим підґрунтям майбутнього Товариства пропонувалося визнати кошти на рахунку Золотоніського земства, які були залишені від проведеного з'їзду в розмірі 4 138 руб. [5, с. 130-131]. Згодом інституційне оформлення ЗСТ ще кілька разів обговорювалося на земських зборах: у 1891 р. [6, с. 20] та у 1895 р. [7, с. 41]. Остаточна передача зазначеного фінансового капіталу ЗСТ відбулася лише у 1903 р., після підписання його «Статуту» та відповідно до постанови Золотоніського повітового зібрання у сумі 8 468,16 руб. [8, с. 118-119]. ЗСТ було п'ятим товариством за часом виникнення, серед повітових об'єднань сільськогосподарської

спрямованості у Полтавській губернії, після Костянтиноградського (1898 р.), Лохвицького (1886 р.), Прилуцького (1893 р.) та Роменського (1895 р.). Першим волосним сільськогосподарським громадським статутним об'єднанням у Золотоніському повіті стало Кропивнянське (засн. у 1903 р.). Загалом процес самоорганізації селян у громадські статутні об'єднання у Золотоніському повіті проходив повільно, навіть дуже повільно і нерівномірно: у 1902 р. – 1, 1903 р. – 1, 1905 р. – 1, 1906 р. – 1, 1910 р. – 4, 1911 р. – 7, 1912 р. – 4, 1913 р. – 1, 1916 р. – 1. Спалах 1910 та 1911 років пов'язується із запровадженням поділу повіту на агрономічні ділянки. Отже, на початок 1917 р. у повіті діяли 1 повітове, 15 волосних (із 20 волостей) та 5 сільських сільськогосподарських товариств.

У Золотоніському земстві, так само як і в Полтавському та Кременчуцькому, на початку 1890-х років зафіксовано існування посади агронома, обов'язки якого виконував один із членів земської управи. На оплату його праці земство виділяло щорічно до 1902 р. – 1 200 руб. [9, с. 68]. Необхідною умовою перебування на такій посаді була наявність вищої сільськогосподарської освіти. Після відкриття ЗСТ, обов'язки земського агронома були покладені на секретаря Товариства (з 1902 до 1908 рр.). З 1908 р. – земство, відповідно до губернської програми, запровадило вже окрему посаду повітового агронома, але територіальні межі повіту та масштаби необхідних до виконання завдань були перепонами у роботі одного агронома. Запровадження у 1909 р. на території Полтавської губернії агрономічних ділянок (1 ділянка – 1 агроном) дозволило покращити процес інформування сільського населення про сучасні методи господарювання, асортимент насінневої продукції, найновіші технічні досягнення в галузі сільського господарства та про певний економічний зиск від гуртування селян в межах статутних сільськогосподарських об'єднань. Станом на 1917 р. у Золотоніському повіті працювали 5 агрономів: Л. М. Хачатурянц, П. М. Околович, О. Ф. Галимський, К. І. Пилинський та О. М. Курносів. Їхня діяльність щодо поштовху до організації нових громадських товариств підтверджується звітною статистикою самих товариств – із 20 об'єднань 10 виникли завдяки

проведеній просвітницько-роз'яснювальній роботі з боку земських агрономів [10, с. 3].

Відповідно до тексту «Статуту» абсолютної більшості сільськогосподарських товариств, основним джерелом фінансування їхньої діяльності були грошові внески членів об'єднання. Як засвідчила практика, фінансове питання у роботі товариств стояло поруч із проблемою відсутності ініціативи та самоусунення від відповідальності за справи у товариствах. Виникло замкнуте коло: з одного боку – розмір членського внеску був обмежений фінансовими статками селян, з іншого – зібрані кошти не могли забезпечувати бодай елементарні дії товариств. Вихід з такого становища шукали у двох напрямках: брали позики у місцевих ощадно-позичкових товариствах та клопотали про виділення субсидій у повітових і губернських земствах, а також у Департаменті Землеробства.

Звітні матеріали Золотоніських повітових зібрань засвідчують, що у перші роки діяльності Золотоніського та Кропивнянського товариств, земство щороку виділяло по 1 000 та 100 руб. субсидії відповідно, наприклад, у період з 1903 р. до 1906 р. Значна сума, яка передбачалася ЗСТ, виділялася лише на утримання Товариством секретаря, але за умови, щоб використовувати його фахові знання, як агронома, на користь земства. До його обов'язків входили наступні дії: письмові та усні поради, роз'їзд агронома по повіту та пропаганда травосіяння із безкоштовною роздачею насіння, яке надходило від Міністерства землеробства. Золотоніське земство також активно використовувало ресурси Товариства (людський фактор) для вирішення своїх нагальних проблем, зокрема рада Товариства мала неофіційний статус економічної ради при земському зібранні. ЗСТ, підтримуючи земську програму щодо покращення показників рогатої худоби, у 1904 р. виступило з ініціативою *«реєстрації племінного приплоду від земських биків із подальшим виданням свідоцтв 3-х ступенів відповідно до якості приплоду, а також преміювання кращих результатів на майбутніх місцевих виставках»* [11, с. 159-160]. Після її схвалення обов'язки щодо реєстрації приплоду від племінної

худоби на земських злучних пунктах були покладені на секретаря ЗСТ. Є відомості про залучення Золотоніським земством членів ЗСТ до обговорення окремих питань агрономізації повіту. Так, у 1903 р. секретар Товариства виголосив доповідь на засіданні земського зібрання «Про травосіяння», презентував колекцію власних зразків зернових та ініціював розгляд актуальних питань: «Про розповсюдження вогнетривких будівель» і «Організацію земського пункту племінного птахівництва» [12, с. 105-106]; у 1904 р. виголошена доповідь колишнього земського агронома Зам'ятіна «Про розповсюдження травосіяння у повіті», була передана на попереднє обговорення членів Товариства [8, с. 43].

Ці та інші факти свідчать про, безумовно, тісну співпрацю Золотоніського земства та ЗСТ. Самим фактом співпраці земство наперед контролювало, якщо не у повній мірі, то частково цільове використання виділених коштів, адже ЗСТ мало звітувати за них абсолютно реальними результатами, наприклад, річною статистикою по уже зазначеним вище злучним пунктам. Хоча зустрічались і негативні фактори. Навіть виділяючи кошти, Золотоніське земство, на жаль, не могло забезпечити свідоме ставлення до виконання обов'язків з боку секретаря ЗСТ. Так, у 1906 р. секретар Товариства 15 жовтня звільнився з посади, а отже, достроково, в одноосібному порядку фактично розірвав виконання своїх обов'язків щодо земства ще до закінчення терміну виплати річного фінансування. У зв'язку з такою ситуацією, рада Товариства повідомила земське зібрання, що нового секретаря не буде, а отже, і на благо земства не буде кому працювати. Фактично, з боку Товариства прозвучала вимога: якщо не будуть виділені кошти, ЗСТ залишиться без секретаря. Виникла парадоксальна ситуація, коли земство повинно було думати про те, як забезпечити ефективну роботу громадського об'єднання, що зовсім не входило до кола його безпосередньої діяльності. У відповідь на таку заяву *«управа, на її вимогу, отримала усі реєстраційні книги, і звернулася за допомогою до реєстратора-спеціаліста зі скотарства, який працював від Департаменту Землеробства у*

Полтавській губернії та до земських ветеринарів» [13, с. 40].

З 1908 р., з року запровадження окремої посади Золотоніського повітового агронома, земське зібрання почало виділяти на оплату праці секретаря ЗСТ суму вдвічі меншу за попередню. Аналогічна ситуація повторилася і у 1914 р., коли на потреби Товариства було асигновано лише 200 руб. Виділяючи кошти на субсидіювання діяльності повітових сільськогосподарських товариств, земство ставило перед ними обов'язкову умову – щорічне надання звітів до Золотоніського земства про свою діяльність. Дивно про це читати, адже відповідно до основного нормативно-правового документу товариств «Статуту», вони зобов'язані були щорічно подавати звіт про свою діяльність на ім'я Полтавського губернатора. Станом на 1 липня 1911 р. грошову допомогу попросили з 5 існуючих, лише 3 – Васютинське, Лукашівське та Кропивнянське [14, с. 57].

Нестачу коштів на підтримку громадських сільськогосподарських об'єднань повіту Золотоніське земство намагалося частково вирішити, звертаючись за фінансовою допомогою до губернського зібрання. Наприклад, у 1904 р. Золотоніське земство клопотало про субсидіювання роботи (у розмірі 200 руб.) Кропивнянського товариства перед Полтавським губернським зібранням. Відповідь губернського земства покликана була стимулювати Золотоніське зібрання на кількісне збільшення виділених коштів із їхнім обов'язковим цільовим спрямуванням, а саме – губернське зібрання погоджувалось субсидіювати на рахунок Кропивнянського товариства 200 руб., але за умови виділення такої ж суми з боку повітового земства і лише на утримання секретаря з освітою не нижче, ніж початкова сільськогосподарська [11, с. 40]. У 1910 р. Золотоніське зібрання знову клопотало про виділення фінансової підтримки Кропивнянському, Піщанському, Васютинському, Чернобаївському та Лукашівському сільськогосподарським товариствам. За рішенням губернії кошти були виділені лише чотирьом, за виключенням Кропивнянського, оскільки *«у його звітній документації зафіксована тенденція до зниження результатів роботи»* [14, с. 58]. Парадоксально, але за періодичної відмови

виділення певної суми на підтримку місцевих об'єднань, Золотоніське земство при цьому перераховувало кошти іншим громадським товариствам, осередки яких навіть не діяли на території повіту. Наприклад – Товариству покращення народної праці у пам'ять Царя-визволителя Олександра II, Імператорському Російському товариству порятунку на водах, Київському товариству боротьби з інфекційними хворобами, Імператорському Вільному економічному товариству тощо.

Ще одним вектором поряд із агрономічною та фінансовою допомогою, який безпосередньо впливав на діяльність сільськогосподарських товариств було введення в дію у 1887 р. одного з перших в Україні складу-магазину сільськогосподарського реманенту, знаряддя та городнього насіння у повітовому центрі. Земство, будучи оптовим покупцем і перебуваючи у безпосередньому зв'язку із вітчизняними постачальниками, мало змогу значно знизити ринкову вартість продукції (від 15 до 40 %); маючи своїх спеціалістів, брало на комісію продукцію кращої якості; продавало продукцію у кредит та заклало тенденцію щодо обмеження діяльності у селах чисельних агентів і посередників. До 1917 р. у Золотоніському повіті для більшої доступності продукції у сільській місцевості було створено 5 відділень цього складу – у с. Гельмязів, с. Васютинці, с. Чернобай, с. Богодухівка та с. Лукашівка. З виникненням Васютинського (1906 р.), Чернобайського (1910 р.), Богодухівського (1911 р.) та Лукашівського (1910 р.) сільськогосподарських товариств, земство віддало ці склади, на певних вигідних економічних умовах, у їхнє розпорядження.

У загальних рисах організація вищезазначеної торгівлі виглядала наступним чином: 1) сільськогосподарське Товариство на загальних зборах приймало рішення про отримання у земської управи кредиту під вексель, на організацію торгівлі земельними знаряддями та насінневим матеріалом; управа дозволяла кредит, зважаючи на платоспроможність Товариства, до 1 000 руб.; після дозволу управи земський склад відпускав Товариству предмети на реалізацію по земській ціні у перші 2 місяці

без %, понад 2 місяці під 6 % річних; якщо протягом 4 місяців предмети не були реалізовані, вони ставали власністю Товариства і до земського складу не поверталися; насінневий матеріал відпускався лише за готівковим розрахунком. У таблиці представлені обсяги торгівлі (у грошовому еквіваленті) у магазинах сільськогосподарських товариств Золотоніського повіту через земський склад-магазин за 1910 рік, які є не надто успішними [14, с. 53].

№	Назва товариства	Відпуск	Надано ними в касу управи зароблених коштів
1	Васютинське	1 359,70 руб.	650,00 руб.
2	Чернобайське	1 379,35 руб.	582,58 руб.
3	Богодухівське	1 482,90 руб.	500,00 руб.
4	Лукашівське	59,12 руб.	59,12 руб.

Золотоніське земство, в силу своїх можливостей, підтримувало і сприяло роботі повітового ЗСТ. Про це свідчить низка фактів, як то: при відкритті Товариства земство надало йому позичку у розмірі 55,50 руб. на придбання необхідних меблів; у 1903 р. було прийняте рішення про безкоштовну пересилку по земській пошті від членів Товариства службової кореспонденції на ім'я його секретаря; у 1904 р. земство надало дозвіл об'єднанню на придбання посівного матеріалу у земському складі-магазині «за достатньо зниженою ціною» з метою надання можливості придбати його членам Товариства; дозволило користуватися земськими спеціальними приміщеннями для проведення загальних зборів Товариства, наприклад, у кімнаті Золотоніського з військової повинності присутності тощо.

Одним із завдань діяльності ЗСТ було організація та успішне проведення сільськогосподарської виставки. На її проведення Товариство періодично просило земство про виділення коштів: у 1908, у 1909 та 1910 роках розміром 350 руб. Золотоніське повітове земське зібрання, у свою чергу, клопотало про субсидювання такої виставки в уряді. Оскільки урядовий дозвіл на організацію виставки не був отриманий, відповідно і місцеве зібрання не виділяло

кошти. І лише у 1912 р. відбулася виставка у Золотоноші, а у 1913 р. за підтримки земства та ЗСТ в одному із волосних центрів повіту – с. Гельмязів [15, с. 290, 276]. Золотоніське земство разом із ЗСТ проводило активну підготовку до участі у Полтавській сільськогосподарській виставці 1909 р. Зокрема, у 1902 р. було запропоновано з метою підготовки на виставку експонатів, організувати із членів ЗСТ повітовий комітет майбутньої виставки. За ініціативи Товариства з 1903 р. земство почало виділяти кошти на проведення та забезпечення участі у виставці товарів від Золотоніського повіту (у 1903-1906 рр. – по 300 руб., 1908-1909 рр. – по 400 руб.). За посередництва ЗСТ Золотоніське земство здійснювало відправлення до Полтави кращих зразків фруктів на виставку.

Золотоніським земством та ЗСТ були зроблені певні кроки, хоч і не завжди поступові, щодо організації бджолярів повіту у статутну організацію. Так, у 1878 р. на пропозицію Вільного економічного товариства про призначення земських стипендій для навчання у школах бджолярства, Золотоніське земство із середовища гласних обрало спеціальну бджолярську комісію. На одному з її засідань, гласним Богацьким *«було запропоновано низку пропозицій, які стосувалися організації з'їзду бджолярів, дозволу варити мед без акцизів тощо»* [6, с. 48]. У 1902 р. до голови Золотоніського повітового земського зібрання надійшло клопотання від Південноросійського товариства бджолярства про відкриття у Києві практичної школи бджолярства та з проханням призначити хоча б одну земську стипендію на навчання. Зібрання прийняло рішення *«про невизнання потреби у фінансуванні стипендії у київській школі бджолярства»* [16, с. 30, 156-158]. У 1904 р. на пропозицію Полтавської губернської управи *«організувати за губернський коштом штат роз'їздних інструкторів-бджолярів, які б мали спеціальне професійне приладдя з метою організації зразкових пасік»*, Золотоніське земське зібрання відповіло теж відмовою. Разом з тим виділило 400 руб. для організації складу бджолярського реманенту у Полтаві та 300 руб. на відрядження земського інструктора із бджолярства

[11, с. 41]. У 1906 р. земське зібрання на прохання Російського товариства бджолярства та інструктора з бджолярства у Полтавській губернії, знову ж таки відмовилося фінансувати відрядження народних учителів на курси бджолярів до Петербургу та організацію аналогічних курсів у Золотоніському повіті, посилаючись на брак коштів [13, с. 30]. А у 1912 р. ЗСТ вже закликала бджолярів Золотоніського повіту вступати до лав майбутнього Золотоніського відділу Російського товариства бджолярства. Нагадаємо, що організаційне оформлення бджолярів Російської імперії, як окремого Товариства, відбулося 3.03.1891; на початку ХХ ст. в Україні діяли Південноросійське товариство бджолярства, Київське центральне товариство бджолярства, Полтавське губернське товариство бджолярства, Переяславське товариство бджолярства, Канівське товариство бджолярства, Катеринославське товариство бджолярства та інші. На заклик надійшла відповідь від одного з активних дописувачів «Вестника Золотоношского сельскохозяйственного общества», громадсько-політичного діяча С. Шелухіна про необхідність створення не Відділу загальноросійського товариства, а власного «Українського товариства бджолярства» [17, с. 3].

Для організації та фінансової підтримки у початковий період діяльності «Золотоніського товариства бджолярства», земське зібрання клопотало про виділення грошової допомоги у Департаменту землеробства та у Полтавського губернського земства. Із замовлених 3 400 руб. Департамент виділив 400 руб., з яких 200 руб. рекомендувалося спрямувати на підтримку Товариства бджолярства, 80 руб. – на придбання спеціального обладнання та медоносних рослин, 120 руб. – на організацію показової пасіки. Полтавське губернське зібрання виділило лише 100 руб. на підтримку Товариства. У підсумку робота земського інструктора з бджолярства опинилася без урядової та губернської фінансової підтримки, його діяльність знову ж таки фінансувало Золотоніське земство, виділяючи щороку 1 200 руб.

Окрім безумовно позитивних моментів у взаємодії земства із ЗСТ, варто також наголосити і на сумнівних, як для

громадського об'єднання, фактах. Відомо, що у 1909 р. на одному із засідань повітового зібрання ЗСТ ініціювало розгляд питання про відкриття філіалу Золотоніського земського складу землеробських знарядь у с. Вереміївці (волосний центр), оскільки діяльність першого відкритого відділення у с. Васютинці у 1906 р. виявилась більш ніж ефективною. ЗСТ запропонувало, зі свого боку, організувати та контролювати процес торгівлі, а від земства клопотало про забезпечення оплати праці продавця. Чергове земське повітове зібрання схвалило пропозицію Товариства, але за умов прийняття ним на себе матеріальної відповідальності за відпущений товар. Нам залишається лише здогадуватися, в силу яких причин такі умови не задовольнили членів ради Товариства, а його представник взагалі не виявив бажання бути присутнім на обговоренні договору із земством. Натомість у протоколах зібрання залишився запис: *«У приватній бесіді голова ради Товариства висловився, що тягар матеріальної відповідальності не відповідає заявленій грошовій компенсації, яку пропонувало Земство»* [18, с. 65].

У взаємовідносинах між земством та ЗСТ ми натрапили ще на один факт, який складно співвідноситься із основним завданням Товариства, а саме – сприяти розвитку сільського господарства силами членів Товариства. Мова йде про наступне: у 1906 р. ЗСТ збудувало на території земської Золотоніської сільськогосподарської школи пташник, витративши за кошторисом 300 руб. Здавалося, гарну справу зробили. Але голова Товариства домігся рішення про повернення земством протягом кількох наступних років використаних грошових ресурсів. Тобто Золотоніське земство виплачувало ЗСТ щорічно по 30 руб., компенсуючи його витрати на будівництво пташника. Зрозуміло, що ЗСТ виступило посередником між підрядчиком та земством. Виникає запитання: чому земству було вигідно звернутися до такої схеми, а не співпрацювати напряму з підрядчиком. Відповіддю може бути факт нестачі у земства необхідної суми у разовому платежі і можливість її отримання на достатньо тривалий термін з безвідсотковою основою.

Але ж 300 руб. – не такі вже й значні кошти для земства, але разом з тим, значні для громадського об'єднання. Саме тому можливий варіант приватної домовленості між головою ЗСТ та головою Золотоніського земського зібрання про лобіювання інтересів Товариства при відповідному прийнятті рішення.

Інформаційним органом ЗСТ була газета «Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества». Газета виходила протягом 1908-1914 рр.: у 1908 р. – 2 рази на місяць (24 номери), у 1909-1912 рр. – щотижнево (по 52 номери), з 1913 р. – 2 рази на тиждень (96 номерів) та у 1914 р. встигло вийти лише 34 номери. Окремими додатками до газети була надрукована робота С. Павленка «Чи бути чорноморській Німеччині» та «Хліборобський порадник на 1914 р.». Редакторами газети були голови Золотоніського сільськогосподарського товариства.

Опрацювання змісту збережених примірників «Вестника» засвідчило їхню «земську» тематичну спрямованість. Більшість інформаційного матеріалу присвячено подіям, які відбувалися у Золотоніському повіті, у т.ч. друкувалася і звітна документація земської управи. Справа в тому, що самостійно ЗСТ випустило лише кілька номерів «Вестника» на початку 1908 р. Для продовження видання потрібні були кошти, за якими Товариство і звернулося до земського зібрання. Відповіддю на клопотання стало наступне рішення: *«на субсидіювання друку «Вестника» у 1908 р. гроші не виділяти, оскільки на його сторінках друкуються матеріали, які неправильно та тенденційно висвітлюють діяльність земської управи»* [19, с. 64]. На черговому зібранні рада ЗСТ прийняла рішення про продовження друку газети, але за умов, які «м'яко» запропонувало земське зібрання. Позитивний зиск від цього отримали дві сторони: Товариство продовжило видання «Вестника» із щорічним фінансуванням у розмірі 300-350 руб., а земство – «правильну» інформаційну площу.

Отже, можемо констатувати наступні вектори активної взаємодії Золотоніського повітового земства із громадськими сільськогосподарськими об'єднаннями: виникнення ідеї і реалізація проекту повітового

Сільськогосподарського товариства в середовищі гласних Золотоніського земства; співпраця земських агрономів із сільським активом у відкритті сільськогосподарських об'єднань із подальшим посиленням сприянням їхній роботі; фінансова підтримка діяльності секретарів товариств; субсидювання відкриттю магазинів-складів сільськогосподарських машин та знарядь; земська підтримка діяльності об'єднань через задоволення їхніх часткових потреб тощо. Вважаємо за доцільне наголосити і на фактах певного тиску з обох боків, які були спричинені необхідністю захисту інтересів (колективних або індивідуальних) чи то земства, чи то громадських об'єднань.

Разом з тим відзначаємо, що співпраця земства із сільськогосподарськими громадськими товариствами була в деякій мірі вимушеною,

тобто її активність залежала від відповідних постанов Департаменту землеробства та Полтавського губернського земського зібрання. Рішення останнього лише втілювались по мірі сил на місцях. З іншого боку, серед завдань земства і не було прописане сприяння громадській ініціативі на місцях. Науково-історичну зацікавленість статутні громадські об'єднання, які діяли на сільському адміністративно-територіальному рівні, спричиняють саме через особливості самогуртування та подальшої самостійної діяльності.

Перспективним вбачаємо дослідження діяльності спектру сільських статутних громадських об'єднань Лівобережної України, які функціонували наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., у т. ч. і особливості їхньої взаємодії із відповідними земськими структурами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
2. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства і приватне посередництво наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. (на матеріалах Полтавщини) / А. О. Пантелеймоненко // Історія народного господарства та економічної думки України. – К., 2000. – Вип. 31-32. – С. 115-121.
3. Крот Л. М. Про роль земських установ Лівобережної України в формуванні та діяльності дрібних сільськогосподарських товариств (початок ХХ ст.) / Л. М. Крот // Історія народного господарства та економічної думки України. Ч. 3. – К., 2007. – С. 188-193.
4. Рудик С. К. Роль сільськогосподарських товариств у становленні тваринництва та ветеринарії на Полтавщині (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) / С. К. Рудик, К. О. Піхур // Наукові праці Південного філіалу національного університету біоресурсів і природокористування України «Кримський агротехнологічний університет». – Сімферополь, 2012. – Вип. 148. – С. 352-359.
5. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1893 год. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1894. – 373 с.
6. Краткий отчет экономический мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892 гг.). – Полтава : тип. Л. Фришберга, 1894. – 247 с.
7. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1895 г. – Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1896. – 153 с.
8. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1903 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. – 127 с.
9. Справочный указатель земских сельскохозяйственных учреждений (по сведениям на 1895 г.). – С.Пб. : тип. В. Киршбаума, 1896. – 150 с.
10. Мазлах С. Мелкие с/х общества Полтавской губернии в 1913 году / С. Мазлах // Полтавские агрономические известия. – 1916. – № 15-16. – С. 1-36.
11. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1904 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. – 133 с.
12. О деятельности уездного агронома // Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1903 год. – Золотоноша, 1904. – С. 105-106.
13. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1906 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. – 145 с.
14. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1910 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. – 485 с.
15. Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1913 г. – Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1914. – 354 с.
16. Журнал Золотоношского уездного земского собрания XXXVIII очередной сессии, заседания 27 сентября 1902 года. – Золотоноша, тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. – 280 с.

17. Шелухин С. [Без назви] // Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества. – 1912. – № 33. – С. 2-4.
18. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1909 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. – 187+277 с.
19. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1908 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. – 183 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Силка О. З., 2014

Дата надходження статті до редколегії 29.12.2013

ВПЛИВ СТРАЙКОВОГО РУХУ НА ОРГАНІЗАЦІЮ ВУГЛЕВИДОБУТКУ У ДОНБАСІ (1914-1917 рр.)

Висвітлено вплив страйкового руху на організацію видобутку вугілля Донбасу в роки Першої світової війни. Визначено, що страйковий рух шахтарів набрав найбільшого розмаху у 1916-1917 рр., коли відбулося загострення соціально-побутових проблем, що створило ґрунт для діяльності антиурядових організацій. Стверджується, що поширення страйкового руху призвело до певних змін у організації роботи гірничо-видобувних підприємств із залученням до роботи нових контингентів працівників, які до того часу не допускалися до масштабного виконання гірничих робіт.

Ключові слова: Перша світова війна, промисловість, вугілля, страйковий рух, робітники.

Синявская Л. И.,
Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого,
г. Черкассы, Украина

ВЛИЯНИЕ ЗАБАСТОВОЧНОГО ДВИЖЕНИЯ НА ОРГАНИЗАЦИЮ УГЛЕДОБЫЧИ В ДОНБАССЕ (1914-1917 гг.)

Освещено влияние забастовочного движения на организацию добычи угля Донбасса в годы Первой мировой войны. Определено, что забастовочное движение шахтеров набрало наибольшего размаха в 1916-1917 гг., когда произошло обострение социально-бытовых проблем, что создало почву для деятельности антиправительственных организаций. Утверждается, что распространение забастовочного движения привело к определенным изменениям в организации работы горно-добывающих предприятий с привлечением к работе новых контингентов работников, которые до того времени не допускались к масштабному выполнению горных работ.

Ключевые слова: Первая мировая война, промышленность, уголь, забастовочное движение, рабочие.

Syniavska Larysa,
Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University,
Cherkasy, Ukraine

THE IMPACT OF THE STRIKE MOVEMENT ON THE ORGANIZATION OF COAL MINING OF THE DONBASS (1914-1917)

Highlighted the influence of the strike movement on organization of coal mining of the Donbass during the First World War. Determined that the miners strike movement gained the largest scale in the years 1916-1917, when there was an aggravation of social and domestic problems that created the ground for the activities of anti-government organizations. The most active in this case was the Bolshevik Party, which is receiving financial assistance from Germany, actively contributed industry collapse of the Russian Empire. It should also be noted that it was in 1916 the Allies refused to offer opponents of a peace agreement, and some researchers believe that the reason was to bring Russia out of the war with revolutionary upheaval.

It is alleged that violent resolution of disputes between workers and industrialists often did not provide the possibility of restoring full operation of enterprises, as part of the workers, including skilled eliminated from work in connection with the arrests, sending to the army or the use of lockouts. Providing mining enterprises employees, starting with 1916, was due to the involvement of representatives of the so-called «yellow race» arriving for work on clearly defined terms of bulk. Also widely used work of prisoners of war. It has been shown that the spread of the strike movement has led to some changes in the organization of mining companies from taking on new contingents of workers, who by that time were not allowed to perform large-scale mining.

Key words: First World War, industry, coal, strike movement, the workers.

Перша світова війна виявилася більш тривалою, аніж прогнозувалося до її початку, і продемонструвала надзвичайну важливість виробничих потужностей для забезпечення зростаючих потреб фронту у бойовому спорядженні. Безперебійна робота промислових підприємств, сільськогосподарських об'єктів та транспорту, опалення приміщень потребували надійних джерел енергії, одним з яких виступало вугілля. Вагомим аспектом забезпечення споживачів мінеральним паливом ставала стабільна робота гірничо-видобувних підприємств, яка, серед іншого, не могла бути забезпечена в умовах посилення страйкового руху. Уникнення страйків або обмеження їх масштабів ставало одним із стратегічних завдань, пов'язаних із забезпеченням постачання вугілля споживачам. У літературі радянських часів наголошувалося на важливості страйкового руху у середовищі шахтарів для загального піднесення «революційної свідомості» пролетаріату України [1, с. 353]. Виступаючи за поразку своєї країни у світовій війні, більшовики ототожнювали кроки із розладнання роботи промислових підприємств із етапами боротьби за владу, наголошуючи на важливості максимального збідніння народних мас для посилення незадоволення існуючим урядом. Тому у сучасних публікаціях їх діяльність розцінюється як робота на користь Німеччини та її союзників, оплачена їхніми коштами. На основі широкого кола різних джерел доводиться співпраця більшовицьких організацій із німцями з метою послаблення Російської імперії і виведення її з війни на боці Антанти [2, с. 34-43]. Подібна небезпека з боку деяких організацій, що виступали за повалення самодержавства, передбачалася на початку війни працівниками Департаменту поліції різних рівнів.

Вже 2 вересня 1914 р. Департаментом поліції було видано цілком таємний циркуляр начальника губернських жандармських управлінь. У цьому документі наголошувалося, що висновки про припинення революційного руху з початком війни залишалися помилковими. Розшуковим органам наказувалося посилити роботу у справі протидії «руйнівним антидержавним силам». При

цьому підкреслювалося, що особливої уваги заслуговує діяльність сил, пов'язаних із партією кадетів, яка розглядалася як «керуючий революційний елемент», що спрямовував роботу партій соціал-демократичного та есерівського напрямку, які вважалися революційною армією [3, арк. 1-5зв.].

Серйозну стурбованість Департаменту поліції в роки війни викликала можливість широкого розповсюдження революційних ідей в армії у зв'язку із призовом та мобілізацією на посади офіцерів і чиновників «неблагонадійних осіб». У циркулярі від 28 березня 1915 р. Департамент поліції наказував жандармам «з метою убезпечення військового середовища від згубного впливу неблагонадійних елементів» інформувати військове начальство про всіх таких осіб. Цей же циркуляр зобов'язував органи політичної поліції здійснювати нагляд за безліччю добродійних товариств, комітетів, лікувальних установ, що виникали у той час. Головним завданням жандармів залишався політичний розшук, боротьба із революційним та національним рухами, зокрема тактика розшуку постійно вдосконалювалася. Департамент поліції вже не обмежувався «спостереженнями» за антиурядовими організаціями й їх «ліквідаціями», а віддавав перевагу їх підриву зсередини, широко використовуючи свою агентуру, викриваючи антиурядові цілі учасників революційних організацій та підриваючи авторитет їх керівників. Широко використовувалося зовнішнє спостереження та провокації. До того ж, досить часто пересічні робітники пропонували свої послуги жандармським офіцерам, і найчастіше у якості мотиву виступала грошова винагорода. Нерідко мотивом виступала помста за заподіяну образу, коли одні працівники повідомляли про антиурядові вчинки інших [4, с. 143]. Відображенням такої тактики стали циркуляри Департаменту поліції від 16 вересня 1914 р. і 10 січня 1915 р., у яких від місцевих органів політичної поліції вимагалася забезпечення роз'єднання різних соціал-демократичних груп.

Однією із обставин, яка впливала на поширення страйкового руху в Російській імперії, був яскраво виражений пріоритет

регіональних цінностей у середовищі пересічних жителів.

Для частини робітників робота шахтарями розглядалася як сезонна, покликана зміцнити фінансове становище для подальшого повернення на роботу у сільське господарство. Інші шукали у роботі на шахтах засіб уникнути призову до діючої армії, що зумовлювалося можливістю роботи у вугільній промисловості для військово-зобов'язаних. Водночас не варто забувати, що значна частина суспільства прагнула перемоги Російської імперії у війні. Про ставлення народу до війни свідчило успішне здійснення мобілізації. На її початку практично повністю припинилися страйки. Але для більшості пересічних громадян причини і цілі війни залишалися незрозумілими. Утворена шляхом збройних завоювань імперія не могла запропонувати населенню інших ідеологічних постулатів, окрім єдності на основі збереження монархії та возвеличення православ'я. І якщо релігійний чинник тривалий час залишався одним із факторів, який утримував частину населення (особливо у сільській місцевості) від антиурядових виступів, то збереження монархії викликало все більше незадоволення серед представників різних суспільних верств. Регіональна ідентичність, неграмотність, байдужість, за свідченням британського воєнного аташе полковника Нюкса, поставали на перешкоді формуванню свідомого патріотизму, здатного зміцнити дух перед видовищем тяжких втрат [5, с. 31-32]. Відсутність освіти, елементарних історичних знань робило більшість мешканців Російської імперії байдужими до національних цінностей і цілей Росії, поки ворог не загрожував рідному селу, більшість жителів не відчували до нього ворожості, сприймаючи себе передусім як жителів певної місцевості, а не Російської імперії [6, с. 297].

Варто додати, що у середовищі неросійських народів ця байдужість була ще більшою, а «національні прагнення» росіян нерідко розцінювалися як політика русифікації [7]. Крім того, регіональна ідентичність протягом тривалого часу посилювалася завдяки нерозвинутості транспортних шляхів сполучень. Значна частина селян ніколи не залишала свого села чи району, чий інтереси

ставали найбільш важливими для місцевих жителів. Таке сприйняття навколишнього світу у багатьох випадках автоматично переносилося на «рідне» підприємство у випадку, коли економічні причини змушували селян змінювати місце проживання чи роботи. «Місцеві інтереси» залишалися найбільшими чинниками мотивації діяльності жителів Донбасу, а революційна агітація, за визнанням самих учасників революційного руху, не мала протягом тривалого часу великого впливу на території Донбасу.

Але без усвідомленого патріотизму і свідомої віри у необхідність збереження Російської імперії більшість пересічних людей в умовах війни поступово схилилися до природного егоїзму. Вже у 1916 р., як свідчили дані поліції, їх гнів спрямовувався не на багатіїв, а на саму особу імператора [8, с. 340]. Такі настрої забезпечували можливість руйнівної революційної пропаганди. Не варто також скидати з рахунку, що страйковий рух залишався одним із засобів послаблення та розладу промисловості Російської імперії, у чому були зацікавлені як її противники, так і частина союзників. Економічні труднощі і слабкість усвідомленого патріотизму у малоосвічених нижчих верствах суспільства Російської імперії призвели у 1915-1916 рр. до зростання незадоволення побутовими труднощами, у яких часто звинувачували уряд і особисто царя. Найбільшої гостроти набула проблема забезпечення населення продуктами харчування.

Успішність організації страйків в Донбасі у переважній більшості випадків залежала від відповідності особистого рівня добробуту місцевих працівників їхнім уявленням про нього та організації роботи і оплати праці на підприємствах. А тому безпосередньою причиною поширення страйкового руху у гірничо-видобувній промисловості ставали конфлікти між робітниками і підприємцями, які ґрунтувалися на невідповідності обсягів виконаної працівниками роботи й оплатою праці. Саме вони стали причиною певного поживлення страйкового руху в гірничо-видобувній промисловості у 1915 р. Так, наприкінці березня – на початку квітня 1915 р. страйки охопили понад 20 шахт Слов'яносербського повіту, на яких працювало близько 14 тис. осіб. Цей страйк

викликав відповідну реакцію з боку урядових кіл. Міністерство торгівлі і промисловості надіслало катеринославському губернатору телеграму, в якій вимагалось припинення страйкового руху у зародку, що й було зроблено. Вимоги шахтарів про підвищення заробітної плати та покращення умов життя у цьому випадку задоволені не були. У травні 1915 р. на території Донбасу страйкували робітники Горлівської шахти № 8 і Лідіївської копальні Маріупольського гірничого округу. Проте впродовж 1915 р. страйковий рух не справив суттєвого впливу на організацію вуглевидобутку в Донбасі. Загроза для робітників бути відправленими на фронт та відносно стабільне забезпечення їх продуктами харчування були важливим стимулом продовження роботи, особливо з огляду на поширення чуток про важкі наслідки катастрофи російських військ у Галичині.

Становище змінилося впродовж 1916 р., коли покращення постачання армії військовим спорядженням забезпечувалося в умовах зниження рівня життя населення Російської імперії. Варто наголосити, що частина страйків була організована на кошти німецьких спецслужб, зацікавлених у послабленні економіки Російської імперії. У секретних повідомленнях розвідок Воєнних округів йшлося про організовану агентурну роботу агентів німецької розвідки, які, користуючись проблемами у постачанні продовольства та товарів першої необхідності, розпалювали антиурядові настрої у середовищі робітників з метою спонукати їх до страйку. Зокрема, такі дії фіксувалися в основному на стратегічних підприємствах, що виконували військові замовлення [9, арк. 43]. В організації страйків все частіше стали брати участь так звані «професійні революціонери», які набували досвіду у цій справі шляхом участі у страйковому русі у різних регіонах держави.

Така діяльність становила певну загрозу для успішності дій російської промисловості, а тому державні органи Російської імперії різного рівня намагалися всілякими засобами завадити поширенню страйкового руху. Одним із заходів подібного спрямування стала координація роботи різних міністерств у сфері припинення і попередження робітничих страйків. Відповідне рішення було прийняте за представленням міністра

внутрішніх справ 7 лютого 1916 р. Ним вказувалося на важливість моніторингу політичних настроїв робітників, особливо зайнятих на гірничо-видобувних підприємствах. З цією метою начальники підприємств зобов'язувалися співпрацювати у цьому напрямі з начальниками дільниць, представниками гірничої інспекції та місцевої адміністрації. Встановлювався особливий нагляд за появою на підприємствах агітаторів, які закликали до припинення роботи, або за розповсюдженням друкованої продукції відповідного змісту. Особи, які підбурювали робітників до участі у страйках, мали бути терміново притягнені до відповідальності. У випадку реальної загрози початку страйку представники місцевої адміністрації повинні були швидко налагодити контакт із найбільш впливовими робітниками з метою визначення їх вимог та можливостей їх задоволення. Висувалася вимога віддання переваги мирному вирішенню спірних питань між робітниками та адміністрацією, а у випадку початку страйку – мав бути призначений день виходу робітників на роботу. Всі робітники мали бути попереджені, що у випадку ухилення від виходу на роботу у призначений термін, вони будуть притягнені до відповідальності. До того ж, робітники, які були призвані по мобілізації й отримали відстрочку через виконання службових обов'язків на підприємствах, отримували попередження про їх відправку до діючої армії. Повідомлення про всі вжиті заходи для боротьби із робітничими страйками мали бути оприлюднені адміністрацією у найкоротший термін [10, арк. 65-67].

Проте, не дивлячись на заходи з попередження страйків, уникнути їх у гірничо-видобувній промисловості не вдалося. У квітні-травні 1916 р. застрайкували донецькі шахтарі. Варто відзначити, що активну участь у підготовці виступу робітників взяли місцеві організації членів більшовицької партії. Ретельність підготовки страйків відчувалася у масштабі діяльності більшовиків. У перших числах квітня на підприємствах Донбасу вони розповсюдили ряд листівок із закликами до боротьби проти самодержавства, промисловців та війни. Більшовики проводили численні робітничі збори та мітинги, використовуючи для цього

всі легальні можливості. У результаті 14 квітня 1916 р. застрайкували вуглекопи двох шахт Брянської кам'яновугільної копальні Луганського гірничого округу та Ірмінської копальні Алмазного гірничого округу. Вже 18 квітня до них приєдналися робітники Петрово-Мар'їнських і Варваро-польських шахт, Орлово-Оленівської, Кам'янської та Орловської копалень Алмазного гірничого округу, а також Ругченковських шахт товариства «Російський провіданс» Маріупольського гірничого округу. Загальна кількість страйкуючих досягла більше 20 000 осіб. Вони вимагали підвищення заробітної плати та поліпшення умов праці. У більшості випадків розмах страйків примусив підприємців задовольнити переважну частину вимог страйкуючих.

Найбільш масовим і організованим у квітні-травні 1916 р. був страйк шахтарів Горлівсько-Щербинівського району, над підготовкою якого багато попрацювали більшовики. Керував виступом робітників страйковий комітет, до складу якого увійшли М. М. Голдобін, С. І. Лапін, організатор відомого Морозовського страйку П. О. Мойсеєнко [11, с. 355]. Саме П. О. Мойсеєнко організував створення робітничих бойових дружин, завданням яких у той час було попередження страйкуючих про наближення поліції й організація спротиву проведенню арештів [12, с. 184-185].

26 квітня в Горлівку прибув катеринославський губернатор, який наголосив у виступі перед страйкуючими, що страйки організують німецькі шпигуни. Для протидії страйку було припинено роботу організацій, що видавали робітникам продукти харчування у борг, обмежено підвезення продовольства до місцевих базарів, за короткий час у розпорядження військового начальника було відправлено понад 1 000 робітників. Все це змусило працівників 11 травня відновити роботу. За даними начальника гірничого управління Півдня Росії, у Горлівсько-Щербинівському страйку брало участь 25 500 осіб [13, с. 356]. Гірничопромисловці відзначали, що особливо великі втрати вони зазнали саме внаслідок шахтарських страйків кінця квітня – початку травня 1916 р. На їхню думку, ситуацію певною мірою вдалося врятувати завдяки

встановленню особливих премій вибійникам за регулярний вихід на роботу протягом квітня 1916 р. [14, арк. 39] Економічні відносини між роботодавцями і працівниками тривалий час перебували в центрі уваги уряду. Починаючи з червня 1916 р., відділ промисловості констатував зростання протестних настроїв у середовищі робітників. Особливо поширеною були вимога підвищення заробітної плати в силу різкого зростання ціни на продукти харчування та промислові вироби в роки війни. У деяких випадках вдавалося уникнути страйків шляхом підвищення оплати праці (від 20 % до 40 %) [15, арк. 15-19]. Важливим повинно бути уважне ставлення до вимог працівників, із підкреслено шанобливим відношенням до них під час переговорів [16, арк. 40]. Але у багатьох випадках порозуміння досягнути не вдавалося. Конфлікти між працівниками і підприємцями виникали в основному тоді, коли керівництво не йшло навіть на найменші поступки.

Однією з причин поширення страйкового руху ставала різниця в оплаті праці однієї і тієї ж категорії працівників, які працювали на державних та приватних підприємствах. Можна відзначити, що у частині випадків на державних підприємствах, які виконували воєнні замовлення, рівень оплати праці був певною мірою вищим, аніж на приватних підприємствах. Ще у червні 1915 р. уряд Російської імперії визначив приватні підприємства, економічна діяльність яких могла б бути використана для виготовлення воєнного спорядження. Відділ промисловості за вказівкою міністра торгівлі визначив підприємства, на яких розміщувалися воєнні замовлення [17, арк. 4]. Як відомо, державні замовлення гарантували оплату за виконану роботу, що приваблювало підприємців, але ця привабливість, як не дивно, іноді виступала чинником скорочення виробництва. Справа в тому, що у середовищі робітників у травні 1916 р. поширювалися чутки, що страйки можуть призвести до переведення підприємств у державну власність із відповідним збільшенням оплати праці працівників. Страйки у такому випадку продовжувалися навіть тоді, коли погоджувальні ради вирішували всі спірні питання [18, арк. 38].

На думку міністра торгівлі і промисловості, частина страйків була спровокована застосуванням секвестру стосовно окремих підприємств. Накладення секвестру, як наслідок страйку, викликало у робітників переконаність, що таким чином вони отримують потужний засіб впливу на господарів підприємства. Переконаність полягала в тому, що достатньо страйкувати і не відступати у суперечках з промисловцями, як підприємство буде секвестрованим і переданим в управління казни із відповідним підвищенням оплати праці [19, арк. 303]. Для протидії цьому на страйкуючих підприємствах повідомлялося працівникам, що страйки в жодному разі не можуть бути підставою для переведення заводів до казенного управління, випадки викупу підприємств казною були спричинені не страйками, а виключно військовими міркуваннями. Особи, помічені у розповсюдженні провокаційних чуток, оголошувалися зрадниками, які прагнуть допомогти ворогам, що ведуть війну проти Російської імперії [20, арк. 39].

Водночас користуючись тим, що в умовах воєнного часу страйкувати стало набагато важче, власники й адміністрація підприємств збільшили робочий час (на багатьох підприємствах до 15 годин на добу), послабили увагу до охорони праці та техніки безпеки й почали «зміцнювати» трудову дисципліну збільшенням штрафів. На деяких підприємствах був оштрафований кожен другий робітник [21, с. 405].

Але й залучення військових підрозділів до придушення страйків вже у 1916 р. не завжди забезпечувало бажаний результат. Наприкінці 1916 р. солдати, яких відправляли для придушення безпорядків, у окремих випадках переходили на бік робітників. Частина робітників, яких у вигляді покарання за участь у страйках відправляли до діючої армії, віддавала перевагу дезертирству. До 1 січня 1917 р. на шляху до військових частин і безпосередньо із фронту дезертирували близько мільйону нижчих чинів. І навіть офіцери нерідко самовільно виїжджали до найближчих містечок на відпочинок. Розклад армії ставав однією із загроз існуванню Російської імперії.

Для протидії страйкам нерідко підприємці вдавалися до локауту. Для заміни звільнених

працівників, починаючи з 1916 р., почали активно залучатися так звані представники «жовтої раси», до складу яких у офіційних документах відносили китайців, корейців, японців. Крім них, Російська імперія вдалася також до залучення працівників-персів. Хоча впродовж певного часу діяла заборона щодо використання цих категорій працівників для виконання робіт на захід від р. Волги, поступово уряд змушений був її скасувати. Так, ще 30 липня 1915 р. Рада Міністрів прийняла рішення про залучення іноземних робітників: персів і представників «жовтої раси» до роботи у металургії та кам'яновугільній промисловості. А 15 січня 1916 р. рада прийняла рішення про залучення до роботи китайців. Імператор підписав відповідний указ 4 лютого 1916 р. Впродовж 1916 р. масштаби залучення до роботи представників «жовтої раси» було суттєво розширено. Зокрема, 15 березня 1916 р. було прийнято указ «Про умови застосування в Російській імперії праці представників жовтої раси». Згідно з документом, який був підписаний імператором 4 липня 1916 р., допускалося застосування за правим берегом р. Волги використання праці цієї категорії працівників у окремих випадках, узгоджених із МВС і Міністерством транспортних шляхів сполучень. Разом із тим, 26 квітня 1916 р. було прийнято рішення про пільговий допуск персів у межі Російської імперії у кількості до 100 тис. працівників. До того ж, вимогу про обов'язкову наявність у паспортах фотокарток скасували, але про використання персів на виконанні необхідних робіт потрібно було повідомляти місцевого губернатора. 27 вересня 1916 р. імператор підписав указ про зміну діючих правил допуску на роботу представників «жовтої раси». Їм дозволили працювати у всіх регіонах, за виключенням районів бойових дій, партіями не менше 1 000 осіб строком не менше 9 місяців. А 18 січня 1917 р. імператор підписав указ, що дозволяв їм роботу фактично без документів про реєстрацію особи. Практично китайці отримали можливість працювати за свідоцтвом із перерахуванням всіх працівників і вказаним місцем роботи, яке видавалося замість національних паспортів китайським старостам у місці відправки. Фактично

одночасно старостам видавалися квитки у зворотному напрямку, що мали б забезпечити можливість повернення китайців до місць виходу по завершенню роботи.

Китайські працівники, в основному, залучалися до виконання підсобних робіт по видобутку вугілля. Лише частина їх працювала вибійниками. Причиною такого становища було те, що продуктивність праці китайців-вибійників складала близько 70-80 % від зафіксованої у вихідців із російських та українських губерній [22, арк. 71].

Поруч із залученням китайців до виконання гірничих робіт збільшувалися масштаби залучення до роботи інших категорій працівників, які мали зменшити втрати, заподіяні страйками. Одними з таких категорій працівників ставали військово-полонені та військовозобов'язані. Вже на 1 вересня 1916 р. загальна чисельність робітників досягла 237 000, у тому числі військовозобов'язаних, які отримали відстрочку від призову до армії у кількості 104 600. Збільшилася також чисельність військовополонених, які працювали у сфері вуглевидобутку. Згідно із статистикою гірничопромисловців, кількість військовополонених у вугільних копальнях у грудні 1916 р. досягла 72 000 чол. [23, с. 27].

У 1916 р. на багатьох підприємствах кам'яновугільної промисловості Донбасу відзначалося незначне залучення до виконання важких робіт (у нічний час та на підземних роботах) жінок та неповнолітніх працівників. Згідно із відомостями про кількість працівників і про використання жіночої та дитячої праці у нічний час та для ведення підземних робіт на підприємствах Юзівського гірничого округу, їх питома вага складала менше 1 % [24, арк. 3]. До кінця лютого 1917 р. загальна кількість робітників становила 291 686 осіб [25, с. 27-30]. Їхня праця дозволила поступово нарощувати обсяги видобутого вугілля, не дивлячись на збитки, завдані страйками.

Таким чином, страйковий рух шахтарів набрав найбільшого розмаху у 1916-1917 рр., коли загострення соціально-побутових проблем створило ґрунт для діяльності антиурядових організацій. Найбільш активною у цій справі виступила партія більшовиків, яка, отримуючи матеріальну допомогу з Німеччини, активно сприяла розвалу промисловості Російської імперії. Потрібно також відзначити, що саме у 1916 р. Антанта відмовилася від пропозиції противників про укладення мирної угоди, і деякі дослідники вважають, що причиною було прагнення вивести Росію з війни за допомогою революційних потрясінь. Тому також існує думка, що більшовицька партія отримувала допомогу на свою діяльність і з Англії також, принаймні з початку II з'їзду РСДРП (з'їзд, як відомо, проходив у Лондоні. А через деякий час сили більшовиків активно включилися у розгортання революції у 1905 р., коли ще тривала російсько-японська війна, у якій Англія виступила союзницею Японії), коли відбувся розкол на більшовиків і меншовиків.

Варто відзначити, що силове вирішення суперечок між робітниками і промисловцями часто не забезпечувало можливості відновлення повноцінної роботи підприємств, оскільки частина робітників, у тому числі й кваліфікованих, усувалася від роботи у зв'язку з арештами, відправкою до діючої армії чи застосуванням локаутів. Забезпечення гірничо-видобувних підприємств працівниками, починаючи з 1916 р., відбувалося за рахунок залучення до роботи так званих представників «жовтої раси», які прибували для виконання робіт на чітко встановлені терміни великими партіями. Також широко використовувалася праця військовополонених. Таким чином, поширення страйкового руху призвело до певних змін у організації роботи гірничо-видобувних підприємств і залучення до роботи нових контингентів працівників, які до того часу не допускалися до масштабного виконання гірничих робіт.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. / голов. редкол. : Ю. Ю. Кондуфор [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900-1917). – 532 с.

2. Хорошевский А. Ю. Тайны советской империи / А. Ю. Хорошевский. – Х. : Фолио, 2011. – 214 с.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 365, оп. 2, спр. 166. – 184 арк.
4. Свиридович А. Записки жандарма / А. Спиридович. – К. : Книга Роду, 2008. – 207 с.
5. Кнох А. With the Russian army, 1914-1917 / А. Кнох. – London : Hutchinson, 1921. – Vol. 1. – 760 p.
6. История России. XX век : в 2 т. / отв. ред. А. Зубов. – М. : АСТ, 2009. – Т. 1: 1894-1939. – 1024 с.
7. Синявська Л. І. Русифікаторська політика російського самодержавства на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. / Л. І. Синявська. – К. : АРТ-ЕК, 2005. – 176 с.
8. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 766. – 46 арк.
9. Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 2305, оп. 1, д. 2. – 268 л.
10. Воспоминания П.А. Моисеенко. 1873-1923. – М. : Красная новь, 1924. – 214 с.
11. ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 1. – 176 арк.
12. ЦДІАК України, ф. 576, оп. 1, спр. 423. – 19 арк.
13. РГАЭ, ф. 2305, оп. 1, д. 175. – 328 л.
14. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2009. – 750 с.
15. Климов А. До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров'я в роки Першої світової війни / А. Климов, Н. Сердюк // Третій Міжнародний конгрес українців, 26-29 серпня 1996 р. – Х., 1996. – [Ч. II]: Історія. – С. 26-30.
16. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Синявська Л. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.01.2014

**ВНЕСОК ФРАНЦУЗЬКИХ ЕМІГРАНТІВ В ЕКОНОМІЧНИЙ
І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ
у ХІХ – на початку ХХ ст.
(НА ПРИКЛАДІ РОДИН РУВ'Є, ВАССАЛЬ, ПОТЬЄ)**

Проаналізовано роль французьких емігрантів в освоєнні новоприєднаних до Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. територій у Північному Причорномор'ї. На прикладі французьких родин Рув'є, Вассаль, Потье доведено позитивний вплив їх діяльності на економічний і культурний розвиток Півдня України. Особливу увагу приділено благодійності, яку здійснювали представники вищезгаданих родин, зокрема у сфері соціальної допомоги, освіти, охорони здоров'я.

Ключові слова: французи-емігранти, родини Рув'є, Вассаль, Потье, економія, благодійність, Південь України.

Тарасова М. Б.,
Национальный союз журналистов Украины,
г. Херсон, Украина

**ВКЛАД ФРАНЦУЗСКИХ ЭМИГРАНТОВ
В ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ЮГА УКРАИНЫ
в ХІХ – начале ХХ в. (НА ПРИМЕРЕ СЕМЕЙСТВ РУВЬЕ, ВАССАЛЬ, ПОТЬЕ)**

Проанализирована роль французских эмигрантов в освоении новоприсоединенных к Российской империи в конце ХVІІІ века территорий в Северном Причерноморье. На примере французских семейств Рувье, Вассаль, Потье доказано позитивное влияние их деятельности на экономическое и культурное развитие Юга Украины. Особое внимание уделено благотворительности, которую осуществляли представители вышеуказанных фамилий, в частности в сфере социальной помощи, образования, охраны здоровья.

Ключевые слова: французы-эмигранты, семейства Рувье, Вассаль, Потье, экономия, благотворительность, Юг Украины.

Tarasova Maryna,
National Union of Journalists of Ukraine,
Kherson, Ukraine

**CONTRIBUTION OF FRENCH EMIGRANTS TO THE ECONOMIC AND CULTURAL
DEVELOPMENT OF THE SOUTH OF UKRAINE in the ХІХ – beginning ХХ с.
(ON THE EXAMPLE OF FAMILIES ROUVIER, VASSAL, POTTIER)**

The author analyzes the role of the French expats in the mastering of the newly-annex territories in the Northern Black Sea to the Russian Empire in the end of ХVІІІ century. On the example of the French families of Rouvier, Vassal, Potier shown that their successful economic and public activity had a positive impact on the economic and cultural development of the South of Ukraine. Special merits belong to them in the bottom of the first factories of the sheepfold in the region. In addition, representatives of the aforementioned surnames successfully bred thoroughbred horses, winemaking, were highly skilled engineers. The author draws attention to the fact that the French emigrants actively cooperated with the authorities of the Russian Empire during the War of 1812, the Crimean War of 1855-1856. They have successfully integrated into the socio-political structure of the Russian state and became guides of European culture, new technologies in industrial and agricultural production. Based on the analysis of a wide range of historical sources, the author concludes that the significant contribution of members of the families of Rouvier, Vassal, Potier and development in the South of Ukraine such areas as social help, health protection, education.

Key words: French expat, families Rouvier, Vassal, Pottier, economy, charity, South Ukraine.

Сучасна картина культурного та економічного життя Півдня України формувалась у процесі тривалої етнокультурної взаємодії. З кінця XVIII ст. державна політика заселення іноземними колоністами новоприєднаних до Російської імперії земель у Північному Причорномор'ї спричинила активний рух на ці території представників різних національностей. Серед них були німці, греки, болгари, серби, шведи, швейцарці та ін. Прибулі у Північне Причорномор'я французи належали до політичної еміграції, більшість із них були представниками знатних дворянських родів. Їх перебування у регіоні зіграло свою роль у формуванні специфічного культурного ландшафту Півдня України.

У науковій літературі питання ролі французьких емігрантів, і зокрема представників окремих дворянських родів (Рув'є, Вассаль, Потье та ін.), в економічному та культурному житті Півдня України у XIX – на початку XX ст. не отримало повноцінного висвітлення. Так, «Енциклопедический словарь» Ф. Брокгауза та І. Єфрона вказує на виняткову роль В. Рув'є і Р. Вассалья у розвитку вівчарства в Новоросійському краї [17]. Цей же аспект у своїх публікаціях відзначають сучасні дослідники А. Мердак [2], Є. Фесенко та І. Цуркан [18], Є. Сидорович [15; 16]. Але слід зазначити, що в жодній із вищевказаних публікацій не приділено належну увагу благодійній діяльності французів-емігрантів та їх нащадків. У даній статті робиться спроба висвітлити різнобічну діяльність французів-емігрантів на прикладі родин Рув'є, Вассаль, Потье і показати їх роль в економічному та культурному житті Півдня України, а також їх вплив на подальший розвиток регіону.

У 1803 р. французький емігрант Арман Еммануель дю Плессі герцог де Рішельє, близький друг імператора Олександра I та Великого князя Костянтина, був призначений градоначальником Одеси, а два роки по тому – херсонським військовим губернатором і генерал-губернатором Новоросійського краю. Саме завдяки його зусиллям Одеса стала найбільшим портовим торговим центром південного заходу Російської імперії й отримала по-європейськи доглянутий і культурний вигляд. Стараннями герцога

були відкриті перші навчальні заклади, побудовано один із кращих театрів в Європі, закладені парки. Під його керівництвом розроблено та впроваджено систему протекціоністських заходів у регіоні, спрямованих на адаптацію іноземних колоністів до нових умов життя.

Звістка про нове призначення іменитого аристократа стала поштовхом для французької політичної еміграції. З усієї Росії на південь почали активно стікатися французи. Яскравою ілюстрацією життя представників французьких дворянських родів в еміграції, які освоювали новоприєднані землі Російської імперії, можуть служити долі Вільгельма (Гійома) Рув'є і його зятів, дворян Рене Вассалья, П'єра Анрі Марі, Шарля Мішеля Потье.

У 1803 р. комерції радник, кавалер всіх гільдій Вільгельм Рув'є із родиною оселився на землях Таврійської губернії, заснувавши економію Софіївка (нині – смт Лазурне Скадовського району Херсонської області), названу на честь старшої доньки. Цьому передував важкий шлях політичних емігрантів, що рятували життя собі і своїм близьким. У добу Великої французької революції, ховаючись від революційного переслідування, Вільгельм Рув'є втік із сім'єю до Іспанії, а потім до Росії. Завдяки позитивним рекомендаціям своїх співвітчизників, він домогся першої перемоги на шляху реалізації свого проекту – розвитку вівчарства на Півдні Росії (як сам Вільгельм Рув'є називав, «у *Tatarii*»). Російський уряд виділив йому для розведення овець 34,67 тис. десятин землі на пільгових умовах на 10 років у Таврійській губернії (сьогодні – Голопристанський, Цюрупинський та Скадовський райони Херсонської області, землі Автономної Республіки Крим). Представники роду Рув'є на цих землях заснували і придбали 15 економій: Софіївка, Ново-Софіївка, Миколаївка, Буркути, Келегейські хутори, Карабулаг, Дудчани, Облої, Малі Копані, Кларівка, Залізний Порт, Федорівка, Михайлівка, Чорномор'я, Вассалеві хутори. До складу їх земель увійшла територія нинішнього Чорноморського біосферного заповідника, землі Тендрівської коси, острів Джарилгач, а в Криму – маєток Судак, землі у Феодосійській долині, маєток Ласпі. Згідно

з умовами договору, за 10 років землі повинні бути освоєні, в іншому випадку вони поверталися державі.

Крім виділеної землі, Вільгельм Рув'є отримав державну грошову позику на розвиток вівчарства. Ці гроші він направив на закупівлю і завезення з Іспанії овець іберійської породи, мериносів. Вільгельм Рув'є і Рене Вассаль, його далекий родич, який пізніше став чоловіком старшої доньки Софії, заклали потужну базу для заснування та розвитку перших вівчарських заводів, які стали основою для агропромислового розвитку Півдня Російської імперії [17]. Їх успіхи у розвитку вівчарства не залишилися непоміченими. Послідовниками впровадження цієї галузі тваринництва в поміщицьких економіях Херсонській і Таврійській губернії стали французи-емігранти Карл Сен-Прі (херсонський цивільний губернатор у 1818-1821 рр., пізніше – пер Франції) – в економії Еммануїлівка (нині – село Приморське Скадовського району Херсонської області); принц Нассау-Зіген – на землях економії Дурні (у Скадовському районі Херсонської області); Шарль Пікте – в Одеському повіті Херсонської губернії та ін. Паралельно із розвитком вівчарства Вільгельм Рув'є займався виноградарством у Криму. У маєток Судак і володіння у Феодосійській долині були завезені і висаджені виноградні лози, налагоджено виробництво лікерів.

У 1815 р. російський уряд закріпив за Вільгельмом Рув'є і всіма його нащадками виділені землі у довічне володіння. У цьому ж році Вільгельм Рув'є під час ділової поїздки до Італії раптово помер і був похований у Трієсті. Після його смерті сімейний бізнес очолила його дружина Клара, чоловік старшої доньки Софії – Рене Вассаль, чоловік доньки Зої – П'єр Марі, а з 1836 р. і чоловік доньки Клари – Шарль Потье.

У шлюбі Софії Рув'є і Рене (Романа Осиповича) Вассалья народилося троє синів – Євген, Володимир і Олександр – та дві доньки – Марія (померла в дитинстві і похована у Херсоні, в огорожі церкви Всіх Святих) та Софія. Останні пологи були важкими і Софія Рув'є Вассаль відразу виїхала до Італії, до Трієсту, де у них був будинок, на лікування. Але воно не принесло

бажаного результату і в 1834 р. її не стало. Софія була похована у Трієсті поруч із батьком, Вільгельмом Рув'є. Рене Вассаль у 1860 р. переїхав жити до Парижа, де у 1866 р. помер і був похований.

Зоя Рув'є вийшла заміж за представника відомої у Франції фамілії Марі. П'єр Анрі (Петро Андрійович) Марі єдиний із зятів Рув'є прийняв російське підданство, отримавши статус оleshківського купця III гільдії. Його шлюб із Зоєю Рув'є був недовгим – вона померла при пологах (немовля незабаром також померло).

У 1834 р. Петро Марі з другою дружиною Варварою на трищогловому барці «Свята Єлена», що належав усій родині (Рене Вассалю і Карлу Потье), вирушив до Франції. На цей час Франція змінила політику щодо політичних емігрантів. Родич Петра Марі став відомим адвокатом, який блискуче вигравав політичні процеси. Сподіваючись повернути колишнє положення на батьківщині, Петро Марі почав судовий процес. Однак нервова напруга дала про себе знати – у нього стався інсульт. Запросивши російського консула в Ніцці, вмираючий склав заповіт на користь дружини. По смерті чоловіка Варвара Марі привезла його тіло до Софіївки.

На сімейній раді було прийнято рішення виділити частку, що належить удіві, як у рухомому, так і нерухомому майні. На кордоні зі спільними землями у сусідів Овсяніко-Куликівських була придбана пустош під маєток. Проект садибного будинку і прилеглої території підготував Карл Потье. Маєток назвали Чорномор'я (нині – село Новочорномор'я Голопристанського району Херсонської області) [2, арк. 191]. Для заснування тут кошари Рене Вассаль відправив свого управителя Максиміліана Рея. Варвара Марі до кінця життя вела господарство і торгові операції з родичами першої дружини покійного чоловіка, повністю їм довіряючи. На момент продажу у 1854 р. Івану Фальц-Фейну Чорномор'я було багатим, із розвиненою інфраструктурою маєтком.

Молодша донька Вільгельма Рув'є Клара вийшла заміж за Шарля Мішеля (Карла Івановича) Потье, який походив із заможної родини. Він народився у 1786 (або 1790) році у Франції, починав службу у французьких

інженерних військах. За Височайшим повелінням 20 липня 1810 р. Потьє був прийнятий на російську службу із чином капітана і в тому ж році призначений професором математики у щойно відкритий Інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення. У серпні 1818 р. він був призначений керуючим (директором) першого відділення 4-го округу шляхів сполучення в Одесі. Далі Карл Потьє займав різні посади: члена Ради шляхів сполучення, керуючого Комісією проектів і кошторисів, директора Інституту Корпусу інженерів шляхів сполучення. У 1834 р. Потьє присвоєно чин генерал-лейтенанта. Йому було оголошено монарше благовоління *«за відмінну старанність і зразкову діяльність, проявлені у роботах, здійснених по морському відомству»*. Головне досягнення, що увічнило ім'я Карла Потьє, – перший у Росії підручник з нарисної геометрії французькою мовою, згодом перекладений його учнем на російську [12].

Але родинне життя Карла Потьє завершилося трагедією, при народженні сина померла дружина Клара, через два роки у Херсоні він поховав і сина. Тож у 1836 р. Карл Іванович Потьє, важко переживаючи смерть дружини, залишив державну службу і переїхав у свій маєток у Криму. Він зайнявся сільським господарством, тваринництвом, устричним виробництвом, торгівлею сіллю і рибою, продажем дельфінячого жиру, експортом лікерних вин із кримських маєтків. Він також спроектував і побудував особистий маєток Михайлівку, особливістю якого були абсолютно не характерні для українських сіл широкі, прямі, немов стріли, вулиці. У центрі маєтку були розташовані великий майдан і парк. Зберігся герб Михайлівки – ангел з опущеним мечем, що вказувало на приналежність господаря до масонів.

За роки невтомної праці над примноженням прибутків, Вассалем і Потьє було накопичено достатньо коштів, що дозволило придбати ще три трищоглових барка («Кошовий», «Тихон Задонський», «Березань»). У маєтку Софіївка засновано кінний завод із розведення азійської породи коней – ахалтекинської. Рене Вассалем було

придбано маєтки Буркути і Карабулаг, а Карлом Потьє – маєток Облої.

Активними, діяльними членами суспільства стали і діти Рене Вассалья – єдині онуки Вільгельма Рув'є.

Євген Романович Вассаль, закінчивши Інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення, проектував дороги в багатьох губерніях Росії. Одружився із французенкою, вдовою барона Маврикія де Бервік, уродженої графінею де Рог'є. Її посаг додав до загального статку маєток Дудчани (Перетівку).

Володимир Романович Вассаль по закінченні Інституту Корпусу інженерів шляхів сполучення отримав призначення керівником будівництва дороги Ялта – Байдари. По завершенні робіт, результати яких отримали високу оцінку, Володимир Вассалю було присвоєно чин майора. Незабаром він подав у відставку, переїхав до Одеси і одружився із Шарлоттою Сікар, донькою відомого і багатого неогоціанта. У шлюбі народилися сини Олексій, Володимир, Павло та Роман, доньки Софія (по чоловікові баронеса фон Бістром) і Клара (по чоловікові баронеса фон Гогенгейм Гуне).

Олександр Романович Вассаль по закінченні Інституту Корпусу інженерів шляхів сполучення працював не довго, вийшов у відставку прапорщиком. Після цього оселився в Одесі і одружився (прізвище дружини невідоме), у сім'ї народився син Володимир.

Молодша із дітей Рене і Софії Вассаль, Софія, протягом усього життя глибоко переживала, що причиною смерті матері стало її народження. Вона не вийшла заміж, присвятивши своє життя релігії і благодійності.

Благодійність у сім'ї Вассаль була традицією, закладеною ще Вільгельмом Рув'є. Він видав на свої кошти дві книги. Першу – «Наполеон» (про наслідки кривавих революційних переворотів) – підніс у дар Російській академії наук. Друга книга, видана в оксамитовій палітурці із золотим оздобленням, була присвячена необхідності розвитку вівчарства на південних землях і питанням підвищення його прибутковості. Вона була піднесена в дар герцогу Рішельє і згодом передана в Одеську публічну бібліотеку (у наш час, на жаль, втрачена).

Роман Осипович Вассаль також зробив благодійність важливим пунктом свого життя. Допомогати, а часом і рятувати своїх співвітчизників, що потрапили у важке становище в чужій країні, стало для нього нормою життя. До нині живих нащадків одного такого врятованого дійшла сімейна історія, що частково підтверджується архівними документами. З турецького порту Трапезунд Рене Вассаль отримав листа – міська влада звернулася до нього за допомогою. На судні, що рухалось із Марселя, померла від епідемії чуми сім'я французьких емігрантів. Вижив тільки хлопчик, який пояснив, що вони направлялися до південної Росії, у сім'ю своїх далеких родичів Вассалів. Рене Вассаль негайно направив людей забрати дитину. Жозеф Міфлі, так звали врятованого хлопчика, оселився в родині Вассалів. Рене Вассаль оплатив навчання хлопця, який отримав професію лікаря і став згодом особистим доктором сім'ї Вассалів. У маєтку Ново-Софіївка Рене Вассаль вибудував лікарню, в якій працював Жозеф Міфлі, а потім його діти і внуки, які також стали лікарями. У Новософіївську лікарню зверталися за медичною допомогою не тільки члени сім'ї Вассалів, а й сусіди – поміщики і навіть кріпаки. Лікування надавалося всім безкоштовно [5, арк. 30].

Рене Вассаль взяв благодійну участь у житті ще одного хлопчика-француза із бідної сім'ї – Ежена Вадона. Він відправив його навчатися ковальству, а потім посприяв отриманню Еженом інженерної освіти. У нагороду за відмінні успіхи підопічного Рене Вассаль подарував йому локомотив, заклавши цим основу кар'єри відомого промисловця. Коли Ежен Вадон вирішив вибудувати власну судноремонтну верф, Рене Вассаль виділив йому частину своєї землі на території вонномийного виробництва на річці Кошовій у Херсоні [3, арк. 21]. На час Лютневої революції нащадки Ежена Вадона стали великими суднозаводчиками, власниками верфей, які отримували замовлення від російського уряду.

Нащадки Рене Вассалья продовжили його благодійну діяльність. Коли у маєтку Софіївка було відкрито двокласне народне училище, частково його фінансування

здійснювали Вассалі [7, арк. 9зв.]. У маєтку Келегейські хутори (нині – село Гладківка Голопристанського району Херсонської області) вони збудували грязелікарню, куди було відкрито благодійний доступ усім для отримання лікування грязями і ропою [6, арк. 3].

Під час Кримської війни на окупованій французькою ескадрою території опинились економії Софіївка, Ново-Софіївка, Михайлівка, Кларівка, землі острова Джарилгач, Тендрівська коса. На відміну від сусідських маєтків, маєтки французів не були розграбовані. Проте французи по крові не прийняли загарбницьких дій співвітчизників. З економії Кларівка (нині – село Круглоозерка Скадовського району Херсонської області), куди переїхав на той час важко хворий Карл Іванович Потье, таємними стежками, минаючи французькі кордони, рухалися валки підвид, навантажені сіном. На переправі в Каховці сіно перевантажували і розвозили по пунктах, через які перевозилися поранені під Севастополем. Таким чином, завдяки вчасно прибулому корму для коней, рятувалися життя вмираючих і важко поранених солдатів і офіцерів. Також Карл Потье перерахував до фонду допомоги пораненим 3 тис. рублів сріблом. Але до закінчення кримської кампанії він не дожив. 5 березня 1855 р. Карл Потье помер від важкої хвороби (водянки) у маєтку Кларівка, де і був похований.

Сімейство Вассаль також надавало фінансову допомогу постраждалим під час військових дій. Так, Євген Романович Вассаль перерахував на допомогу пораненим 6 тис. рублів сріблом. Він організував із кращих ловчих загін снайперів. У листі до командуючого армією Євген Вассаль просив прийняти його загін до складу діючої армії [8, с. 94-95]. 19 грудня 1855 р. Євген Романович Вассаль був нагороджений орденом Станіслава III ступеня. У документах про нагородження зазначалося: *«Нагороджується член Таврійського комітету з конезаводства, відставний майор Вассаль, за поданням міністерства державного майна, згідно Головного міністра південної армії і військових сухопутних і морських сил у Криму, за особисту і старанну службу»* [14].

Представники роду Вассаль у різні роки були членами низки громадських організацій, через які також здійснювали благодійну діяльність: Одеського товариства історії та старожитностей (О. В. Вассаль – дарувальник раритетів в Одеський музей старожитностей), Одеського товариства покровителів відбувших покарання і безпритульних (Ш. К. Вассаль), Одеського піклувального про в'язниці комітету, Одеського товариства порятунку на водах, тимчасового притулку для опікування безпорадними немовлятами і найбіднішими матерями тощо [1, арк. 445]. Олексій Володимирович Вассаль також був президентом Одеського автомобільного товариства. Він влаштував автомобільні перегони з призами за свій рахунок. Олександр Романович Вассаль щорічно проводив благодійні художні виставки на Півдні Росії і в Парижі, що склались зокрема з картин особистої колекції І. Айвазовського, з яким він був у дружніх стосунках. Володимир Романович Вассаль у своєму заповіті вказав спадкоємцям надати в його пам'ять дружині одеського градоначальника 250 рублів на благодійні установи, що знаходяться в її віданні, та 100 рублів для училища сліпих дітей [10].

Софія Романівна Вассаль за допомогою членів своєї родини та друзів вибудувала католицьку церкву Святого Петра і Павла в Одесі. Поруч із храмом вона спорудила двоповерховий особняк (вул. Гаванна, 10), в якому за символічну плату жили бідні католики і вдови з дітьми загиблих у російсько-японську війну солдатів. Такий же будинок було побудовано і в Херсоні по вул. Ерделівській (нині – вул. Комсомольська, 35). Крім того, Софія Вассаль

подарувала належні їй землі острова Джарилгач для будівництва маяка [13, арк. 2]. «Одесский листок» за 12 березня 1914 р. писав: *«Померла мадемуазель Софія Романівна Вассаль. Згідно з її заповітом, відспівування проходило у церкві Петра і Павла. Траурна процесія за участю великої кількості людей рушила з її будинку, Миколаївський бульвар, 4, двома катафалками: на першому – труна із тілом покійної, другий був усипаний вінками і квітами. Одеса прощалась зі своєю благодійницею»* [11].

Крім благодійності, сім'я Вассаль активно брала участь у громадському та політичному житті держави. Володимир Романович Вассаль як гласний представляв інтереси жителів Одеси у Херсонському губернському земському зібранні, був активним членом Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії. Представники сімейства Вассаль – Олексій Володимирович, Олександр Романович, Павло Володимирович, Роман Володимирович – у різні роки обиралися гласними Таврійського губернського земського зібрання від Дніпровського повіту. Будучи гласними, вони брали активну участь у реалізації земських проєктів у різних сферах місцевого культурного та господарського життя [4, арк. 27].

Таким чином, активна господарська та громадська діяльність родин французів-емігрантів Рув'є, Вассаль, Пот'є здійснила значний вплив на розвиток економіки та культури Півдня України. Вони стали провідниками європейської культури, нових технологій у промисловому і сільсько-господарському виробництві, сприяли модернізаційним процесам у Російській імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Одеської обл., ф. 33, оп. 1, спр. 1.
2. Державний архів Херсонської обл., ф. 14, оп. 2, спр. 105.
3. Там само, ф. 137, оп. 27, спр. 1.
4. Там само, ф. 208, оп. 1, спр. 7.
5. Там само, ф. 259, оп. 17, спр. 51.
6. Там само, ф. Р-883, оп. 1, спр. 1.
7. Там само, ф. Р-3131, оп. 1, спр. 52.
8. Маркевич А. Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам / А. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь, 1905. – № 37. – С. 1-260.

9. Мердак А. М. Вплив французької культури на розвиток Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII – першій чверті XIX ст. / А. М. Мердак // Південний архів. Істор. науки : Зб. наук. праць. – Херсон, 2000. – Вип. 3. – С. 66-72.
10. Одесский вестник – 1890. – 8 мая.
11. Одесский листок. – 1914. – 12 марта.
12. Потье Карл Иванович. Электронный ресурс. Режим доступа: URL: <http://www.biografija.ru/biography/pote-karl-ivanovich.htm>. – Название с экрана.
13. Российский государственный архив военно-морского флота, ф. 404, оп. 3, д. 779.
14. Сенатские ведомости. – 1856. – 14 января. – С. 13.
15. Сидорович Є. С. Економічна діяльність представників французької нації на території Новоросійського краю в першій половині XIX ст. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) / Є. С. Сидорович // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2012. – № 219. – С. 130-133.
16. Сидорович Є. С. Французький емігрант Р. О. Вассала в економічному житті Новоросії першої половини XIX ст. / Є. С. Сидорович // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Мат-ли IV Міжнарод. наук. конф. – Одеса, 2013. – С. 321-324.
17. Собичевский В. Вассаль, Рене / В. Собичевский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. Va. – С. 626-627.
18. Фесенко Є. А. Внесок представників французької нації у процес освоєння та розвитку Херсонщини / Є. А. Фесенко, І. М. Цуркан // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку : Наук. доп. Міжнарод. наук.-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.). – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 81-83.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Тарасова М. Б., 2014

Дата надходження статті до редколегії 05.02.2014

Товстоляк Н. М.,
к.і.н., доцент, Криворізький національний університет,
м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл., Україна

БЛАГОДІЙНІСТЬ РОДИНИ ХАРИТОНЕНКІВ ЯК СКЛАДНИК СТРАТЕГІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ЇХ УКРАЇНСЬКИХ МАЄТКІВ

Досліджено благодійність родини Харитоненків як складник стратегії підприємницької діяльності та культурного розвитку їх українських маєтків. З'ясовано особливості та мотивацію благодійної діяльності родини, опубліковано документи та маловідомі факти з життя родини.

Ключові слова: Іван Харитоненко, Павло Харитоненко, благодійність, підприємець.

Товстоляк Н. Н.,
Криворожский национальный университет,
г. Кривой Рог, Днепропетровская обл., Украина

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ СЕМЬИ ХАРИТОНЕНКО КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СТРАТЕГИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ИХ УКРАИНСКИХ ИМЕНЕЙ

Исследовано благотворительность семьи Харитоненко как составляющую стратегии предпринимательской деятельности и культурного развития их украинских имений. Выяснено особенности и мотивацию благотворительной деятельности семьи, опубликовано документы и малоизвестные факты из жизни семьи.

Ключевые слова: Иван Харитоненко, Павел Харитоненко, благотворительность, предприниматель.

Tovstolyak Nadia,
Kryvyi Rih National University,
Kryvyi Rih, Dnipropetrovs'k oblast, Ukraine

CHARITY HARITONENKO'S FAMILY AS COMPONENT OF STRATEGY OWNERS OF BUSINESS ACTIVITY AND CULTURAL PROGRESS IN THEIR UKRAINIAN ESTATES

The article is dedicated to a research of charity Haritonenko's family as component of the owner's of a business strategy and cultural progress in their Ukrainian Estates. The topicality of the research is by cognitive interest in historical experience to owner's of a business strategy and the theory and practice of modern Ukrainian charity.

Haritonenko's family had the great Sugar-refineries, Estates and agricultural sugar-beet plantations in Ukrainian Provinces in the second part of the XIX c. Ivan Haritonenko (1822-1891) and his son Pavlo Haritonenko (1853-1914) had model in all respect economy and cultural progress Estates. They were the famous owners of business in sugar industry of Ukrainian and Russian and Art Collections in their Estates.

Haritonenko's family investmened the great capitals in their business. One of the main directions their's business activity were the charity. They founded and financed the Hospitals, Orphanages, Hostels, Schools for Ukrainian children and young people in Sumy, made the valuable contributions to Ukrainian Science and Church.

At the first part of the XIX c. Haritonenko's family were merchants. In 1901 Pavlo Haritonenko, his children Olena, Natalia and Ivan, his wife Vera told Russian Imperor Nicola's deed about Nobiliary Titlies. Ivan and his son Pavlo Haritonenko were the famous persons in charity and told the title the Honorary Citizens of Sumy.

The peculiarities and motives of family charity was ascertain, the documents and the little known facts was publication.

Key words: Ivan Haritonenko, Pavlo Haritonenko, a charity, owner of business.

Розвиток капіталістичних відносин у Російській імперії другої половини XIX ст. характеризується активізацією підприємницької діяльності осіб недворянського походження, значна частина яких належала до купецтва. Після селянської реформи 1861 р. та інших реформ 60-70-х років дворянство почало поступово втрачати позиції у промисловості. Особливо яскраво це проявилось у цукрових галузях виробництва українських губерній, які у першій половині XIX ст. традиційно вважалися дворянськими. Скасування кріпацтва позбавило поміщиків дешевої робочої сили, основою якої була примусова зайнятість людей у виробництві.

Відсутність коштів на технічний розвиток господарства, небажання поміщиків пристосовуватися до нових умов та суспільних відносин стало основною причиною того, що частина дворянських цукрових заводів була зачинена, передана в оренду або продана новому поколінню підприємців – купцям. Нова генерація підприємців у цукровій галузі виробництва організовувала свої справи по-новому, в результаті чого розвивається не лише виробнича сфера господарства. Нові власники залишили нам розвинені в культурному відношенні місцевості, в яких знаходилися їх маєтки та цукрові заводи, зародилися традиції благодійності в освіті, соціальній сфері, науці та культурі. Змінюється світогляд підприємців та членів їх родин. Але в радянський період XX ст. історія підприємницької діяльності власників цукрового виробництва майже не вивчалася, було втрачено значний масив архівних матеріалів. Необхідністю вивчення ролі визначних родин українських підприємців в соціально-економічному розвитку українських губерній в XIX – на початку XX ст. й визначається актуальність дослідження.

Мета нашої статті – висвітлити благодійність родини Харитоненків як складник стратегії підприємницької діяльності та культурного розвитку їх українських маєтків. Підприємницька діяльність родини Харитоненків у роки незалежної України вивчалася краєзнавцями М. Чугаєм, Л. Сапухіною, Г. Петровим (м. Суми), М. Кисилем (м. Красний Кут Харківської обл.) та іншими, їх статті були надруковані в газеті

«Панорама Сумщини», виходили в окремих збірниках. Л. Покидченко та О. Линник у 1997 р. до 175-річчя від дня народження І. Г. Харитоненка підготували бібліографічний покажчик, до якого включили архівні документи про родину Харитоненків у фондах Державного архіву Сумської області, публікації в засобах масової інформації. Невеликий розділ про Харитоненко включено до книги М. Слабошпицького «Українські меценати» (К., 2001). Вивченню виробничої та меценатської діяльності Харитоненків присвячені книги Д. Григор'єва [4], І. Шудрика та Л. Даниленко [2]. Вивченням підприємницької та благодійної діяльності родини Харитоненків займаються історики О. Гайдай та Н. Товстоляк [5].

У пореформену епоху однією зі знакових родин стала сумська династія цукрово-заводчиків та меценатів Харитоненків. Засновником династії був Герасим Омелянович Харитоненко (1770-ті – 1850-ті рр.), який походив із селян слободи Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії, чумакував, завдяки чому здобув свої перші капітали. У 1849 р. він вже був купцем 3 гільдії м. Суми, обирався волосним головою.

Серед сімох його синів найвідомішим судилося стати сину Івану (25.09.1822 – 30.11.1891), який народився у с. Нижня Сироватка, отримав освіту в сільській парафіяльній школі, набув практичні знання з бакалійної торгівлі, працюючи у курського купця Худокормова, потім з мануфактурної торгівлі – у купця Гладкова. Вивченню ринкової кон'юнктури сприяли постійні ділові поїздки по ярмарках, підприємствах, маєтках дворян тощо.

Свою самостійну підприємницьку діяльність І. Г. Харитоненко розпочав у 1850 р. у Сумах спочатку разом із купцем Іваном Дмитровичем Сухановим (10.10.1825 – 20.12.1890). У майбутньому обидва компаньйона стали відомими не лише своїми цукровими заводами та виробництвом, але й свідомою великою благодійною та меценатською діяльністю. Так, Д. І. Суханов, власник цукрового заводу в Низах (зараз у межах м. Суми), був з 1856 р. гласним Сумської міської думи, у 1858-1871 рр. – Сумським міським головою, директором

сумського повітового відділення комітету піклування про в'язниці. Він пожертвував 25 тис. руб. дитячому притулку Н. М. Харитоненко, 10 тис. руб. – Сумській міській богадільні, кошти для міської пожежної команди, був засновником Сумського міського громадського банку, опікуном Сумської земської лікарні, Низівського земського училища, відкрив у рідному с. Низи церкву та лікарню [1, с. 448]. Особливу увагу приділяв матеріальній допомозі церквам: Іллінській церкві у Сумах, на реставрацію Спасо-Преображенського собору в Сумах, старостою якого він був, заснував при соборі церковно-приходську школу та церковний хор, відкрив Олександрівську церкву при Сумській в'язниці. На жаль, у літературі нечасто згадують спільні благодійні справи родини Харитоненків та Д. І. Суханова, який не мав власних дітей.

Отже, Іван Герасимович Харитоненко не був поодиноким у своїх благодійних справах, навколо нього були соратники та однодумці, що підтримували його. Успіх у фінансових справах розпочався зі співробітництва І. Г. Харитоненка та Д. І. Суханова зі столичними купцями Єлисеєвими, для яких вони закупували та продавали український цукор. Із часом І. Г. Харитоненко обрав власний шлях підприємницької, добродійної та меценатської діяльності, який базувався на участі родини. Перша дружина Івана Герасимовича померла, у 1852 р. він одружився з дочкою купця Наталією Максимівною Лещинською (25.08.1829 – 21.05.1904), яка мала торговий досвід, працюючи в лавці свого батька, була розумною та ініціативною людиною, організувала благодійні справи, так, у 1887 р. віддала свою садибу в Сумах і капітал до 150 тис. руб. на влаштування дитячого притулку для дівчат-сиріт, внесла на його утримання в казну 162 500 руб., щорічно надавала значну матеріальну допомогу [1, с. 493].

Підприємницька ініціатива вихідців з простого народу, таких як родина Харитоненків, базувалася на економічних розрахунках з урахуванням регіональних особливостей. Обрана І. Г. Харитоненком стратегія підприємницької діяльності

виявилася вдалою. Вона передбачала кілька основних напрямів – гроші, отримані від продажу цукру відомим столичним торговим домам, інших торговельних операцій, вкладалися спочатку в оренду цукрових заводів, а потім у їх будівництво. Одночасно він скуповував або орендував у дворян та селян землю для своїх бурякових плантацій, що забезпечувало йому отримання сировини для своїх заводів, можливість регулювати та контролювати вирощування буряків.

За життя І. Г. Харитоненко володів 40 тис. десятинами землі у Харківській та Курській губерніях. Йому належали цукрові заводи: Миколаївський та Кияницький у Сумському повіті, Янковорізький у Ахтирському повіті, Пархомівський та Наталіївський у Богодухівському повіті, Красноярузький у Гайворонському повіті, Павловський рафінадний у Сумах [3, с. 66]. На всіх територіях була проведена реконструкція старих та будівництво нових виробничих підприємств, вирощування буряків здійснювалося за новими сучасними технологіями, хоча й широко використовувалася ручна праця (просапування буряків, збір довгоносика тощо). Сумщина відрізнялася значною кількістю дешевої робочої сили, мала плантації для вирощування буряків, а також запаси палива (торфу) для цукрових заводів.

Л. А. Даниленко, аналізуючи розвиток української цукровобурякової промисловості у 40-ві – 70-ті XIX ст., пише, що Сумський повіт у 1846 р. мав 12 цукровобурякових заводів, побудованих в основному в дворянських маєтках [2, с. 19].

Офіційні видання дореволюційної Росії фіксують важкі умови праці робітників на цукрових заводах. Так, В. В. Морачевський у розділі «Промисли і заняття населення» у т. 7 «Малоросія» фундаментального видання «Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини» розповідає про занадто важкі та небезпечні для здоров'я робітників умови праці на цукрових заводах того часу: найбільш важкими є робота в кочегарнях (висока температура та постійні протяги); робота в кісткопальному відділенні. На кісткопальних пічках робітники у дерев'яних сандаліях, взутих на босоніж, розсипають кісткову муку на чавунну плиту, температура якої сягає 100 градусів. На прес –

транспортері робітник стоїть босоніж по коліно у гарячому шпичелі (цукрова маса), а у смердючі квасильні чани для того, щоб вибрати кісткову крупку, робітники влізають голими [3, с. 204].

Цукрові заводи працювали лише сезонно з вересня до листопада (іноді до грудня) в дві зміни по 12 годин. Більшість їх робітників також працювала сезонно, мешкали вони як правило в казармах, де була велика скупченість людей. Годували робітників в їдальнях, але організація побуту була незадовільною, хоча на заводах Харитоненка було краще, ніж у інших. Результатом таких умов праці був постійний достроковий відтік робітників з цукрових заводів, не дивлячись на високі штрафні санкції. До того ж іноземні керівники підприємства та майстри з неповагою ставилися до робітників, траплялися випадки рукоприкладства та побиття.

Для того, щоб покращити життя людей, та створити умови для того, щоб вони залишалися на виробництві, а також відповідно християнській моралі того часу, родина Харитоненків постійно здійснювала добродійні пожертви на користь окремих груп своїх робітників та жителів місцевостей, землевласниками яких була родина Харитоненків.

Для своєї діяльності І. Г. Харитоненком та його сином П. І. Харитоненком було обрано комбіновану стратегію розвитку підприємств та маєтків, характерну для великих виробництв, що існують одночасно в декількох галузях. Такий тип поєднує наявні стратегії в залежності від нових ринкових можливостей. Обов'язковим складником є благодійна та меценатська справа, що була закріплена законодавством Російської імперії. Отримати економічні привілеї, громадське визнання заслуг, нагороди, почесні звання, зокрема почесного громадянина міста, дворянське звання без слави мецената та благодійних заслуг було неможливо. Успіх в економіці був безпосередньо та тісно пов'язаний з великими грошовими витратами на благодійну справу. Таким чином, уряд того часу не лише підтримував стародавні традиції народної добродійності, але й вирішував болючі

проблеми соціальних витрат, на які держава, як завжди, майже не виділяла коштів.

Фінансовий успіх родини Харитоненків, які за українським національним менталітетом були людьми щиро віруючими, сприяв тому що вони за давніми традиціями свого народу, дякуючи Богові, почали вкладати значні кошти в церковне будівництво та відкриття народних училищ, парафіяльних шкіл, середніх навчальних закладів. Значні кошти виділялися на роздачу бідним, допомогу робітникам, організації лікарняного обслуговування робітників їх підприємств, створення необхідних побутових умов для робітників, фахівців та адміністрації. Так, дослідник Д. Григор'єв писав, що Харитоненки пам'ятали про давню християнську традицію, за якою людина, що побудувала церкву, отримувала прощення всіх своїх гріхів, а також гріхів семи поколінь їх предків та нащадків [4, с. 60].

І. Г. Харитоненко жертвував багато, за що отримував нагороди. У 1865 р. був нагороджений за влаштування в Сумах громадської пожежної команди, у 1871 р. – орденом св. Анни II ступеню за значні внески (100 тис. руб.) на будівництво міської лікарні, у 1784 р. – орденом св. Станіслава II ступеню. Серед його благодійних справ – будівництво храму в ім'я св. Тихона Воронезького в с. Нижня Сироватка, влаштування храму Олександра Невського в Сумському реальному училищі. Як міський голова Сум він багато зробив для їх процвітання. У 1885 р. його зусиллями було засновано в Сумах «Олександрівський селянський сільськогосподарський банк», капітал якого складала 50 тис. руб., надані ним на користь сумського селянства. 100 тис. руб. витратив на реорганізацію Сумського окружного суду [1, с. 493].

І. Г. Харитоненком було засновано торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином», управління якого до націоналізації радянською владою у 1919 р. керувало справами численних підприємств, російських та закордонних представництв дому, маєтками Харитоненків. За життя І. Г. Харитоненко мав високий авторитет у вищих урядових та економічних колах Російської імперії. Найвідомішим підприємцем меценатом та благодійником у родині Харитоненків був

син Івана Герасимовича – Павло Іванович Харитоненко (5.01.1853, м. Суми – 13.06.1914, маєток Наталівка Харківської губ.). Павло Іванович виконав заповіт батька любити Суми так, як любив місто він сам.

Павло Іванович отримав домашню якісну освіту, батько запрошував до нього кращих викладачів. Кілька семестрів П. І. Харитоненко вільновідвідувачем слухав лекції з хімії, математики, філософії у Гейдельберзькому університеті, мав великий інтерес до сільськогосподарських наук. У майбутньому він у кожному маєтку мав дослідні ділянки, а також заснував Іванівську науково-дослідну станцію, основною спеціалізацією якої були цукровий буряк та пшениця. За кордоном Павло Іванович часто відвідував музеї, майстерні художників та мистецькі салони, там формувався його інтерес колекціонера творів живопису, в його маєтках були зібрані колекції європейських та вітчизняних творів мистецтва, у тому числі – картини його улюблених художників барбизонської школи. Першою його громадською посадою в Сумах була посада почесного попечителя єпархіального училища, пізніше його було обрано церковним старостою Святодухівської церкви Олександрівської гімназії в Сумах, яку він займав майже 30 років. Так, самостійне життя П. І. Харитоненка розпочалося з благодійності та участі в добродійних справах.

П. І. Харитоненко у 1891 р. отримав у спадщину торговий дім, майже всі заводи та маєтки батька. Він значно збільшив свої володіння, у тому числі придбав у 1897 р. у відомого колекціонера та мецената В.В. Тарновського-молодшого Парафіївський маєток, розташований у Чернігівській та Полтавській губерніях. На території маєтку знаходилася садиба Качанівка – визначний український історико-культурний центр, а також Парафіївський цукровий завод. У власності родини П. І. Харитоненка наприкінці XIX ст. були дві знаменитих садиби – Наталівка в Харківській губ., заснована І. Г. Харитоненком, та Качанівка Чернігівської губернії. Павло Іванович капітально перебудував Качанівку, реконструював Парафіївський цукровий завод. Вкладав великі кошти у благодійну справу на території старих та нових маєтностей.

У Державному архіві Сумської області зберігся документ «Благодійні витрати» за 1899-1912 рр., який свідчить про витрати родини Харитоненків на добродійні справи (таблиця 1) [6, арк. 5зв.]. У тексті документу зазначено, що до цих сум (в рублях та копійках) не включено витрати на благодійні справи заводів, головної контори та власника. Можна вважати, що суми таблиці є побічними витратами, так як інші документи свідчать про благодійні пожертви, суми яких рахуються у сотнях тисяч руб.

Таблиця 1

Роки	Пенсії	Допомога службовцям на виховання сиріт	Допомога та відпустки вчителям і на школи	Допомога та відпустки духовенству і на церкви	Допомога бідним	Різні виплати
1899-1900	434.00	–	11 658.80	1 600.94	–	3 574.24
1900-1901	1 475.72	880.00	10 109.03	3 498.00	2 707.90	1 993.61
1901-1902	1 371.61	1 765.29	7 261.70	3 975.57	2 487.52	1 409.40
1902-1903	1 202.62	2 340.00	4 496.14	1 991.53	2 356.40	440.68
1903-1904	877.27	2 760.00	5 213.68	2 714.43	2 225.51	325.06
1904-1905	2 108.67	2 115.00	7 426.36	3 861.78	3 231.05	1 233.08
1905-1906	2 721.68	2 915.75	8 711.87	3 951.70	17 021.70	2 171.47
1906-1907	2 429.45	6 417.16	9 514.16	6 250.04	6 821.07	2 476.61
1907-1908	3 012.66	2 497.94	6 018.69	4 740.46	5 027.21	1 016.69
1908-1909	3 004.24	1 690.00	6 476.45	3 056.01	3 779.40	2 298.26
1909-1910	4 804.25	2 435.00	5 504.69	3 302.27	3 620.08	30.93
1910-1911	5 203.17	2 691.00	4 739.93	3 217.80	3 253.08	637.60
1911-1912	5 116.98	4 905.82	8 976.90	8 892.68	5 954.27	627.70

Зі змісту таблиці ми можемо побачити, що значні витрати, припадають на роки першої російської революції 1905-1907 рр. – періоду загострення соціальних протиріч. Найбільш

великими були витрати на освіту, церкву та допомогу бідним.

Наприкінці XIX ст. в основу виробничих процесів Харитоненком було покладено

здобутки науково-технічного прогресу, передові технології, для забезпечення кадрами всіх рівнів спочатку запрошувалися іноземні фахівці, але з набуттям досвіду вирощування сировини та збільшенням обсягу випуску продукції на цукрових заводах постало питання підготовки власних кадрів фахівців. Благодійність родини залишається складником їх підприємницької діяльності. Так, Павло Іванович побудував у Сумах нову дитячу лікарню св. Зінаїди з сучасним обладнанням, у 1899 р заснував Сумський Михайлівський кадетський корпус, в кожному селі його маєтків було влаштовано початкові училища, які офіційно були у підпорядкуванні Міністерства освіти, але фактично існували на кошти власника маєтку.

Архівні документи підтверджують те, що серед робітників контор управління маєтками Харитоненка було багато випускників сільських початкових училищ, реальних училищ, духовних училищ, які пройшли стажування в економічно розвинених українських маєтках. Так, бухгалтер Парафіївського маєтку Г. Фролов закінчив механіко-технологічне училище, працював у маєтку князя Кочубея; писарі С. Руденко, П. Мирошник, О. Андрійко, І. Василенко, П. Атрохін, телефоніст О. Телешук, повірений у справах маєтку та цукрового заводу П. Харченко були випускниками народних училищ; управляючий садибою Качанівка М. Тупотілов – випускник сільськогосподарської школи [7, арк. 1зв.-8]. Отже, гроші, які жертвували підприємці на розвиток освіти, фактично були внеском у підготовку кадрів для господарства та освітніх закладів. Відомо, що випускниці Наталівського училища притулку для дівчат-сиріт та напівсиріт у Сумах після закінчення навчання працювали вчительками у сільській місцевості.

Початкові навчальні заклади, розташовані та території маєтків Харитоненка були повністю забезпечені навчальною, навчально-методичною та художньою літературою для читання. Значна увага приділялася поширенню знань в народі, пропаганді здорового способу життя: «Первая помощь в несчастных случаях до прибытия врача», «Дерево и лес», «О сохранения здоровья»,

«Откуда взялись камни на наших полях», «О семье», «О грозе», «Как сделать простую мебель», «Огородничество» и др. [8, арк. 121зв.-125]. Навчальні заклади, що фінансувалися земськими установами, не мала такої кількості навчальної та популярної літератури, не вистачало навіть простих підручників. Особлива увага приділялася церковним співам.

Учні шкіл на території маєтків Харитоненка були забезпечені навчальними посібниками з музичної грамоти та нотами, знали ноти та співали в церквах та на святах. У дорослому житті знання допомагали їм працювати в економіях маєтків, вести власне господарство, підвищували їх культурний та освітній рівень, а в цілому сприяли формуванню національної свідомості та патріотичних почуттів. Таким чином, благодійність в освіті та церковній справі формувала законослухняну людину, позитивно впливала на результати виробництва.

Маєтки родини Харитоненків наприкінці ХІХ ст. були не лише зразковим господарством з використанням машин та механізмів. У Наталівці та Качанівці власники у своїх палацах зібрали унікальні колекції мистецьких творів. До роботи з інтер'єрами були залучені талановиті архітектори, скульптори та живописці: Г. Шольц, О. Щусев, О. Белогруд, С. Коненков, М. Добужинський, К. Петров-Водкін та багато інших. Разом з дружиною Вірою Андріївною Павло Іванович фінансував різні мистецькі справи та проекти, допомагав замовленнями молодим митцям.

31 січня 1901 р. родина Харитоненків отримала жалувану грамоту Миколи ІІ, яка підтверджувала введення Павла Івановича Харитоненка, його дружини та дітей «в потомственное Российской империи дворянское достоинство» [9, арк. 2]. Імперія визнала його заслуги у промисловості, торгівлі, благодійній та добродійній діяльності. Після раптової смерті П. І. Харитоненка у 1914 р. його спадкоємцям залишилося величезне майно та капітали, зразкові маєтки, 12 цукрових заводів вартістю 60 млн. руб., які давали 4 млн. пудів цукру в рік, при заводах було до 70 тис. дес. землі [2, с. 97].

Дочки П. І. Харитоненка Олена (княгиня Урусова, потім – Олів) та Наталія (графиня

Стейнбок, потім – княгиня Горчакова) до 1917 р. після смерті батька Павла Івановича у 1914 р., не встигли повністю вступити у спадкові права, а їх брат Іван Павлович був ще студентом. Тому з 1914 р. благодійністю родини опікується вдова Павла Івановича Віра Андріївна, яка продовжує благодійні традиції родини. У роки Першої світової війни вона надавала допомогу солдатським родинам, своїм коштом сформувала та утримувала санітарний потяг, офіційним керівником якого був її син І. П. Харитоненко [10].

Після націоналізації українських підприємств цукрової промисловості та дворянських маєтків на початку 1919 р. родина Харитоненків емігрувала за кордон, втративши свої кошти та майно. Але в українських архівах до нашого часу залишається значний масив документів про підприємницьку та благодійну діяльність родини Харитоненків. Їх уважне вивчення буде сприяти тому, що буде написана справжня історія українського підприємництва, визначена роль благодійності в економічній і політичній стратегії підприємців, що стане прикладом для сучасного українського бізнесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сумщина в іменах : Енциклопедичний довідник / Голов. ред. В. Б. Звагельський. – Суми : Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, Видавничий дім «Фолігрант», 2004. – 776 с. (CLXIII+608).
2. Шудрик І. О. Династія Харитоненків : Історико-документальне видання / І. О. Шудрик, Л. А. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.
3. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей. – Т. 7 : Малороссия (репринтное издание) / Под ред. В. П. Семенова. – Х. : «Издательство САГА», 2010. – 552 с.
4. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династія Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС-Медиа», 2003. – 72 с.
5. Формування культурно-побутового середовища палацово-паркових комплексів другої половини XVIII – початку XX століття : Матеріали міжнар. наук. конф. до 175-річчя від дня народження В. В. Тарновського-молодшого 1-2 серпня 2012 року / Відп. за вип. Буренко В. Б., Шевченко Т. М., Шевченко І. М. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. – 333 с.
6. Держархів Сумської області, ф. 235, оп. 1, спр. 59.
7. Ніжинський відділ збереження документів держархіву Чернігівської області, ф. 1342, оп. 1, спр. 12.
8. Там само, ф. 1342, оп. 1, спр. 7.
9. Держархів Сумської області, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 4.
10. Там само, ф. 235, оп. 1, спр. 3.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Товстоляк Н. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 20.01.2014

Цецик Я. П.,
к.і.н., доцент, Національний університет
водного господарства та природокористування
м. Рівне, Україна

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ наприкінці XIX – на початку XX ст.

З'ясовано чинники, що впливали на генезу соціально-економічних відносин на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. Проаналізовано особливості розвитку промисловості, визначено етнічну структуру торговців. Досліджено рівень життя різних верств населення краю.

Ключові слова: Волинь, економічний розвиток, рівень життя, промисловість.

Цецик Я. П.,
Национальный университет водного хозяйства и природопользования,
г. Ровно, Украина

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА ВОЛЫНИ в конце XIX – начале XX в.

Установлено факторы, которые влияли на генезис социально-экономических отношений на Волыни в конце XIX – начале XX в. Проанализированы особенности развития промышленности, определено этническую структуру торговцев. Исследовано уровень жизни различных слоев населения края.

Ключевые слова: Волынь, экономическое развитие, уровень жизни, промышленность.

Tsetsyk Yaroslav,
National University of Water Management and Nature Resources Use,
Rivne, Ukraine

SOCIO-ECONOMIC RELATSONS IN VOLYN late XIX – early XX CENTURY

Based on an impartial investigation of primary sources and scholarly works of historians who have studied the issue of social-economic development of Volyn late XIX – early XX century analyzed features of economic development Volyn province. We prove that in future the foundation of the regional economy was agriculture, and the number of large industrial enterprises was negligible. Despite the increase in the total number of industrial enterprises in the region in the early twentieth century. Among them are dominated by medium and small. Most contemporary enterprises in the region have focused on the processing of agricultural products. The main and most of them were sugar factories which in the early twentieth century. Worked for nearly half of wage earners Volyn province. Found out the priority areas of industrial land.

It is noted that in the study period in the region in addition to the growing number of industrial enterprises began to be viewed trend to increase the number of quarries where stone was mined. Although most of them had small volumes mined stones, some of them caught a large number of stones. The reasons for the growth of their number were available as minerals and construction of railways and roads in the province.

The level of salaries in the region and noted that in the first decade of the twentieth century. It has increased significantly, due to both the events of the Russian Revolution 1905-1907 old and the market needs. However, despite the increase in salaries, it was still significantly lower than in the industrialized regions of Ukraine. On the other hand despite rising wages of workers in the region is not influenced by the increase in their purchasing power and did not contribute to raising the level of their life due to rising food prices and so on. Also, a comparative analysis of wages of different categories of employees, and peasants' incomes. Based on sources proved that despite the increase in their income is not fundamentally affect the level of their lives.

A special place in the study devoted to the analysis of the dynamics of the location of craftsmen in the region. It was found that many of them lived in rural areas. As a result of the growing number of businesses and industrial development of the artisans were ruined and employees.

Definitely the ethnic composition of the region, it is proved that the bulk of traders in Volhynia was Jewish.

Key words: Volyn, economic development, quality of life, industry.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії відбувалися визначальні події, які вплинули на всі сфери економічного та суспільно-політичного розвитку держави. Це стосувалося практично всіх регіонів імперії, у тому числі й Волинській губернії.

Окремі питання досліджуваної проблеми присутні у працях Л. Р. Ігнатової та Ш. Ш. Рамазанова [1], Р. Н. Оксенюка [7], А. О. Гуменюк [8], М. М. Москалюка [13], В. Молчанова [15].

Шляхом використання першоджерел, наукових праць у запропонованій статті зроблено спробу об'єктивно проаналізувати соціально-економічний розвиток Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Друга половина XIX – початок XX ст. у Російській імперії позначився економічним зростанням. Проте основою економіки залишалося сільське господарство. Російська імперія у той період займала перше місце у світі з виробництва сільськогосподарської продукції. Після відміни кріпосного права у 1861 р. в європейській частині імперії середньорічні збори зернових постійно зростали. Так, коли у 1870-ті рр. збір зернових складав 243,4 млн. четвєртин, то у 1909-1913 рр. – 395,5 млн. [1, с. 62].

Незважаючи на стрімке зростання зборів зернових та формування у державі єдиного загальноросійського товарного ринку у сільському господарстві не всюди ці процеси відбувалися однаково. У той час чітко окреслювалася спеціалізація районів. Склався центр зернового виробництва у південних та східних губерніях. Серед 8 губерній, які давали понад чверть збору зернових були й 3 українські: Катеринославська, Херсонська та Таврійська. Саме на півдні України у той час виникли так звані «пшеничні фабрики». У південно-степовому та південно-східному районах посіви зернових складали 51 % від загально-російських [1, с. 62-63].

Паралельно з розвитком сільськогосподарського виробництва у ряді губерній України спостерігалася позитивна динаміка розвитку важкої промисловості насамперед у південних та південно-східних губерніях, що було зумовлено як наявністю великих покладів корисних копалин, так і значними

інвестиціями з боку підприємців та промисловців, зокрема й іноземців. Однак, ці процеси відбувалися у різних регіонах неоднаково. Натомість частина губерній в тому числі й Волинська, й надалі залишалися аграрними, а промисловий розвиток у них відбувався повільно, хоча й функціонував ряд великих підприємств – насамперед цукрових заводів. Така ситуація пояснюється, тим що у цьому регіоні були відсутніми великі капіталовкладення у важку промисловість, віддаленістю Волині від центрів тогочасного економічного життя.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. Волинська губернія й надалі залишалася аграрним краєм, в якому домінувало сільськогосподарське виробництво, а великі промислові центри були відсутніми.

Ще однією особливістю соціально-економічного життя тогочасної Волині було те, що основна маса її населення проживала у сільській місцевості. Згідно даних першого всеросійського перепису населення у Волинській губернії проживало 2 980 тис. осіб, з яких 92,6 % у – сільській місцевості [2, с. 3, 8].

Отже, як бачимо у містах та містечках тогочасної Волині проживало лише 7,4 % населення, що наочно свідчить про домінування у цьому регіоні сільського населення й незначну концентрацію жителів у поселеннях міського типу.

На соціально-економічні процеси у цьому регіоні впливала поліетнічна структура населення Волині. Така ситуація пояснюється як історичним минулим краю, а до поділів Речі Посполитої Волинь була у її складі, тому основну масу поміщиків становили поляки, так і внутрішньою політикою російських імперських урядів. Одним із елементів якої була наявність штучної «смуги осілості» євреїв, а саме цей регіон входив до її складу. Така ситуація значною мірою впливала на структуру населення тогочасних міст та містечок, адже згідно обмежень, які існували для євреїв у Російській імперії й особливо в її західних губерніях, більшість представників цієї етнічної групи проживали у містах та містечках.

Станом на 1912 р. у Волинській губернії проживало 3 815 тис. осіб у тому числі

українців 2 658 тис., євреїв 548 тис., поляків 343 тис., німців 195 тис., росіян 38 тис., й понад 30 тис чехів. Представники інших етнічних груп становили незначну кількість населення краю [3, с. 71].

Ще однією особливістю тогочасного розвитку Волині було те, що значна частина промислових підприємств розміщувалася у сільській місцевості. Так, станом на 1893 р. у губернії діяло 1 672 підприємства та млини, на яких працювало 15 301 найманий працівник й загальна вартість виготовленої ними продукції становила 17 885 817 руб. Найбільшими з усіх підприємств, що діяли тоді у Волинській губернії, були цукрові заводи. У 1893 р. їх налічувалося 12, на них працювало 6 318 працівників і було вироблено цукру на 8 627 017 руб. [4, с. 46-55].

Таким чином, незважаючи на наявність досить значної кількості підприємств, які функціонували наприкінці XIX ст. на Волині, більшість із них були дрібними. У середньому на одному підприємстві працювало близько 9 найманих працівників. Однак насправді абсолютна більшість тогочасних підприємств краю були кустарними й напівкустарними, на яких працювало 3-5 робітників. Натомість у середньому на одному цукровому заводі працювало близько 527 робітників, а всі вони разом виготовили майже 50 % промислової продукції краю.

Незважаючи на ту обставину, що край залишався аграрним, кількість підприємств у ньому поступово зростала. Так, 1897 р. у губернії вже діяло 1 912 підприємств, але понад 2/3 з них були дрібними, з невеликою кількістю робітників. Значна частина підприємств продовжувала функціонувати у сільській місцевості. Паралельно із зростанням кількості підприємств у краї зростало й число великих заводів. У тому ж 1897 р. на Волині вже діяло 14 цукрових заводів, якими було вироблено продукції на 8 346 210 руб. й на них працювало 6 039 робітників. Загалом на всіх підприємствах та млинах Волині у 1897 р. було вироблено продукції на 20 558 206 руб. [5, с. 44-52].

Отже, у період із 1893 по 1897 рр. кількість цукрових заводів, які були найбільшими підприємствами тогочасної Волині, хоча й збільшилася, однак кількість робітників, які на них працювали, й вартість

виробленої продукції дещо зменшилися. У середньому на одному цукровому заводі працював 431 робітник. Певна частина найманих працівників були жінки та діти до 16 років. У 1897 р. на підприємствах Волині їх працювало 4,4 тис. [6, с. 31], а загальна кількість робітників становила 17 804 особи, до цього числа не включено сільсько-господарських працівників, сезонних робітників і робітників, які працювали на кар'єрах [5, с. 53].

Важливою обставиною, яка впливала на соціально-економічне життя найманих працівників регіону, був рівень їхньої заробітної плати. У цьому регіоні вона була значно нижчою, ніж у південно-східних та південних губерніях. Відповідно до звітів фабрично-заводських інспекцій, середньорічна заробітна плата робітника у Волинській губернії становила 94 руб. 96 коп. на рік і була втричі меншою, ніж отримували робітники у Катеринославській губернії. Заробітна плата жінок та дітей була ще нижчою. Так, на Житомирській тютюновій фабриці, де домінувала праця жінок, вони отримували у середньому 2 руб. 50 коп. на місяць [7, с. 32-33]. Як правило значно нижчою була оплата праці сільськогосподарських робітників. Але при аналізі цього питання варто зауважити, що у різних повітах Волинській губернії вона була неоднаково. Так, у Житомирському повіті сільськогосподарський робітник отримував на рік 95 руб., а якщо він харчувався коштом наймача, то заробітна плата становила відповідно 50 руб., у жінок відповідно – 45 руб. і 28 руб., у Заславському повіті робітник отримував 60 руб. або 40 руб., робітниця відповідно – 40 руб. або 25 руб. Аналогічно оцінювала вартість праці й поденних працівників. Під час посіву зернових чи збору врожаю вона була вищою, що диктувалося нестачею робочих рук, а в зимовий період – нижчою [5, с. 28-29].

Така різниця в заробітній платі сільськогосподарських робітників у різних повітах губернії пояснюється їх кількістю. В одних повітах їх було менше, а в інших була більша конкуренція на цьому ринку праці. Щодо зростання поденної оплати праці сільськогосподарських робітників під час збору врожаю то це було зумовлено наявністю

значного попиту на них з боку великих землевласників. Адже значна частина селян, які обробляли власні наділи не мали можливості під час всього сезону польових робіт найматися поденниками. Це вони могли зробити лише тоді, коли ними було або посіяно й оброблено їхні власні наділи, або зібрано врожай. Тому здебільшого постійно наймалися поденниками безземельні або малоземельні селяни, що для них було єдиною можливістю утримувати себе. Нижча оплата праці жінок пояснюється їхнім становищем у тогочасній Російській імперії.

Як уже зазначалося, другу за чисельністю етнічну групу населення тогочасної Волині становили євреї, більшість із яких проживали у містах та містечках, що великою мірою впливало на соціально-економічний розвиток регіону. Загалом ці тенденції були присутніми не лише на Волині, а й у Правобережній Україні. Їх там проживало станом на 1897 р. 364,3 тис. осіб, що складало 40 % всього міського населення регіону [8, с. 83]. Представники цієї етнічної групи відігравали важливу роль у торгівлі, ремеслах та промисловості. Крім торговельної справи, багато євреїв, які проживали на території Волині, займалися ремеслами. Саме представники цієї етнічної групи наприкінці XIX – на початку XX ст. становили 70-75 % ремісників губернії. Однак, аналізуючи етнічний склад міського населення Волині варто відзначити, що у більшості містечок губернії питома вага євреїв складала понад 50 % [2], така ситуація пояснюється тією обставиною, що край входив у «смугу осілости» євреїв, а вони, враховуючи законодавчі обмеження щодо їх проживання, в основному селилися у містах та містечках. Так, якщо проаналізувати видані торгові патенти Луцькою міською думою у 1902 р., то абсолютну більшість із них отримали євреї, які здійснювали торговельну діяльність не лише у Луцьку, а й ряді інших населених пунктів цього повіту [9, арк. 68-79], аналогічно всі з тих, хто поновили торговельні патенти купців I-III гільдії в цьому ж повіті у 1903 р. за національністю були євреї, загалом 28 осіб, з них лише 2 були купцями I-ї гільдії [10, арк. 31-46]. У Дубенському повіті у 1910 р. більшість купців, які займалися торгівлею,

також були євреї [11, арк. 184-190], у Рівненському повіті на початку XX ст. серед осіб, які отримали торговельні патенти також переважали євреї [12, арк. 154]. Аналогічні тенденції спостерігалися й у інших повітах губернії.

Таким чином, як бачимо наприкінці XIX – на початку XX ст. й далі у торговельній діяльності на Волині продовжували домінувати євреї. Це було зумовлено тим, що саме представники цієї етнічної групи у краї становили більшість торговців. Однак у той період почали проглядатися тенденції щодо зростання питомої ваги торговців й серед представників інших етнічних груп, що проживали на Волині, насамперед росіян та українців.

Досліджуючи соціально-економічне життя Волині на початку XX ст., варто відзначити, що паралельно із зростанням загальної кількості підприємств, серед яких переважали дрібні, досить швидкими темпами зростала кількість кар'єрів, у яких добували базальт, граніт, будівельне каміння. Так, станом на 1912 р. лише у Житомирському повіті діяло 27 кар'єрів, Ізяславському відповідно – 7, Кременецькому – 3, Новоград-Волинському – 27, Овруцькому – 1, Старокостянтинівському – 5, Рівненському – 2. Більшість із них були дрібними з незначною кількістю робітників, а загальна вартість добутого каміння на дрібних та середніх оцінювалася у 500-2500 руб. на рік. Однак було кілька великих підприємств, на яких щорічно добували каміння на значні суми. Найбільшими з них були кам'яний кар'єр у м. Олевськ Овруцького повіту, на якому в 1911 р. добули граніту на суму 20 тис. руб., і кар'єр у с. Берестовець Рівненського повіту відповідно – 10 тис. руб. [3, с. 250-251].

Досить швидке зростання кількості підприємств цієї групи пояснюється як наявністю корисних копалин у губернії, потребами ринку й найголовніше – після будівництва залізничних колій з'явилася можливість відправляти добути на кар'єрах базальт та граніт за межі губернії. Ще однією причиною, яка вплинула на зростання підприємств цієї групи, була гостра потреба у камінні, яке використовувалося під час

будівництва залізниць і шосейних шляхів, які у вказаний час споруджувалися у краї.

На початку ХХ ст. Російську імперію охопила економічна криза, яка позначилася й на соціально-економічному житті Волині. У результаті кількість підприємств, що функціонували у краї, дещо зменшилася, однак незабаром почали проглядатися тенденції до зростання їх числа. Й наприкінці 1910 р. їх функціонувало 1 728, досягнувши майже передкризового стану [6, с. 39-40].

Таким чином, кількість підприємств, на Волині напередодні Першої світової війни поступово зростала. Однак незважаючи на збільшення загальної кількості підприємств у регіоні, а разом із тим і зростання кількості найманих працівників більшість із них залишалися дрібними.

Найбільшими підприємствами у цьому регіоні були цукрові заводи. Станом на 1913 р. у губернії діяло 17 заводів, на яких працювало 10 377 робітників. Більше цукрових заводів було лише у Київській, Подільській та Харківській губерніях [13, с. 82].

Одночасно із зростанням кількості підприємств, збільшувалася й чисельність робітників. Станом на 1911 р. на промислових підприємствах краю працювало майже 23 тис. робітників. Одночасно із зростанням кількості підприємств підвищувалася й заробітна плата робітників. Так, впродовж 1901-1907 рр. середньорічна заробітна плата робітників зросла майже вдвічі й становила близько 175,5 руб. на рік. У наступні роки спостерігалися тенденції до часткового зниження середньорічної заробітної плати робітників, і напередодні Першої світової війни на Волині робітник одержував у середньому 164 руб. на рік [6, с. 39-40].

Отже, як і в попередні роки найбільшими промисловими об'єктами Волині залишалися цукрові заводи, на яких працювало близько 45 % робітників регіону. Більшість підприємств, які функціонували у краї займалися переробкою сільськогосподарської продукції.

Щоб більш детально проаналізувати рівень життя найманих працівників, доцільним буде порівняти їх річні прибутки з річними прибутками інших категорій

населення, наприклад із нижньою ланкою службовців поліції, селянами. Так, заробітна старшого городового у м. Рівне у 1907 р. становила 300 руб. на рік, молодшого відповідно, – 240 руб. Окрім цього кожен городовий, який прослужив у поліції понад 5 років, отримував додатково 45 руб. на рік [14, арк. 6]. Аналогічна заробітна плата була й у працівників нижньої ланки поліції в інших повітах губернії. Так, у м. Житомир городові залежно від вислуги років отримували від 20 до 25 руб. на місяць. Крім цього, поліцейським чином видавалися квартирні гроші, які мали йти на утримання їх житла. Зокрема, помічнику поліцеймейстера – 26,16 руб., помічнику пристава та городовим – 12,5 руб. [15, с. 49]. Подібне грошове утримання мали й працівники поліції у Києві. Так, старший городовий отримував 250 руб. на рік, молодший – 190 руб., а обер-поліцеймейстер відповідно 8 500 руб. Крім цього, службовці поліції безкоштовно отримували казенне сукно на поліцейську форму, а також безкоштовно лікувалися за рахунок міської управи [15, с. 47-49].

Аналізуючи соціально-економічний розвиток Волині необхідно враховувати, що на початку ХХ ст. основну масу населення становили селяни. Згідно даних Волинського губернського статистичного управління у 1912 р. на її території, міські жителі становили близько 338,5 тис. осіб: менше 10 % населення регіону [3, с. 52-53].

Крім робітників, значну роль у економічному житті краю відігравали ремісники, яких станом на 1911 р. налічувалося 128,5 тис. осіб, з них близько 70 % проживали у сільській місцевості. Але зростання кількості промислових підприємств зумовили диференціацію цієї групи населення. Станом на 1908 р. уже 41,4 % ремісників (включаючи учнів) працювали як наймані робітники, а в деяких традиційних для краю галузях, наприклад, у гончарстві, деревообробній промисловості тощо їх виробни поступово витісняли промислові товари [6, с. 40]. Це призводило до поступової пролетаризації частини ремісників краю й перетворення їх на найманих робітників, особливо це стосувалося тих ремісників, які працювали у містах та містечках регіону. Багато з них не

витримували конкуренції й поступово розорялися й переходили у категорію найманих працівників.

Зростання заробітної плати робітників відбувалося після подій революції 1905-1907 рр., що було продиктоване поступками з боку адміністративної влади та власників підприємств робітникам з метою дещо заспокоїти революційні виступи. Незважаючи на зростання річної заробітної плати робітників Волині, рівень їх життя був низьким. Це було зумовлено підвищенням цін на основні групи товарів. Так, з 1900 по 1911 рр. ціни на продовольчі товари у губернії зросли на 10-15 %, худобу 20-25 %.

Отже, рівень життя робітників на Волині залишався й надалі низьким, що великою мірою негативно позначалося на суспільній ситуації у краї. Розорення частини ремісників Волині призвело до посилення диференціації й у цій верстві населення краю. Варто відзначити, що аналогічні процеси у той період відбувалися і в інших

регіонах України, які входили до складу Російської імперії.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині спостерігалися тенденції до поступового зростання кількості підприємств та збільшення числа найманих працівників. Однак більшість підприємств, що функціонували у краї, були дрібними, виняток становили лише окремі. Більшість промислових підприємств регіону займалися переробкою сільськогосподарської продукції, що свідчить про домінування аграрного сектору в краї. Найбільшими підприємствами тогочасної Волині були цукрові заводи, продукція яких реалізовувалася за межами краю, а частина експортувалася. Незначна кількість зростання робітників свідчить про те, що темпи зростання промисловості були повільними. Проведений нами аналіз заробітної плати робітників Волині свідчить, що, незважаючи на її певне зростання у перше десятиліття рівень їх життя був низьким тому, що зростали ціни на продукти харчування та інші групи товарів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатова Л.Р. Економічне становище українського селянства у складі Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Р. Ігнатова, Ш. Ш. Рамазанов // Сторінки історії : Збірник наукових праць. – К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2011. – Вип. 32. – С. 62-70.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. VIII. Волынская губерния. – Спб., 1904. – 281 с.
3. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
4. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир : Типография губернского правления, 1895. – 474 с.
5. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир : Волынская губернская типография, 1899. – 595 с.
6. Історія Волині: З найдавніших днів і до наших часів / О. Г. Михайлюк, Р. А. Арцишевський, Н. В. Бурчак та ін. – Львів : Вища школа, 1988. – 238 с.
7. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939 рр.) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменярь, 1970. – 276 с.
8. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77-85.
9. Держархів Волинської обл., ф. 3., оп. 1, спр. 443, арк. 68-79.
10. Там само, спр. 775, арк. 31-46.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 10, арк. 184-190.
12. Там само, ф. 165, оп. 1, спр. 23, арк. 154.
13. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 75-85.
14. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 2, арк. 6.
15. Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. / В. Молчанов. – К. : Інститут історії НАН України. – 113 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

ПРОМИСЛИ ТА РЕМЕСЛА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Розглянуто стан розвитку промислів та ремесел сільського населення Херсонської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлено розповсюдженість промислів по території губернії залежно від щільності населення, групування за національними ознаками, певними галузями виробництва тощо. Проаналізовано основні напрями не землеробських занять селян та їх вплив на загальний рівень розвитку селянських господарств.

Ключові слова: промисли, ремесла, селянське господарство, кустарне виробництво, господарська діяльність, Херсонська губернія.

Черная Л. М.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, Украина

ПРОМЫСЛЫ И РЕМЕСЛА СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ во второй половине ХІХ – начале ХХ вв.

Рассмотрено положение с развитием промыслов и ремесел сельского населения Херсонской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв. Отображено распространение промыслов на территории губернии в зависимости от плотности населения, группирования по национальному признаку, определенными отраслями производства и др. Проанализированы основные направления не сельскохозяйственных занятий крестьян и их влияние на общий уровень развития крестьянских хозяйств.

Ключевые слова: промыслы, ремесла, крестьянское хозяйство, кустарное производство, хозяйственная деятельность, Херсонская губерния.

Chorna Ludmyla,
I. I. Mechnikov Odesa National University, Odesa, Ukraine

TRADES AND CRAFTS OF THE RURAL POPULATION OF KHERSON PROVINCE in the second half of ХІХ – at the beginning of ХХ centuries

This article deals with the state of trades and crafts development of the rural population of Kherson province in the second half of ХІХ – at the beginning of ХХ centuries. It is highlighted prevalence of trades within the territory of Governorate depending on population density, grouping according to national signs, specified production fields, etc. It is analyzed the main agricultural areas of rural population and their influence on the general farming industry level of development.

The important role played by trades and crafts in southern Ukraine, in particular Kherson province, the development of market economy of the post-reform period is fairly highlighted. At the end of the 19th century, these forms of economy management, designed to meet own, local needs were an important part of farming and the field of activity of the population of the province. The lack of profitability from the engagement in agriculture caused by shortage of arable land and large population density (Alexandria, Elisavetgrad counties) and imperfect agricultural implements, forced some of the inhabitants of the province to turn to ancillary trades: horticulture, viticulture, apiculture, stone quarrying, charring, fishing, weaving, pottery.

The research of the trade development at the regional level is also important, which necessitates scientific inquiries, allows to develop peculiarities and local conditions of the agricultural sector. Involvement in various crafts and trades in Kherson province directly depended on the revenues of farms from farming. Peasant trades of Kherson province during this period in most farms were to support agriculture except for the German settlements, where the development of trades was at an adequate level.

Key words: trades, crafts, farming industry, backyard production, economic activity, Kherson province.

Важливу роль у розвитку ринкової економіки на півдні України, зокрема в Херсонській губернії, відігравали селянські промисли та ремесла в пореформений період. Ремесла та промисли – це важливі форми господарювання, розраховані, у першу чергу, на задоволення власних, місцевих потреб. Наприкінці XIX ст. вони були визначальною складовою селянського господарства, задовольняючи значну частину потреб її населення в промислових товарах. Різноманітні селянські промисли були сферою діяльності частини населення. Але регіональні особливості розвитку селянських промислів вивчені ще недостатньо. Тому дослідження розвитку промислів і ремесел в регіональному масштабі дозволить розкрити особливості та місцеву специфіку функціонування аграрного сектора.

Питаннями розвитку промислів та ремесел у Херсонській губернії активно займалися Б. Гомилевський [29] і працівники земств, зокрема Т. Осадчий [8] та ін. Відомості про ремісників німецьких колоній зустрічаються у А. Шмідта [15], В. Семенова-Тяньшанського [24], А. Веліцина [1]. У роботі А. Шмідта, що була присвячена географічному, етнографічному й економічному описові Херсонської губернії, наводяться відомості про посіви, знаряддя праці, господарські заняття населення краю. Вагомим є доробок вчених сучасного періоду у вивченні не землеробських занять сільського населення (Ю. П. Присяжнюк, А. П. Пономарьов, С. А. Макачук) [12; 21; 5] та ін. [23; 26; 28]. Колективна монографія у двох книгах за науковою редакцією д.і.н. А. Пономарьова порушує проблеми української прадавнини; розповідає про галузі господарства, громадський побут, традиції спілкування, висвітлює особливості народного житла, традиційного одягу та ін. [22].

Метою даної статті є на основі аналізу джерел та літератури висвітлити стан розвитку промислів та ремесел сільського населення Херсонської губернії, проаналізувати основні напрями не землеробських занять селянства, їх вплив на загальний рівень розвитку селянських господарств.

Дивлячись на родючість ґрунтів і достатню (на початковому етапі) кількість

землі, промислами в Херсонській губернії займалися неохоче. Але зростання малоземелля, заміна ручної праці в землеробстві машинами і знецінення ручної праці, викликали необхідність заняття іншими не землеробськими промислами. Заняття промислами було в основному побічним при землеробстві, займаючись якими кустарі групувалися за національними ознаками та певними галузями виробництва.

Інші (не землеробські) заняття селян мали постійний і періодичний характер. Постійні: садівництво, виноградарство, бджільництво. Періодичні: добування каменю, випалювання вугілля, рибальство, ткацтво, гончарство та ін.

Садівництво розвивалось і мало успіх не на всій території Херсонської губернії, а лише там, де були найбільш сприятливі умови: Дністровські долини, Ананьївський, Тираспольський, Одеський повіти. З фруктових дерев в губернії розводили: яблуні, груші, сливи, черешні, вишні, абрикоси, персики, айву, з ягідних кущів, крім винограду: смородину червону і чорну, агрус, терен, шипшину, малину. В місцях віддалених від моря (Ананьївський, Олександрійський, Єлисаветградський повіти) вирощували яблуні, груші, сливи, вишні. В південній смузі добре дозрівали черешня, абрикос, персик, слива, груша та ін. [23, с. 795]. Велику шкоду садам наносили шкідники: гусінь, майка, довгоносик, сірий косматий жучок (*Cetonia hirta*), який поїдав цвіт у слив та ін. Прийомів боротьби зі шкідниками майже не було.

Садівництво Херсонської губернії пореформеного періоду перебувало в не найкращому стані, можна сказати то були залишки колишнього розквіту. У садах Єлисаветградського повіту, наприклад, вирощували вишні, яблуні, сливи та інші фруктові дерева. Виноград ріс в основному в садках, дуже рідко окремо, складаючи від 1/8 до 3 дес. разом. Садівництво і виноградарство вважалося прибутковим. Наприклад, у 80-х роках XIX ст. виноградник площею 1/8 дес. в с. Троїцьке Щербанівської волості протягом 5 років здавався в оренду по 75-100 руб. на рік; сад в с. Білоусівка в 3,5 дес. за 1 рік оренди приніс 100 руб. Ціна 1 дес. саду на продаж складала 300 руб. [8, с. 82]. Були в Єлисаветградському повіті не

лише окремі господарі, а й цілі села, де розводили сади, що було відмінною підмогою сільському господарству, але в більшості своїй садівництво в повіті було розвинене погано.

Найбільшого розвитку садівництво досягло в Тираспольському повіті. З усього простору повіту, що був під садами, приблизно 79 % (16 055 дес.) перебувало в Придністров'ї на землях державних селян і в приміських районах. Але сади знаходились не в дуже доброму стані. Найкращі сади були в передмісті Дубоссар. Наприкінці ХІХ ст. середній сад на 1 дес. вмщував 360 дерев, а прибуток з 1 дес. фруктового саду складав від 50 до 300 руб., в середньому – 100 руб. У передмісті Дубоссар у 1888 р. за пуд на місці правили: яблук – 10-50 коп., груш – 20-75 коп., слив – 15-40 коп., вишень – 30-60 коп., персиків – 40 коп.-1 руб. [20, с. 237]. Виноград у Тираспольському повіті ріс у садах, займаючи третю його частину. Селяни вирощували наступні сорти винограду: бессарабські – битий, плакун, розтрьопа та кримські – мускат і чаус. У приватновласницьких виноградниках переважали кримські сорти винограду, зустрічалися французькі і грецькі. У 80-х роках ХІХ ст. виноград кримських сортів продавався дорожче: в середньому 40-50 коп. за пуд, десертні сорти по 2-5 руб., тоді як виноград місцевих сортів – 25-30 коп. [20, с. 241]. Незначні виноградники були розведені колишніми поміщицькими селянами в Малаєштах 2, в м. Ново-Петровському (дача № 21), Ново-Катеринівці (дача № 23) та ін. [20, с. 242].

Дещо в іншому стані перебувало садівництво німецьких колоній, яке в Херсонській губернії розвивалося ще з початку ХІХ ст. Зокрема, у Глюкстальському окрузі розводити сади почали ще в 1820-х рр. Були посаджені сади в містечках Григоріюполь і Дубоссари та в казенних поселеннях Буттера і Каженець. 8 дес. саду знаходилось у розпорядженні громади колонії Олександрфельд. Садили дерева на північних схилах. Добре росли фруктові дерева наступних сортів: груші – «глива малоросійська», «безсем'янка», яблуні – «анісівка», «українська», «фіш», сливи і вишні – «монморансі», черешні –

«одеська» [4, с. 757]. Досвід колоністів у розвитку садівництва був використаний при організації земських розсадників. Так у розсаднику села Маріїнське (Гросс-Лібенталь) у 1900 р. вирощували саджанці 21 сорту яблук, 22 сортів груш, 9 абрикосів, 10 слив, 3 персиків, 4 вишні, 6 шовковиці [9, с. 36].

В урожайні роки сади приносили непоганий прибуток. Ціни на фрукти коливались в залежності від сорту, врожаю даного року, місцевості, віддаленості від місць збуту (базарів та ярмарків). В Одеському повіті у 1905 р. за пуд яблук давали 154 коп., груш – 113 коп., винограду – 135 коп., абрикос – 94 коп., вишень – 130 коп., черешень – 162 коп., слив – 107 коп., сушених слив – 240 коп. Урожай фруктів 1905 р. в Одеському повіті був задовільний: в Баденській волості добре вродили абрикоси, яблука і груші, в Страсбурзькій волості – абрикоси добре, урожай на яблука і груші був нижче середнього, в Зельцьській і Петровській волостях урожай загалом був хороший [17, с. 428].

Також німецькі поселяни займалися виноградарством, розвиток якого після 1861 року в Херсонській губернії набирав обертів. У 60-х рр. зростання німецького виноградарства було на рівні 12 %, у 70-х рр. – 18 %, у 80-х рр. – 34 % [2, с. 177]. Лише у німців на території Херсонської губернії виноградники зустрічалися окремо від садів. Для розведення виноградників німці вибирали переважно долини балок і річок та захищені сонячні схили з чорноземом чи піщаним ґрунтом. У Херсонській губернії районами найбільш придатними для розвитку виноградарства були Одеський і Тираспольський повіті. Так в Тираспольському повіті виноградники були висаджені по балках, що впадали в Дністер, по р. Малому Куяльнику (Гофнунгсталь, Катаржина і Кассель), в Одеському повіті по р. Кучурган та її лиману (Баденська, Зельцька волості), район найбільшого розведення німецького виноградарства розміщувався на схилах балки і струмка Барабоья, що перетинав Гросс-Лібентальську волость, де піщаний чорнозем підходящої глибини від 0,5 до 1,5 футів сприяв розвитку виноградарства.

Німецькі виноградники Тираспольського повіту знаходились на суспільній землі. Така ж ситуація за деякими винятками була і в Одеському повіті. Майже в кожній колонії був громадський виноградник, що знаходився в суспільному користуванні, в деяких колоніях, наприклад Зельц, такі виноградники розподілялися по числу всіх господарів, які мали в них свої паї. У місцевостях з великим розвитком виноградарства, наприклад в колоніях Гросс-Лібентальської волості, майже кожен господар-німець мав свій виноградник. У 1892 р. кількість кущів винограду в Тираспольському повіті складала 306 526, з них кущів білих сортів 120 127 (48 %), чорних – 186 399 (61 %); в Одеському повіті – 1 309 446, з них кущів білих сортів 502 575, чорних – 806 871 [2, с. 184].

Урожайність виноградарства залежала від багатьох факторів. У середньому на 1892 р. урожай винограду в Тираспольському повіті складав 95 відер з 1 дес. В Одеському повіті, де були більш сприятливі умови для виноградарства, урожай складав в середньому 223 відра з 1 дес. По волостях Одеського повіту врожайність була наступною: Баденська волость – 251 відро, Зельцьська – 244 відра, Гросс-Лібентальська – 173 відра [3, с. 231].

Ще одним видом не землеробських занять селян Херсонської губернії, що вимагало певних знань для успішного розвитку, було бджільництво. Загалом по губернії бджільництву належної уваги не надавалось. Наприклад, у державних селян Придністров'я, де були сприятливі умови для розвитку бджільництва через розповсюдження садівництва, пасік небагато. Були пасіки в Лунге – 7, Коржевому – 1, Маловатому – 2, Гоянах – 3, Дойбанах – 3, Дубовому – 4, Шибках – 4, в Ташлику – 3, Тернівці – 3. У кожній пасіці від 10 до 20 колод [20, с. 227]. Бджільництво з року в рік скорочувалося через сильне розорювання територій, зменшення природної рослинності, а спеціально для бджіл майже не сіяли, і через часті посухи. Неприятливими для бджільництва Тираспольського повіту були роки 1879, 1880, 1884, що призвело до скорочення числа пасік. Бджільництво вважалося прибутковим, принаймні затрачені кошти при гарному догляді поверталися, а за сприятливих умов

воно приносило значний прибуток. Наприклад, пасіка Чижевича (Бирносівська дача) у 1878 р. принесла чистого прибутку 1 700 руб. від 200 колод. У несприятливий 1884 рік ця ж пасіка дала лише 7,5 пудів меду зі 112 вуликів на суму 200 руб. [20, с. 228]. На 1890 р. по Щербанівській волості Єлисаветградського повіту налічувалося не більше 10 пасік від 15 до 25 вуликів. Добра пасіка була в с. Михайлівка [8, с. 83]. У Дмитрівці Олександрійського повіту бджільництвом займалося приблизно 20 чоловік, які мали по 15-30 вуликів. Виділялися пасічники М. Іванов, В. Яковлев та І. Чечоткін, які займалися бджільництвом протягом 20-30 років. Наприклад, М. Іванов маючи в 60-х роках 15 вуликів, розширив свою пасіку до 360 вуликів у 1880 р. За підрахунками пасічників в середньому за 10 років бувало 3-4 роки добрих, 3 роки середніх і 3 роки невдалих. Але навіть у невдалі роки бджільництво було більше прибутковим ніж збитковим. Віск, мед і вошину продавали на місцевих базарах і на Семенівському ярмарку в Єлисаветграді, що проходив у кінці серпня і на початку вересня. У 1887 р. ціни на продукти бджільництва складали: за сирець 2 руб. 90 коп., патоку – 4 руб., вошину – 3 руб. за пуд, віск – 18-22 руб. за пуд, так званий віск-капанець (найкращий) – не дешевше 24 руб. У попередні роки ціни на продукти бджільництва були вищими: за сирець платили до 6 руб., за патоку – 8 руб. [18, с. 51].

Певне місце серед селянських занять посідало рибальство. Для вилову риби використовували різні застосування, які поділялись на дві категорії: за матеріалом виготовлення на зроблені з ниток і мотузок та виготовлені з дерева, очерету, лози, заліза та ін. та за способом використання на ставні і плавні. З ниток – різні види невода, волокуші, тягулі, накидки, сіті, волоки, орія (використовувалась здебільшого на Дністрі та Дунаї). З дерева – котци, гарди, верші, тири, гачки самолови, блешні, вудки та ін. [14, с. 138].

Наприкінці XIX ст. загалом вилов риби зменшився. Рибальством в селах по Бугу займалась невелика група людей, яка утримувала у сільських товариств в оренді ставки чи берег. Для вилову риби

використовували котци (ставки очерету у вигляді загороди). У неглибоких місцях застосовували хватки і волюки, в які попадала в основному дрібна риба плотва, мелюшка і раки (р. Чорний Ташлик). Рибу продавали в основному євреям по 2-2,5 руб. за пуд. [8, с. 84]. У ставках і стоячих водах Єлисаветградського повіту водилась наступна риба, що підлягала вилову: карась, щука, окунь, линь, рідше – короп, лящ, в'юн. У річках більш значних – Синюха, Буг водилась дещо інша риба: головень, в'яз, підуст, марена, тарань, верховодка, сом, мінога, рідше – судак, рибець, тюлька, осетер, севрюга, скумбрія, чечуга [6, с. 397]. Знаряддя та способи вилову також були дещо іншими. В основному використовували сітки та неводи, які сягали до 200 сажень довжини, також застосовувались перемети і крига. Кригою ловили лише на «відметах», місцях, де вода відбиваючись від берегів (скель) під кутом створювала зворотну течію. Для ілюстрації стану рибного промислу на Бузі, за приклад візьмемо поселення Олександрівку, де він був характерним. У 1880-х рр. тут налічувалось 20 рибалок, які для вилову риби застосовували головним чином сітки. Найкращий вилов був коли по ріці йшов лід. За день однією сіткою можна було наловити 3 пуди. Для риболовлі декілька рибалок об'єднувались в артіль – від двох до шести чоловік. Вилов розподіляли наступним чином: кожен рибалка брав додому стільки, скільки йому потрібно щоб прогодувати сім'ю, риба, що залишалась йшла на продаж, а вирученими грошми ділились порівну [6, с. 398]. Біля Херсона рибалки використовували в основному невід для вилову оселедця та скумбрії (баламута). Волокушами ловили не далеко від берега здебільшого чехонь, щуку, окуня, тараньку, раків. Застосовували її як на ріках, так і в озерах та лиманах [14, с. 145]. На узбережжі Чорного моря ловили мережами, спеціальні сітки для вилову камбали та іншої риби. Вилов риби з допомогою гачків був розповсюджений на морі, на ріках і озерах – рідше. Для наживки річної риболовлі використовували земляних черв'яків, жаб (на сома), сарану, коників та ін., для морської – тюльку, анчоус (на осетра, севрюгу, білугу) [15, с. 17]. Вудками і

блешнями в значних розмірах ловили на Дніпрі. В Очакові це був підсобний промисел, який розпочинався з липня і до жовтня місяця (хід скумбрії). За один день в хороший хід рибалка міг наловити 150-200 шт., але прожити цим не можна, бо хід риби короткий і в цей час ціна на неї низька: сотня дрібної коштувала 20-30 коп., крупної – 1-1,5 руб. [15, с. 27].

Значна частина населення краю у вільний від землеробства час займалась добуванням і нарізанням каменю. В Єлисаветградському повіті, наприклад, існувало два види каменю для видобування: граніт і вапняк. Граніт добували відкрито. Сажень граніту на місці коштував 2 руб. В с. Олександрівка Вознесенської волості (дача № 44) були розташовані каменоломні, з яких на початку 70-х років мостили Одесу, тоді була найбільша напруженість у роботі (до 1 тис. робітників). На каменоломнях, головним чином, виробляли: кубики, якими мостили вулиці, бордюри і трам [6, с. 394]. Будівельний камінь – вапняк добували в Щербанівській волості, найкращий був у Михайлівці. У Щербанях, наприклад, вапняк добували штучний $\frac{3}{4}$ арш. довжини, 5-6 вершків товщини, там же з нього виробляли надгробні хрести, млинові камені, молотильні котки, жолоби для водопою, точильні бруски, катки для гармана та ін. Також добували пиляний камінь, в с. Щербані була навіть організована артіль у 100 чол. (особливо у неврожайні роки). Камінь постачали до Вознесенська та найближчих сіл. При попиті робітник за день міг отримати 25-30 коп. В урожайний рік за сажень набитого вапняку платили 3-3,5 руб., у неврожайний – 2,5 руб. [8, с. 85]. На території губернії розроблялись також інші сорти каменю – піщаники, кварцити. Добутий будівельний камінь не тільки використовувався для місцевих споруд, але й вивозився в найближчі міста і на будівництво церков. У Тираспольському повіті, наприклад, добували вапняк в основному відкритим способом. Більш-менш постійно працювала лише Малаештська каменоломня. Також камінь добували і німці колонії Глюксталь. Загалом, дивлячись на кількість покладів, добування каменю на повіті розвинене мало [20, с. 250].

Також для власних потреб у повітах займалися випалюванням вапна, бо попиту майже не було. Наприклад, у Тираспольському повіті піч для випалювання вапна була в с. Соколівка, у Вейсовській економії (дача № 27) [20, с. 249], в Єлисаветградському повіті в с. Троїцьке [8, с. 85].

В Олександрійському повіті переважна більшість населення, після закінчення польових робіт, переходила чи не до основного зимового промислу – випалювання вугілля. Наприклад, в містечку Дмитрівка вугільним промислом займалося більше

100 дворів. Вугілля дмитрівських селян було відоме на базарах міст Єлисаветграда, Олександрії, Нової Праги; його продавали в Аджамці, Новгородці, Кривому Розі, Ново-Українці та інших великих селах [18, с. 56]. Дрова для випалювання вугілля постачали з Чорного лісу (казенний) та «Вольної Чути» Філіппових і Аврамових, що займав 2 965 дес. Вугільний промисел був значною допомогою для селян, які мали великі сім'ї і володіли незначною кількістю землі, недостатньої для прогонування.

Кількість промислів у повітах [13, с. 9]

Повіти	Всіх поселень	Поселення, де були промисли	
		кількість	% до всіх
Олександрійський	444	215	48,4
Єлисаветградський	763	460	60,2
Ананьівський	345	185	53,7
Тираспольський	289	143	49,5
Одеський	246	168	68,3
Херсонський	411	231	56,1
Всього	2 498	1 402	56,0

Кількість і розповсюдженість промислів падала з півночі на південь в порядку поступової колонізації краю. Але Одеський і Херсонський повіти на півдні не підпадали під цю характеристику через наявність німецьких колоній, де промисли були добре розвинені. Зокрема типово кустарний промисел проявлявся в колоніях північно-західної частини Одеського повіту (Кандель, Зельц, Баден). Тут виробляли вила, граблі, 13-зубе двоколісне рало, яке використовували виключно німці для розпушування вже зораного поля, жатки різних систем, кінні молотарки, соломорізки, ресорні фургони, віялки, розвивалось корзиноплетіння – працювали цілими сім'ями з учнями та підмайстрами, вироби збували на ярмарках і базарах [10, с. 169].

в Одеському повіті не лише за кількістю майстрів, а й за обсягом продавалася.

Майстерні німців-гончарів вигідно відрізнялися від майстерень гончарів інших національностей. Як правило, це була окрема кімната, де могло розміститися 5-8 гончарних Сушильня знаходилися окремо [13, с. 94]. Але високі ціни на паливо для випалу, низька якість місцевої глини і поширення в побуті німців-колоністів фаянсового і чавунного посуду призводило до скорочення обсягів гончарного виробництва і виникнення майстерень по виготовленню цегли і черепиці. Так, наприкінці XIX – на початку працювало 2 заводи виробництва цегли та глазурованої черепиці [16, с. 184]. У північній частині Олександрійського повіту, де розвинене малоземелля та велика густота народонаселення, люди вимушені займатися ремеслами, гончарством зокрема.

Розподіл господарств по роду занять [7, с. 103]

Заняття	Число господарств	%
Землеробство	35 608	61,1
Землеробство і торгівля	291	0,5
Землеробство і промисли	7 125	12,2
Ремесла і промисли	3 104	5,3
Торгівля	1 506	2,6
Шинкарство	204	0,4
Державна служба	788	1,3
Приватна служба, найми	8 880	15,2
Вільні професії	233	0,4
Змішані і невизначені заняття	592	1,0
Всього	58 331	100

Центрами гончарства в повіті були Новогеоргіївськ, Скубіївка, Талова Балка, с. Машорине. Гончарством, яке давало непоганий заробіток і мало попит в сусідніх повітах і навіть губерніях (Катеринославській, Таврійській), займалася значна частина населення Олександрійського повіту [7, с. 104].

Гончарство Єлисаветградського повіту було слабо розвинене, не задовольняючи повністю навіть внутрішніх потреб, через невелику кількість родовищ глини, яка б слугувала для гончарного виробництва. Найбільше гончарів у Єлисаветградському повіті знаходилось в Натягайлівці (передмістя Вознесенська), але їх товари поступалися гончарним виробам майстрів Олександрійського повіту [6, с. 388]. Також причиною недостатньої споживчої якості місцевого гончарного посуду було те, що обпалювання було неякісним: нагрівали горно соломомою, очеретом, кізяками. Наприкінці XIX ст. на теренах Херсонської губернії індивідуально працювало близько 3 тисяч гончарів.

Краще розроблялася глина нижчого сорту для виробництва цегли. У різні часи на Півдні України функціонувало до 100 цегляно-череп'яних заводів. Лише в Єлисаветградському повіті їх нараховувалось до 15. На дачі № 4 Володимирівської волості в 1883 році був закладений цегляний завод, що працював на власній глині. Було встановлено англійську закриту піч для випалювання, за рік вироблялась велика кількість каменю, до 160 тис. За 1 тис. цегли на місці правили 12 руб. Майстер по випалюванню отримував по 5 руб. від 1 тисячі на хазяйських харчах [6, с. 389].

Вагоме місце серед населення губернії посідало ткацтво і килимарство, яким займалися переважно жінки в зимовий час. Важко розділити цей промисел на кустарний і домашній, тому що ткацтво було домашнім заняттям майже всього жіночого населення у віці 15-16 років. Особливою майстерністю у ткацтві вирізнялися в Херсонській губернії селянські дівчата-молдаванки [13, с. 4]. Часто їх продукція була справжнім витвором мистецтва. Важливого значення, особливо у шлюбний період життя дівчини, набувало

вміння ткати, прясти, вишивати, що було показником її зрілості, здатності забезпечити родинний побут необхідними речами, а отже, і брати шлюб. У деяких поселеннях всі без виключення жінки вмів ткати, але хто це робив лише для себе, а хто ще й на замовлення – визначити дуже важко (це залежало від ступеню врожайності, кількості часу, що залишався на пряжу та ін.). Наприклад, у містечку Дмитрівка Олександрійського повіту ткацтвом займалося до 180 душ, хоча тих, хто вмів ткати взагалі (прості рядна), було у троє більше. За аршин простої пряжі платили 4-5 коп., за хороші з візерунками скатерки – 6-10 коп., за аршин рядна кращого сорту 10-15 коп., за суконні 20-25 і навіть 30 коп. [11, с. 85]. З усіх дмитрівських ткачів, жоден не існував виключно цим промислом – для них він слугував підсобним при веденні господарства.

Для ткацтва килимів використовувалася вовна з власних овець, яка прялася й фарбувалася. Килими виготовлялися в основному для власних потреб, а також на замовлення односельців. У другій половині XIX ст. великий килим коштував 7-9 руб., а так звані «набивні» килими – дорожче – 50-60 і навіть 100 руб. [8, с. 84]. Різке зменшення поголів'я овець та посівних площ льону негативно позначились на цих ремеслах.

Значний вплив на розвиток ремесел надавала близькість до ринків збуту, Вони концентрувалися у великих поселеннях. Там зосереджувалась торгівля, проходили значні ярмарки, наприклад, в колонії Ландау, Александерфельд та ін. [25, с. 184]. У Ландау їх було дві (12 травня та 6 жовтня). На ярмарки не тільки привозили товари з міст і продавали вироби місцевих ремісників. Мануфактурні, галантерейні товари та посуд доставляли з Одеси та Миколаєва. Дерев'яні вироби, фургоони, вози, граблі, землеробські знаряддя, гончарний посуд привозили з німецьких поселень [19, с. 51].

Таким чином, на території Херсонської губернії поряд із землеробством та скотарством населення займалося різними промислами та ремеслами, що мали важливе значення для розвитку господарства в цілому. Недостатня прибутковість від заняття землеробством, спричинена малоземеллям і великою густотою народонаселення (Олександр-

рійський, Єлисаветградський повіти) та недосконалістю сільськогосподарських знарядь праці, змушувала частину жителів краю звертатися до допоміжних промислів, спрямованих перш за все на задоволення власних потреб у життєво необхідних в побуті речах. Також це був невеликий сезонний заробіток, виникнення якого в першу чергу було спричинено злиденним становищем селянства. Малоземелля селян, постійна нестача та потреба у грошах змушувала їх у вільний від землеробства час займатися різними не землеробськими промислами. Прядінням і рибальством займалась частина родин у відповідний сезон: прядінням – жінки взимку,

рибальством – чоловіки навесні і восени. Бджільництво стало окремою спеціалізацією. Випалюванням вугілля та добуванням каменю також займалися селяни в міжсезоння.

Отже, чим меншими були прибутки селянських господарств від землеробських занять, тим ширше населення починало займатися різними промислами і ремеслами. Проте слід зазначити, що селянські промисли на території Херсонської губернії у цей період в переважній більшості господарств носили характер допоміжного до землеробства заняття крім німецьких колоній, де розвиток ремесел знаходився на належному рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А. А. Велицын. – СПб. : Тип. Тов. «Общественная Польза», 1893. – 282 с.
2. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 7. – С. 168-191.
3. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 8. – С. 218-249.
4. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края // Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России / Сост. И. А. Палимпсестов. – Одесса, 1868. – С. 756-761.
5. Макарчук С. А. Етнографія України : Навчальний посібник. – Львів, «Світ», 2004. – 584 с.
6. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. II.: Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1886. – 397 с.
7. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. III.: Александрыйский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1888. – 103 с.
8. Осадчий Т. И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии : Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. – Херсон, 1891. – 112 с.
9. Отчет Одесской земской управы за 1901 г. – Одесса, 1902. – С. 34-37.
10. Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 392 с.
11. Приложение к бюллетеню о состоянии сельского хозяйства в Александрыйском уезде за зимний период 1888/89 гг. // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1889. – № 3. – С. 83-88.
12. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
13. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1905. – 145 с.
14. Рябков П. Рыболовство в Херсонской губернии. Опыт статистико-экономического исследования // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1891. – № 1. – С. 129-164.
15. Рябков П. Рыболовство в Херсонской губернии. Опыт статистико-экономического исследования // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1891. – № 3. – С. 17-44.
16. Сабалдашов В. Німецькі колоністи на Миколаївщині / Віктор Сабалдашов // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення : монографія. – К.-Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – (Серія: «Україна: історія і сучасність»; Вип. 1). – С. 158-194.
17. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за октябрь 1905 г. – Херсон. – 430 с.
18. Сорокин Г. И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1889. – 65 с. Статистико-экономическое описание Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, – 1891. – № 8. – С. 35-142.
19. Статистическое описание Тираспольского уезда // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1889. – № 4. – С. 223-262.
20. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – 1994. – 256 с.
21. Українці: Историко-етнографічна монографія у двох книгах / За ред. Анатолія Пономарьова. – Книга 1. – К., 1999. – 528 с.

22. Шмидт А. О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. генер. штаба подполковник А. Шмидт. – Т. 2. – С.-Пб., 1863. – 874 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Чорна Л. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.01.2014

***ІСТОРІОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ В УКРАЇНІ***

ТИЖНЕВИК «НАШЕ СЛОВО» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ в 50-тих рр. ХХ ст.

Досліджено особливості тижневика «Наше слово» в 50-тих рр., що був пресовим органом Українського суспільно – культурного товариства. Застосовуючи принципи історизму, опори на історичні джерела, конкретності та наукової об'єктивності, проаналізовані структура газети та питання, відображені на її сторінках. Використовуючи історико – порівняльний та історико – системний методи історіографічного синтезу, зв'язку історичних досліджень з розвитком суспільно-політичних процесів подано загальну характеристику тижневика «Наше слово». Визначені проблеми пов'язані з функціонуванням тижневика; що змістовний та насичений характер газети робив її корисним джерелом інформації для українців, був розрахований на різновікову категорію; має стійку концепцію україністичного просвітництва.

Ключові слова: «Наше слово», тижневик, діаспора, Українське суспільно – культурне товариство (УСКТ), Польща.

Парначова Н. В.,
Черкасский государственный технологический университет,
г. Черкассы, Украина

ЕЖЕНЕДЕЛЬНИК «НАШЕ СЛОВО» КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО – ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЦЕВ В ПОЛЬШЕ в 50-е гг. ХХ в.

Исследованы особенности еженедельника «Наше слово» в 50-е гг. , который был прессовым органом украинского общественно – культурного общества. Применяя принципы историзма, опоры на исторические источники , конкретности и научной объективности , проанализированы структурагазеты и вопросы, отраженные на ее страницах. Используя историко – сравнительный и историко – системный методы историографического синтеза, связи исторических исследований с развитием общественно – политических процессов представлена общая характеристика еженедельника «Наше слово». Определены проблемы связанные с функционированием еженедельника; что содержательный и насыщенный характер газеты делал ее полезным источником информации для украинцев, был рассчитан на разновозрастную категорию; имеет устойчивую концепцию украинистические просвещения.

Ключевые слова: «Наше слово», еженедельник, диаспора, украинское общественно – культурное общество (УСКТ), Польша.

Parnachova Natalia,
Cherkasy state technological university,
Cherkassy, Ukraine

WEEKLY «NASHE SLOVO» AS THE SOURCE OF SOCIO – POLITICAL LIFE OF UKRAINIANS IN POLAND in 50-s years of XXth century

The main integral part of Ukrainian nation is its diaspora. The representatives of it made a great contribution during long period of life in all spheres of life. They were the source of knowledge about Ukraine in those states.

Ukrainians being abroad had a perfect possibility to be aware of everything new in Ukrainian culture, traditions and Ukraine itself through mass media, literature, especially through periodicals. They had a strong connection with ethnic Motherland.

Foreign Ukrainians made a great contribution to the general development of culture, science, arts, literature of Ukrainian nation, as well as of the other nations on their territory. Polish diaspora in 50-s was about 300 thousand Ukrainians. Only with the onset of liberalization in Poland when the VIII Plenum of the Central PORP was opened in October 19th, 1956, the process of liberalization began. That

point gave the possibility to renovate socio-political and cultural life of their nation. There was formed Ukrainian socio – cultural organization (USCO). The foundation of it was weekly «Nashe Slovo». Periods of establishing and the process of development of USCO of Ukrainian minority were depicted on the newspapers pages. They investigated the peculiarities of weekly «Nashe Slovo», its tasks and role in the life of Ukrainians. Weekly was the vision of that power. The role of it was a translator between the power and Ukrainian people. It was written there about policy of the state as to Ukrainian people who were departed from ethnic south-eastern lands to the north-western lands of the boards of Poland by force in 1947 according to the operation «Visla». The idea of the power was that weekly had to be the one which helped to improve economic and social stabilization of Ukrainian nation, helped to develop native culture and education without great financial losses, also to extend information about socio-political and cultural life of Soviet Ukraine. They used principles of historizm, stated on historical sources, concrete and scientific objectivity, analized structure of newspaper and the questions depicted on the pages.

The general characteristics of weekly «Nashe Slovo» was made having used historical-comparable and historical-system methods and historiographic synthesis, stated on historical experiments about the development of socio-political processes. There were faced the problems connected with the function of weekly; it was the useful source of information for Ukrainian people. It was published for different ages. It was the example of Ukrainian education. «Nashe Slovo» turned into the open place of complaints of Ukrainian people about the situation in that period. The materials of weekly prove that active, consolidated self-organized Ukrainian nation had its own roots, connections with the previous generations, and can save a lot useful information for future ones.

Key words: «Our word»weekly, Diaspora, Ukrainian socio – cultural society (USKT), Poland.

Важливою інтегральною частиною українства є його діаспора, представники якої протягом багатьох років робили суттєвий внесок у різних галузях життя, і сьогодні, переважно, живуть проблемами далекої батьківщини. Історію та культуру України неможливо розглядати поза урахуванням надбань українських осередків, що були розділені упродовж значного історичного періоду та відокремлені від материкової культури. Про українську діаспору існує низка досліджень у зарубіжній і материковій українській історіографії, де відбивається висока національна свідомість і прагнення зберегти свою ідентичність у чужому світі, притаманну більшості вихідців з України, особливо представникам повоєнної хвилі еміграції: «з 1956 р. спостерігався вплив до Польщі українців, які мотивували своє рішення довоєнним польським громадянством» 1 [1, с. 61]. Польська діаспора створювала непересічну систему цінностей, неповторність якої перевищувала звичайні відмінності культурного регіоналізму.

Активізація суспільно – культурного руху в Польщі в сер. 50-х рр. стимулювала українське відродження в усіх сферах політичного, громадського, культурного та наукового життя. Національні переконання українців формувалися через мережу культурно-освітніх, громадсько-політичних гуртків Українського суспільно – культурного

товариства, а також завдяки газеті «Наше слово», яка була «рупором» громадського життя УСКТ. Газета мала в основному регіональний характер.

Історія видання українського тижневика «Наше слово» не привертала до цього часу пильної уваги дослідників. За час, що минув зі дня виходу видання, не було створено комплексного дослідження саме тижневика «Наше слово», як джерела інформації про суспільно – політичне життя українців в Польщі. Всі дані про його видавництво потрапляли в контексті діяльності УСКТ, як джерело інформації про операцію «Вісла»: Генік М. А. «Міжнаціональне примирення у діяльності Українського суспільно-культурного товариства у Польщі», д-р Ярослав Сирник «Українське культурно-суспільне товариство у Польщі (1956-1990), його діяльність, та роль у державотворчому процесі в Україні», Роман Дрозд «Українське суспільно-культурне товариство у Польщі в 1956-1990 рр.», Пронь Т. М. «Український тижневик «Наше слово» (Варшава) як оригінальне джерело вивчення передумов і перебігу примусового переселення українців Польщі в 1944-1947 рр.» та ін. Лише Харченко І. І. дослідила тижневик як філолог: «Відбиття явищ інтерференції в українській газеті «Наше слово» в Польщі». Радянська історіографія практично не цікавилася життям української діаспори в Польщі. А

тому дослідники преси переважно обмежувалися лише констатацією існування видання, не зосереджуючись на особливостях його функціонування. Таку обмеженість публікацій, присвячених даному виданню, слід пояснювати тим, що за радянських часів таке дослідження не вписувалося в рамки радянської історіографії. В умовах же сучасної України питання не поставало через те, що більше уваги привертало осмислення життя діаспори в США та Канаді. В цілому ж стан наукової розробки проблеми залишається незадовільним через відсутність комплексних праць, а також обмежене використання архівних матеріалів у публікаціях дослідників, присвячених виданню українського тижневика «Наше слово».

Саме у цьому контексті є актуальним дослідження видання газети як окремого важливого елементу видавничої діяльності на ниві просвіти селянства, інтелегенції та пробудження в ньому національних ідей українства, а також єднання на основі єдиної мети та спільних інтересів. Наявна джерельна база дозволяє простежити діяльність редакції газети протягом усього часу її існування, показати мету та завдання видання, його яскраво виражене національне спрямування, якісний зміст якого дає змогу віднести газету до кращих зразків української періодичної преси. А характерні риси «Нашого слова», сприяють розгляду видання не у спільному контексті, а у відповідності виключно до його оригінальності та неповторності. Читаючи заголовки статей тижневика можна зрозуміти основні проблеми та питання що цікавили діаспорян.

Розпочинаючи тему видання тижневика, необхідно розглянути передумови його виникнення та обставини, які сприяли його появі, адже до 1956 р. у Польщі заборонялися періодичні видання національними мовами. У жовтні 1956 р. до влади у Польщі прийшло нове керівництво на чолі з Владиславом Гомулкою. Він започаткував низку реформ в Польщі. Відлига 60-х років, внесла корективи у національну політику держави, для нацменшин асоціювалася з виникненням національних товариств та непольськокомовних часописів. У результаті цього процесу було засновано Українське Суспільно-культурне

Товариство (УСКТ), відтак його друкований орган – тижневик «Наше Слово».

Виникнення й розвиток україномовних медіа у післявоєнній Польщі пов'язані з політичними подіями загальнодержавного масштабу. «Без політичних змін годі було б очікувати, що у 50-х роках, 9 років після операції «Вісла», з'явиться україномовний тижневик або радіопередача» 2 [2].

Так, зміни 1956 р. істотно змінили становище української меншини. Користуючись новими ліберальними свободами, які в обмеженому обсязі постали на місці колишніх адміністративних утисків, українська національна преса отримала можливості кількісного та якісного зростання. Основна перевага цих змін полягала у скасуванні заборони на друк національними мовами, що в умовах лібералізації Польщі виявилось в швидкому розвитку національного українського видання. «Започаткування українською діаспорою в Польщі своїх видань зумовлене: 1) потребою інформувати населення Польщі про події та проблеми в житті української діаспори і в Україні; 2) потребою створити інформаційний зв'язок між Україною й етнічними українцями діаспори, які не володіють українською мовою» 3 [1, с. 62].

Проте на ділі огляд тижневика цього періоду не викликає такого бурхливого ентузіазму – бачимо величезну кількість проблем, більшість з яких була пов'язана не лише з утисками уряду. Попри декларації уряду, відношення до української преси залишалось незмінним, крім цього мали місце й інші труднощі.

Самі умови для розвитку української періодичної преси виявлялися несприятливими, особливо по відношенню до періодики національного спрямування, тому що, в першу чергу, самі українці боялися визнавати свою національність – «Хтось, десь, колись з предків, знаєте був українець, але я – ні!» 4 [3, с. 6].

Треба прийняти до уваги й те, що на той час на території Польщі преса українською мовою була великою рідкістю і не мала свого сформованого кола читачів, редакція газети постійно намагалася збільшити кількість читачів, практично в кожному номері редакція агітувала за підписку та

розповсюдження газети, навіть: «Оголошуємо конкурс на кращого розповсюджувача «Нашого слова» 5 [5, с. 1] (були встановлені п'ять премій) . Відомо, що до того часу не було навіть народної української школи. Поза тим гуртком українців, які вмели читати й писати по-українськи, для населення поява української преси з новим правописом тощо була чимось не тільки новим, але й небезбечним що потребувало визнавати себе українцями: «Завжди будь українцем» 6 [5, с. 6]. Нормальному функціонуванню української періодичної преси заважало те, що вона мала тоді обмежене коло читачів: «До передплатників та читачів» 7 [6, с. 1] (де обґрунтовувалось важливість передплати), приходила із затримкою: « Чому «Наше слово одержуємо із запізнення?» 8 [4, с. 3], іноді листиноші не приносили газету: «Вороги «Нашого слова» 9 [7, с. 6], та не завжди можна було її придбати. Крім цих перешкод, головною причиною цього було не бажання батьків українців навчати дітей української мови: « Видання тижневика утруднювалося і відсутністю достатньої кількості підготовлених до цього спеціалістів. У 1947-1956 рр. не було жодної можливості вивчати українську мову в Польщі – ні в школі, ні в церкві, ні в будь-яких українських товариствах, хіба що в родинному колі. Ця остання можливість теж була обмежена, бо українські переселенці були настільки злякані, а часто й переслідувані, що уникали прилюдного вживання української мови і не вчили своїх дітей розмовляти нею. Це можна пояснити тією наполегливою міжвоєнною пропагандою, а тим більше післявоєнною, коли був витворений стереотип українця переважно з негативними рисами. Вплив усіх цих чинників на зменшення вживання української мови в Польщі став помітним відразу. Почалася ніби стихійна полонізація українців через їх відхід від рідної мови, що було особливо відчутним серед молоді» 10 [1, с. 61]

Перше число вийшло з друку 15 червня 1956 р., тобто напередодні установчого з'їзду Українського суспільно-культурного товариства. Після утворення організації тижневик став пресовим органом Головного правління цієї організації. До жовтня 1956 р. виходило двічі на місяць, відтак

щотижня. Першим головним редактором був призначений Микола Щирба (1956-1958 рр.) – комуністичний діяч міжвоєнного періоду (Комуністичної партії Західної України). Наступним головним редактором «Нашого слова» був: Григорій Боярський (1958-1963 рр.і 1971-1980 рр.). Протягом певних періодів посада головного редактора не була заміщена.

Протягом перших місяців свого існування одноразовий тираж тижневика дорівнював понад 17 тис. примірників, причому у вигляді передплати було розповсюджувано близько 70% усього накладу.

Тижневик, за наміром тодішньої влади, мав передусім виконувати роль своєрідного транслятора між владою й українським населенням, зокрема пояснювати політику держави стосовно української людності, насильно депортованої в 1947 р. в рамках операції «Вісла» з етнічних південно-східних земель на північно-західні окраїни Польщі. За задумом влади тижневик мав сприяти економічній та суспільній стабілізації розпорошеного українського населення, заохочувати, при незначній фінансовій підтримці, розвивати рідну культуру й освіту, а також поширювати інформацію про громадсько-політичне та культурне життя Радянської України. Однак в дійсності «Наше слово» в цьому періоді перетворилося на відкриту трибуну скарг і нарікань українського населення на ситуацію, в якій воно опинилося: на прояви національної дискримінації: «Досить вже! Вам українцям, і так за доре ведеться. Ви дістали беззворотну позику, якої ми не отримали, а вона нам в першу чергу належала. Ми боролись за Польщу і що ми вибороли. За те що ви проти нас боролись, тепер маєте більші права ніж ми. Їдьте собі на Схід і там будуйте свою Україну» 11 [4, с. 5], на загрозу втратити свою ідентичність, врешті було воно своєрідною збірною заявою переселенців, які вимагали повернути їх на рідні землі. Водночас тижневик відігравав дуже важливу роль єдиного і незаступного зв'язкового між розсіяними по всій країні українськими громадами.

Все це у поєднанні з численними оповіданнями українських прозаїків на

українські теми, а також великою кількістю просто цікавої інформації робило тижневик корисним для людей, позбавлених до виходу «Нашого слова» своєї періодики українською мовою. Газета намагалася інформувати читачів з приводу значимих подій українського культурного життя – про збирання коштів на пам'ятник Т. Шевченку; про українські вистави, біографії та твори відомих діячів культури та мистецтва, українську періодичну пресу, сторінки історії України.

Протягом першого року свого існування тижневик збагатився кількома постійними тематичними сторінками, зокрема, для дітей – «Дитяче слово», для літераторів – «Літературна сторінка», для етнічної групи лемків – «Лемківське слово», а також окремими рубриками. У 1958 р. у формі додатку до тижневика почала виходити «Наша культура» – літературний і популярно-науковий щомісячник, який відіграв роль організатора й модератора української творчої інтелігенції, особливо у сфері літератури, історії, мовної проблематики, мистецтва, культури; був також (з огляду на тогочасну ліберальність цензури) у міру затишним місцем для публікацій чималої групи видатних творців тодішньої Радянської України, а також Чехословаччини й Румунії. У середині 50-х років з «Нашого слова» виокремився черговий щомісячний додаток, а саме «Світанок» – газета для українських дітей, яка їх не лише розважала, а передусім вчила рідної мови, іноді переймаючи на себе роль першого вчителя.

У тижневику, зокрема на початку його існування, з'являлися й інші тематичні сторінки – сільськогосподарська, молодіжна, жіноча, юридичних порад, листи читачів та ін. Незвичайною дивовижністю відзначалася також рубрика матримоніальних оголошень.

Таким чином, «Наше слово» виступало у якості єдиного українського друкованого органу. Змістовна, якісно оформлена газета виходила кожного тижня на 16 сторінках, які своїм змістом давали діаспорцям цікаву та корисну інформацію на цілий тиждень зрозумілою для нього мовою. Своїм змістом газета намагалася об'єднувати українське населення, інформувала про різноманітні події.

Ставлячи перед собою завдання інформувати передплатників та читачів газети про те, що відбувається, основна увага зосереджувалася на збереженні, примноженні та поширенні українських національних традицій. В цьому аспекті увага акцентувалася на позитивних моментах, пов'язаних зі зміною духовного світу українців, внаслідок його українізації і лібералізації в Польщі. Тим більше, що самі дописувачі подавали привід до вміщення такого матеріалу, направляючи до редакції дописи такого змісту: мови, до рідних звичаїв, письменства, мистецтва, людських доль. Така інформація свідчила і про те, що редакція «Нашого слова» немало сприяла зі свого боку поширенню українського слова серед українського населення.

Попри це редакція газети звертається до читачів із закликом до взаємодії порозповсюдженню видання серед громадян як у формі звернення – «Шановних передплатників і читачів просимо ширити нашу газету між знайомими», так і у формі пропагування цієї ідеї на сторінках видання за допомогою самих українців.

Діяльність «Нашого слова» як справжнього організаційного видання спрямована в основному на висвітлення роботи УСКТ у Польщі. Часто на сторінках газети з'являються звіти із засідань організації. Вона звертає увагу на життя польських українців, часто порушує проблему «віслинського переселення», пише про життя української діаспори в інших країнах, багато матеріалів друкує про життя України.

Редакція веде постійне листування з читачами, їх дописи часто з'являються на сторінках «Нашого слова». У газеті чимало авторів, а матеріали її – від короткої інформації до глибокої аналітичної статті. Але в цілому, як і вся діаспорська преса, «Наше слово» висвітлює саме культурні події в Польщі, Україні та в інших осередках української діаспори. Газета «Наше слово» має стійку концепцію україністичного просвітництва.

На останок відносно газети «Наше слово» потрібно сказати, що її успіх був зумовлений такими факторами:

1. До співробітництва були запрошені передові літературні сили .

2. Найбільшу увагу було звернуто на популярні статті стосовно подій у світі, шкільництву, з життя села та його культурно – просвітньої праці.

3. Регулярні огляди з діяльності УСКТ та уряду, українського громадсько-політичного життя;

4. Була дитяча сторінка, сторінка історії України;

5. Можливість винести на широкий загал нагальні проблеми;

6. Давалися поради стосовно різноманітних питань;

7. Українці відчували себе не поодинокими в чужій країні.

Змістовний та насичений характер газети робив її корисним джерелом інформації для українців, а ґрунтування її на основі українських народних культурних традицій сприяло її розвитку та популярності.

Подальший розвиток газети буде визначатися суспільно-політичними змінами в середині країн, активністю самої української спільноти в Польщі.

Головним досягненням тижневика стала можливість української громади вийти з культурного і мовного підпілля, з'явилася перспектива національного розвитку.

Тижневик «Наше слово» залишається цінним джерелом для вивчення суспільно – політичного життя української меншини в Польщі. Газета отримала можливість існування, в зв'язку з лібералізацією Польщі, і пробудженням національного руху.

Часопис дозволяє проаналізувати життя українського населення в різних сферах, та процес становлення громади як одного цілого, робить його важливим для дослідників польсько – українських стосунків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Харченко І. І. Відбиття явищ граматичної інтерференції в українській газеті «Наше слово» в Польщі»: дис. ... канд. філолог. наук: 10.02.01 / Харченко Інна Іванівна. – Дніпропетровськ, 2004. – 176 с.
2. Тима П. Медіа меншини над Віслою: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://ukrzurnal.eu/pdf/uz_2010_07.
3. Предки – так, а я – ні / М. П – щин // Наше слово. – 1957. – № 6. – С. 6.
4. Наше слово 1957, № 5.
5. Наше слово 1957, № 7.
6. Наше слово 1957, № 23.
7. Наше слово 1957, № 41.
8. «Наше слово. Орган головного правління українського суспільно-культурного товариства» (Варшава), номери за 1956-1960.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Парначова Н. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 22.03.2014

НОВІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО БОРИСОГЛІБСЬКОГО МОНАСТІРЯ у XVIII ст.

Виявлені у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві документи, що вперше запроваджуються до наукового обігу, висвітлюють різні аспекти історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у XVIII ст.

Ключові слова: Чернігів, Борисоглібський монастир, документи, архів.

Тригуб А. А.,
Национальный архитектурно-исторический заповедник «Чернигов древний»,
г. Чернигов, Украина

НОВЫЕ ИСТОЧНИКИ К ИСТОРИИ ЧЕРНИГОВСКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО БОРИСОГЛЕБСКОГО МОНАСТЫРЯ в XVIII в.

Вьявленные в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве документы, которые впервые вводятся в научный оборот, освещают разные аспекты истории Черниговского кафедрального Борисоглебского монастыря в XVIII в.

Ключевые слова: Чернигов, Борисоглебский монастырь, документы, архив.

Tryhub Oleksandr,
Chernihiv National Architectural and Historical Reserve,
Chernihiv, Ukraine

EMERGING SOURCES FOR THE HISTORY OF CHERNIGIV SS BORIS AND GLEB CATHEDRAL MONASTERY in XVIII century

The documents, which were discovered in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv and put into scholarly circulation for the first time, cover different episodes of the history of Chernihiv Mother Monastery of SS Boris and Glib in the eighteenth century. Chronologically, they cover 1702–1778, the period of the highest development and rise of the monastery. In particular, the documents reflect examples of acquisitions of land possessions by the monastery, describe the conflict between the monks and Fellow of the Standard A. P. Polubotok for the possessions in Chernihiv Company and provide information about relocation of the treasury salt barn which was situated on the monastery's territory.

Key words: Chernihiv, SS Boris and Glib Monastery, documents, archive.

За тривалий час свого існування історична наука накопичила значний інформативний та методологічний потенціал. Зокрема, чималих здобутків досягнуто у царині церковно-історичних студій. Проте, слід зазначити, що навіть на сьогоднішній день ще залишається чимало «білих плям». Зокрема, коли мова йде про виявлення та запровадження в науковий обіг нових джерел. Особливо цей процес набуває значення при дослідженні історії монастирів, адже монастирські архіви до наших днів переважно не збереглися.

Тому, зачасти, реконструювати минуле обителів доводиться за допомогою окремих документальних свідчень. До таких малодосліджених проблем належить, зокрема, історія Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря. Навіть незважаючи на поважний статус, його минувшина ніколи не користувалася підвищеною увагою дослідників, а більшість студій мають здебільшого описовий та фрагментарний характер [1]. Відтак, особливого значення набуває процес послідовного введення у

науковий обіг нових документів з історії монастиря, що у майбутньому дозволить створити ґрунтовне дослідження історії колишньої Чернігівської кафедральної обителі.

Фондований ще за часів Київської Русі, Чернігівський Борисоглібський монастир по праву може вважатися одним з найстаріших в Україні. Після монголо-татарської навали Борисоглібський собор і, скоріш за все, монастир при ньому були зруйновані. Відбудова обителі, вочевидь, відбулася не раніше кінця XIII ст. Достеменно відомо про існування монастиря у XV ст. [2, с. 41]. 1 грудня 1627 р. польський король Сигізмунд III передав обитель у власність Домініканському ордену, який перетворив його на католицький кляштор [3, с. 173]. У 1672 р. після перенесення Лазарем Барановичем на територію чернігівського Дитинця архієпископської резиденції, розпочався процес відбудови монастиря після майже трьохсотлітнього занепаду. Період другої половини XVII-XVIII ст. став часом найвищого розквіту та піднесення Борисоглібського монастиря. У той час він був одним з найбільших на території Північного Лівобережжя. У 1786 р. за наказом Катерини II монастир був ліквідований, а його землі – секуляризовані.

У невеликому фондї чернігівського Борисоглібського чоловічого монастиря (ф. 133)

Центрального державного історичного архіву України у м. Києві виявлені документи, що дозволяють доповнити існуючу джерельну базу з історії Борисоглібського монастиря новим фактичним матеріалом. Пропоновані нижче документи висвітлюють маловідомі аспекти історії обителі й хронологічно охоплюють період 1702-1778 рр. Зокрема, № 1 і № 3 висвітлюють приклади набуття монастирем земельної власності. У № 2 описано конфлікт монахів з бунчуковим товаришем А. П. Полуботком за володіння у Чернігівській сотні. У № 4 наведено відомості про переміщення казенної соляної комори, що знаходилась на території монастиря.

Текст документів подається мовою оригіналу згідно з нормами сучасного російського правопису зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Нерозбірливі місця в тексті позначені трикрапкою у квадратних дужках [...], слова, у прочитанні яких бракує точності, – знаком питання у квадратних дужках [?]. Твердий знак наприкінці слова опускається, титла розкриті. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. популярним методом [4]. У примітках наведено відомості про деяких осіб та установи, що згадані в документах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Детальніше про це див.: Борисоглебский бывший кафедральный монастырь // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. [в 7 кн.]. – Кн. 4. Женские и закрытые монастыри. – Чернигов : Земская тип., 1873. – С. 93-113; Милорадович Г. А. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов / граф М-ч. – Чернигов : Тип. губерн. правления, 1889. – 27 с.; Його ж. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов / сост. граф Милорадович. – 2-е изд. доп. – Чернигов, 1890. – 31 с. с ил.; Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священноисторические памятники – храмы XI века, их прошлое и современное состояние / [собор. свящ. А. Ефимов]. – Вып. 1. – Чернигов : Тип. губерн. правления, 1908. – 55 с.; Його ж. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священноисторические памятники – храмы XI века, их прошлое и современное состояние / [собор. свящ. А. Ефимов]. – Вып. 2, 3 и 4. – Чернигов : Тип. губерн. правления. – 1910. – 198 с.; Мицик Ю. А. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII – XVIII ст. / Юрій Мицик // Сіверянський літопис : Всеукр. наук. журн. – № 1/2. – 1997. – С. 100-116; Волерт Я. Л. Землеволодіння чернігівських монастирів за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729-1731 рр. / Ярослав Волерт // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : зб. наук. пр., присвяч. 1100-літтю першої літопис. згадки про Чернігів / [редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін.]. – Чернігів : Ред.-вид. комплекс «Деснян. правда», 2007. – С. 526-539; Ігнатенко І. М. Пізньосередньовічний ансамбль Чернігівського Борисоглібського монастиря за даними архітектурно-археологічних досліджень // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. пр. – Вип. 20. Ч. 1. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. – 2011. – С. 113-117;

- Тригуб О. О. Тестаменти як джерело з історії земельних володінь Чернігівського Борисоглібського монастиря / Олександр Тригуб // Сіверянський літопис : Всеукр. наук. журн. – 2012. – № 1/2. – С. 64-70; Тригуб О. О. До питання про секуляризацію земель Чернігівського Борисоглібського монастиря у кінці XVIII ст. / Олександр Тригуб // Сіверянський літопис : Всеукр. наук. журн. – 2013. – № 4. – С. 19-27.
2. Раппопорт П. А. Русская архитектура X-XIII вв. : каталог памятников / П. А. Раппопорт ; [под общ. ред. Б. А. Рыбакова]. – Вып. Е1-47. – Л. : Наука, Ленинград. отд-ние, 1982. – 135 с.
 3. Вечерський В. В. Українські монастирі / Вечерський В. В. – К. : Наш час, 2008. – 400 с. : іл. – (невідомо Україна). – 400 с.
 4. Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування правил у виданнях наукового і науково-популярного типів / Віктор Страшко. – К., 1992. – 23 с.

№ 1

**Уступний запис на двір з городами в с. Ушня, даний кафедральному
Борисоглібському монастирю його підданім Єфімом Пятаком та його синами**

грудень 1702 р.

Я, Ефим Пятак, подданный архиерейский, з сынами моими Хомою и Павлом чинимо ведомо сим нашим письмом добровольным и равною мерою непримущным, иже мы двор наш з огородом як же лежачий помеж архиерейского двору и церкви попустылись мо уволив в вечную ко двору архиепископскому в владение их монастыру катедры Черниговской вечными часы, отрекаемся сами, жены и потомки, приятели наши близкие и далекие, за который тот двор наш примаем себе двор, купленный от честного господина отца Иполита – старосты ушинского на сей час будучого, он купил нам двор у Леска Сидоренка – жителя ушинского за пенную сумму коп за десять; которым то двором контентуемая и примуемо его за отдачне и долженствуем с того двора данного от рук отца Иполитова всякие повинности архипастырские монастырские и дворовые, и подачны якие приналежить у громаде отбувати и субементуемса быты подданными вечными архиерейскими сами и потомкове наши. Для лепшого подтверждения даемо сие наше письмо катедре Черниговской и двору Архиерейскому с подписом руки нашей.

Писано сие письмо при людях честных и веры годных: при честному господину отцу Феодору священнику Ушинскому и Троцку Просянику Крышню и для лучшего доверения сами своими руками кресты поклялися при Михайлу – войту ушинскому и при Леску Сидоренку и прочими людьми будущими на тот час року и дня вышенаписанного.

Я, на тот час будучи, дяк Ияков ушинский сие письмо писал.

Иеромонах Иполит [...] на сей купчей, бывший городничий в дому Архиерейском катедры Черниговской, руку приложил

ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 227, арк. 1. Оригінал.

№ 2

**Скарга монахів кафедрального Борисоглібського монастиря
на протиправні дії бунчукового товарища Андрія Полуботка ¹**

25 вересня 1734 р.

По указу ея императорского величества самодержицы всероссийской с полковой Черниговской канцелярии в монастырь катедраальный епископии Черниговской [...] во храме братьям того катедраального монастыря дана сия выпись в том, что сего 1734 года октября 2 дня поданным своим в полковую Черниговскую канцелярию протестом объявили о починенных от бунчукового товарища Андрея Полуботка обидах и разорениях в добрах монастырских катедры черниговской, и просили оной протест, приняв, в полковой Черниговской канцелярии записать в протокол, по вписанию обыкновенный за руками и при приложении полковой печати, выдать выпис, который протест словом до слова так ся в себе мает:

В полковую Черниговскую канцелярию

Протест

Катедраального Борисоглебского черниговского монастыря братия по доношению от козлянского начальника иеромонаха Антония в канцелярию катедры Черниговской поданном оногo сeнтября 8 дня известившися заподлинно, что бунчуковый товариш полку Черниговского Андрей Полуботок в грунте катедры Черниговской же Козлянском давнейшее доставшей [?] оному монастырю наданным и спокойном еще владения межовщика по урочищах очертеженном и государственными милостевейшими грамотами во владение от кого-либо безпрепятственное катедры черниговской утвержденном, немалую часть земли зараз по отъезде з Чернигова бывшего епископа Черниговского преосвященного Иродиона Жураковского ², неведомо почему самовольно отторгая, которую жители козлянские – подданные катедры, поорали были, приказал своим подданным повторне

орать и засевать и отбоем гвалтовным всячески во владения катедры недопускать; посылали за общим всей братии согласием настоящего 1734 года того ж сентября 8 дня честного о Христе брата иеромонаха Иродиона Рогозова з листом к нему пану Андрею Полуботку, просительным, дабы его сим [...] без настоящего теперь пастыря³ обид катедре Черниговской поудержался в оранию показанного поля; а за прибытием якого Бог пошле в Чернигов архиерея [...], но правне з тым поступил, но его [...] пан Андрей Полуботок не токмо прошению катедральной братии не внял, но и посланного к нему с просительным листом иеромонаха Иродиона Рогозова неведомо для чего забивши в колодки, в доме своем за крепким караулом содержал, чрез 10 дней нудил и не хотел отпускать, иже едва же просительные его преподобия господина отца архимандрита Троицкого⁴, з которыми он посылал от себя пречестного о Христе иеромонаха Самборовича, за едва отпустил, да он же пан Андрей Полуботок и Клоновскую греблю, якую преосвященный коштом катедральным в наданных катедре черниговских грунтах занял и на той устроил мельницу по отъезде в [...] архиерейском безправие раскопать приказал, и такими еще он же пан Андрей Полуботок в затевании катедре Черниговской разорении, недовольствующися обижения (о чем з консистории от вышеупомянутого иеромонаха Антония начальника Козлянского доношением объявлено) сего же 1734 года сентября против 21 дня ночной doby наслал на маетность монастыря катедры Черниговской село Козел⁵ многое число своих людей и слуг с вилами, киями и пистолетами и подвод сорок и, напавши, те посланные Полуботковы на означенное село Козел, на те свои подводы з майна катедрального нашего козлянского от бывших в том млыне засек, от скрыни [?] в якей имелся пашенный размер, забрали, да у подданного катедрального, жителя козлянского Данила Хведченка з гумна все жито, якого было коп сем в снопах, разбойнически отняли, а его оставили без хлеба, в другого подданного катедрального Романа Пинчука, напавши на двор, забрали несколько коп овса в снопах, а позабравши в подданных катедральных пашню, были еще на гумно архиерейское гвалтом же для грабления, в котором когда очутились молотники и, постерегши многолюдное нападение, донесли своему начальнику; увидевши таковое нападение и бояся дабы и его самого начальника не похватили и неувечили, понеже скоро набегли на гумно разговаривали: «Когда бы нам де самого начальника чернца попасти», убежден был приказать с такого страху в звон на гвалт бить, от чего оные грабители, когда з села убегали, выездив, похваляли: «Мы де чернцу вашему албо Данилу Фесенку здесь [...] границы неучинивши неоставим».

Сего ради просил полковую Черниговскую канцелярию сей наш от катедрального черниговского монастыря протест о напрасном вязаньи помянутого иеромонаха Иродиона и о раскопанню гребли Клоновской, також о гвалтовном ночью порою разбойническом нападении на село Козел, принять и в книгу протокольную записать, а записав, сей протест в протокол, з оной же полковой Черниговской канцелярии за руками и печаттю катедре Черниговской обыкновенный дать выпис. 1734 года сентября 25 дня.

Иеромонах Варлаам казначей

Иеромонах Нектарий духовник

Иеромонах Руй канцелярист

Катедры епископии Черниговской шафар иеромонах Иосиф в небытности наместника правящий наместничеством.

Иеромонах Геннадий эконом

По вписанию же в книги полковые вышеписанного протесту, с тех книг за руками и при печати требующей стороны дана сия выпись октября 4 дня 1734 года.

Судья Иван Мокриевич⁶. МП.

Писар полковой Самойло Холодович⁷.

Управляющий канцеляриею полковой Иван Фасовский.

Канцелярист Тимофей Затыркевич.

ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 540, арк. 1-3. Оригінал.

№ 3

Купчий запис про продаж священником Воздвиженської церкви в Чернігові Василем Артем'євим шинкового церковного двору кафедральному Борисоглібському монастирю

5 липня 1754 р.

Тысяча семь сот пятьдесят четвертого года, месяца июля пятого числа

Мы, нижеподписавшиеся, всякому суду и праву и кому бы сего ведати подлежало, через сие объявляем иже имеючи в городе Чернигов в другом Валу приходской нашей церкви Воздвижения Честного Креста Господня шинковый двор, помежный с одной стороны тылом к двору Андрея Рымаря, а з другой стороны – лицом от улицы Пробитой, что идет в Любецкую браму, з третьей же стороны правой – двору значкового полку Черниговского товариша Алексея Чубаревского, а з четвертой стороны от улицы, что идет в Киевскую браму; со всем в том дворе обветшалым строением, а именно: светлицею с комнатою, сенцами с дядовнею к тем же сенцам приделанною, никому ни в чому не заведенный и не пенный, и не могучи того двора по надлежащему за малостью приходящей с того двора до церкви Божией прибыли оправить и окупать, продали добровольно в спокойное реальное и вечное владение в катедру Черниговскую за восемьдесят рублией денег и оную сумму от

катедры всю сполна приняли и для этого з сим купчим записом даем силу тем двором оной катедре владеть в вечные часы, кому хотя дать, продать, даровать, на якой другой свой пожиток обратить, сами же мы и на впредь будучие той церкви ктитори и священники, и парафияне, и потомки наши, впредь до якого двора утручатись и никакова отозву чинити не имеем, чего для и имеючися при церкви нашей на тот церковный двор старинные крепости по которым крепостям и церковь наша тем двором владела, а именно: 1. выпись с книг меских права майдеборского ратуша Черниговской от Ивана Матвеевича Козляницы – бурмистра Черниговского – Якову Евфимовичу Лизогубу⁸ товаришеви полку Черниговского в 1696 году августа 4 дня данную, а от него Якова Лизогуба на церковь нашу уступленную. 2. Аттестацию магистрата Черниговского мне священнику той Воздвиженской церкви Василию, что имевшаяся при церкви нашей на то же двор крепостное письмо от казака черниговского Ивана Чигиринца, данное во время моровой в Чернигове язвы и неведомо где потерялось в 1727 году июня 1 дня выданную з Семена Рымара подписку за саморучным его полписом з свидетелями мне де священнику Ваисилию в 1733 году августа 19 дня данную на занятую им Рымаром вышеписанного часть пляцу, на которой части пляцу и амбар он, Рымар, устроил, и ныне на оном стоит, одоляясь в той подписке за ту часть пляцу на церковь пять рублей денег уплатить, которых и по сие время не уплатил, отдаючи в волю катедре с тем пляцом, занятым Рымаром как хотя поступить, при сем нашем купчем записе на спокойное и безпрепятственное означенным двором оной катедре владение, в оную катедру отдали року и дня вышеписанного; и твердость сего кашего купчего запису сами на том подписались и нижей подписавшихся на том персон за силу малороссийских прав упростили и урядовую выпись магистрата Черниговского по сему запису выправить и в катедру отдать или на сем же записе урядовую подпись в магистрате исправить имеем.

К сему купчому запису священник Воздвиженский Василий Артемиев подписался при печати. МП.

К сему купчому запису прихожанин церкви Воздвиженской черниговской подписался Федор Рымарчук. МП.

К сему купчому запису прихожанин церкви Воздвиженской черниговской Карп Куляба при печати подписался. МП.

К сему купчому запису парафиянин церкви Воздвиженской черниговской Иван Петровский при печати подписался. МП.

К сему купчому запису парафиянин церкви Воздвиженской черниговской Яков Криненко при печати подписался. МП.

К сему купчому запису парафиянин церкви Воздвиженской черниговской Василий Пинчученко при печати подписался. МП.

ЦДДАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 675, арк. 1-2. Оригінал.

№ 4

Рішення Чернігівської полкової канцелярії про знесення соляного амбару, збудованого на землі кафедрального Борисоглібського монастиря

3 квітня 1778 р.

По указу ее императорского величества, самодержици Всероссийской дана сия выпись из полковой Черниговской канцелярии в монастырь катедры Черниговской для того, что сего апреля 24 дня поданным в сию полковую канцелярию от оной катедры доношеием прошено выдачи от сей полковой канцелярии выпись с определения учиненного в силу указа Малороссийской Коллегии⁹ о сносе с монастырской земли устроенного соляного амбара, а в учиненном о том в полковой канцелярии определении написано тако:

Тысяча семьсот семьдесят восьмого года апреля 3 дня

По указу ея императорского величества полковая Черниговская канцелярия слушали указ из Малороссийской Коллегии 22 числа марта под № 1428 состоявшегося, по доношению катедры Черниговской волости Улановской управителя иеромонаха Иоасафа, что на имеющейся в городе Чернигове земле от магистрата черниговского устроен казенный соляной амбар, который немало препятствует во владении тою землею монастырю, и как де оную землю катедр, по тесности монастыря положения, имеет следующей весны в [...] во ограду, то де и просит оной амбар состоящий ныне в порожне (о чем приложена данная из магистрата черниговского выпись) повелеть снести на другую кафедральную землю к новоустроенному казенному магазину, где ему по роду быть приличнее, потому что близко к базару и может быть под обережением одного караула, что при магазине, а катедр переноску оную возьмет на свой кошт, и тем указом полковой канцелярии велено как де на посланном из оной Коллегии указе. Сия полковая канцелярия прислала в Коллегию 8 августа 1776 года при рапорте сделанный план занятому под магазин в крепости черниговской упомянутого монастыря месту и состоящему на оному казенному провиантскому магазину, и из оног же плана явствует, что на той монастырской земле для построения и соляного амбара места должно остаться, а с приложением де при доношении управителя Иоасафа выписи из магистрата черниговского монастырю сего года марта 3 дня данной, значится, что в казенном черниговском соляном амбаре ныне казенной соли и чтобы скорей ее присылки ожидать, о том ни от кого указов не имеется; для того де, ежели означенным соляным амбаром застроенная земля ныне принадлежит монастырю, дозволить оному прописанной соляной амбар с той земли перенести и поставить там, где состоит провиантский магазин, как по плану показано. А дабы же такова переноска и

построение амбара собственным монастырским иждивением сделана была прочно и порядочно, того имеет наблюдению сия полковая канцелярия обще с магистратом черниговским; и во исполнение оного указа полковой черниговской канцелярией учинено определение как оным указом сей полковой канцелярии повелено, ежели означенная соляным амбаром земля застроенная ныне принадлежит монастырю, то дозволить оному прописанный казенный амбар с той земли перенести и поставить там, где состоит провиантский магазин, для того от монастыря катедрального и потребованы доказательства, почему означенным казенным соляным амбаром застроенная земля ныне принадлежит монастырю; по которому определению от катедрального монастыря в доказательство того, что та земля, застроенная казенным соляным амбаром, ныне принадлежит тому монастырю, представлена крепость, данная от сотника Василия Миткевича на ту землю под № 6 на листах «10» и «11» 1778 года февраля 9 числа утвержденная, в которой сотник Миткевич изъясняет, что де он имеючи в городе Чергинове в крепости два собственных его сотника Миткевича пляцы по отцу его умершему полковому Черниговскому писарю Якиму Миткевичу наследственно на его спадшие, а ему по купле доставшиеся, Шубинский и Силичевский, на котором устроен казенный соляной амбар, смежные меж собою, положением таковым находящиеся, именно Шубинский от пляцу Тамаринского повз новоустроенные катедральные каменные покои лежачего, по бокам сих пляцов одного – вал, з другого – дорога повз церковь Преображения Господня идучая, з другого конца, именно Силичевский пляц, притеклый до самого магистратского двора огады, мерою Шубинский от помянутого Тамаринского до пляцу Силичевского, от сего до грады монастырской на двадцать сажней; уступил он, сотник Миткевич, вечною продажею оному катедральному монастырю ценою за сто рублей, и оные деньги от катедрлы сполна принявши, дал власть и силу оному монастырю теми пляцами яко своими собственными владеть вечно, дать, продать, заменить и как хотя во власти своей располагая, притом и о сносе соляного казенного амбара, где надлежит просить, право и силу велел; а как по рассмотрению полковой Черниговской канцелярией вышеписанной представленной от катедрального монастыря урядовой крепости оказалось, что о сносе сочинена по точности малороссийских прав, раздела «7», артикула «1» и раздела «3», артикула «41-го», на которой сия земля состоящая под соляным казенным амбаром принадлежит во владения сему катедральному черниговскому монастырю правильно, для того сим выписом Малороссийская Коллегия указа полковой черниговской канцелярии оному монастырю прописанный казенный соляной амбар с той земли перенести и построить собственным монастырским иждивением там, где стоит провиантский магазин, дозволяет, а дабы оное сделано было прочно и порядочно, для того должны наблюдать присутствующие полковой черниговской канцелярии и магистрата черниговского, о чем в магистрат черниговский дать знать промеморию и в монастырь катедральный рапортовать; сие же определение записать точно в книгу, оному монастырю объявить для знания.

Оное определение подписали:

Бригадир Петр Милорадович ¹⁰

Судья полковой Яков Бакуринский ¹¹

Писарь полковой Яков Рашевский ¹²

И за силу учиненного на вышеписанном монастыря катедрального доношении в сей полковой канцелярия определения, сия выпись оному монастырю с прописанным определением за подписом и приложением полковой печати з полковой Черниговской канцелярии дана 1778 года апреля 27 дня.

Бригадир Петр Милорадович. МП.

Судья полковой Яков Бакуринский.

Писарь полковой Яков Рашевский.

МП. Полковой канцелярист Михаил Стасюк [?]

ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 721, арк. 1–4. Оригінал.

КОМЕНТАРІ

- ¹ Полуботок Андрій Павлович – син наказного гетьмана П. Л. Полуботка, бунчуковий товариш (1728-1744).
- ² Архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Іродіон Жураковський залишив кафедру в 1734 р.
- ³ Наступний чернігівський архієрей – Іларіон Рогалевський був призначений 25 березня 1735 р.
- ⁴ Архімандритом Троїцько-Іллінського монастиря в той час був Герман Кононович (1714-1737).
- ⁵ Село Козел перебувало у власності Чернігівської кафедри з середини XVII ст.
- ⁶ Мокрієвич Іван Іоанникович – значковий товариш (1726-1729), чернігівський сотник з 1729 р., чернігівський полковий суддя з 26 вересня 1732 р.
- ⁷ Холодович Самійло – військовий канцелярист (1726-1730), наказний Городнянський сотник (грудень 1726), чернігівський полковий писар (1734-1739), абшитований полковий суддя (1754).
- ⁸ Лизогуб Яків Єфимович (22 жовтня 1675 – 24 січня 1748) – значний військовий товариш (1708), генеральний бунчужний (1713-1728), генеральний обозний (з 16 лютого 1728).
- ⁹ Малоросійська Колегія (1764-1786) – уряд, який здійснював управління Лівобережною Україною після ліквідації інституту гетьманства.

- ¹⁰ Милорадович Петро Степанович (бл. 1723/24 – 7 січня 1799) – військовий канцелярист в Генеральній Військовій канцелярії і Генеральному суді (1741-1746), гоф-фур'єр Імператорського двору (1762), Чернігівський полковник (з 3 січня 1762), бригадир (з 13 березня 1773), генерал-майор (з 28 червня 1783).
- ¹¹ Бакуринський Яків Леонтійович (бл. 1740-1801) – військовий (з 1766 – старший) канцелярист (з 1760), полковий писар Чернігівського полку (1768), суддя Чернігівського полку (1771-1779), Малоросійський цивільний губернатор (з 6 січня 1797), Чернігівський губернатор (травень-листопад 1797).
- ¹² Рашевський Яків Йосипович (нар. бл. 1742) – чернігівський полковий писар (9 червня 1771 – січень 1782).

Рецензенти: *Боряк Г. В.*, д.і.н., проф.; *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.

© Тригуб О. О., 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.04.2014

Чубіна Т. Д.,
д.і.н., професор, Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України,
м. Черкаси, Україна

ТУЛЬЧИНСЬКА ЛІНІЯ МАГНАТСЬКОГО РОДУ ПОТОЦЬКИХ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. Дана наукова стаття присвячена вивченню методології та методів дослідження тутьчинської лінії роду Потоцьких.

Ключові слова: *просопографія, біографія, сімейна історія, знакова постать, рід, графи Потоцькі, герб Пилява, тутьчинська лінія, магнат.*

Чубина Т. Д.,
Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля,
г. Черкасы, Украина

ТУЛЬЧИНСКАЯ ЛИНИЯ МАГНАТСКОГО РОДА ПОТОЦКИХ: МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Человек является элементом любой формы социальности, от простых сообществ к современным цивилизационным и политическим суперсистемам. Поэтому взгляд на исторические процессы, на общество не отделен от изучения отдельных личностей и династий. Данная научная статья посвящена изучению методологии и методов исследования тутьчинской линии рода Потоцких.

Ключевые слова: *просопография, биография, семейная история, знаковая фигура, род, графы Потоцкие, герб Пилява, тутьчинская линия, магнат.*

Chubina Tetiana,
Chornobyl Heroes Academy of Fire Safety,
Cherkasy, Ukraine

BRANCH OF TULCZYN OF THE POTOCKI NOBLE FAMILY: METHODOLOGY AND METHODS

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families.

This article is devoted to the scientific study of the methodology and research methods of the Potocki family's branch of Tulczyn.

Nowadays the Ukrainian and foreign historians are in search of the new conceptual orientations and approaches with a help of which to reproduce the multi-dimensional human history.

The use of general, interdisciplinary, sociocultural methods and the methods of prosopography can bring the research of the Potocki family's branch of Tulczyn to a qualitatively new and higher level.

Key words: *prosopography, biography, domestic history, sign figure, family, counts Potocki, coat of arms of Pilyava, tulchin line, magnate.*

Кожне вивчення тієї чи іншої проблеми ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, а також на специфічному методологічному інструментарії.

Вітчизняна і зарубіжна історична наука перебувають у пошуках нових концептуальних орієнтирів та підходів, за допомогою яких

можна було б відтворити багатовимірну історію людства. У цьому напрямку плідно працюють сучасні історики А. Болебрух, С. Воронкова, С. Жук, Я. Калакура, С. Кульчицький, Ю. Павленко, О. Реєнт, В. Смолій, Л. Таран, В. Яқунін та ін. [12; 17; 21; 23; 26; 27; 28; 29; 31; 32; 34; 35; 42; 43; 44]

Нині, коли наша держава проходить період свого становлення, особливої ваги набуває неупереджене вивчення історичного досвіду України. Але саме на цьому етапі, в умовах помітної руйнації ціннісних орієнтирів тоталітарної доби і формування нових концептуальних підходів до аналізу історичних процесів та явищ, стоїть проблема запобігання новим кон'юнктурним оцінкам, хибним напрямкам у наукових дослідженнях. Гарантією уникнення нового переписування чергової «концепції» історії України є застосування надійних методів дослідження. Тому М. Берг зауважував: *«Процес історієписання слід розуміти у двох значеннях: як процес сприйняття, «дешифрування» і впорядкування досвіду минулого з метою тлумачення його у світлі досвіду сучасності та як метод реалізації такої програми»* [10, с. 30].

На сучасному етапі розвитку методологічний плюралізм повинен стати головним теоретичним постулатом історичних досліджень, адже, на думку теоретика методології історії Л. Зашкільняка, за умов величезної різноманітності уявлень про предмет історії та шляхи її пізнання здається марним вести мову про якусь загальноприйнятую методологію історії [14, с. 37]. Підхід до історії як до суспільного явища дозволяє застосовувати загальну методологію дослідження. Система методів, що використовуються в історичній науці, є ієрархічною. За ступенем універсальності вони поділяються на групи: перша – загальнонаукові методи, насамперед історичний і логічний із властивим їм аналізом, синтезом і системним підходом. Аналіз та синтез здійснюються на рівні як окремих історичних фактів, періодів, джерел, так і їх сукупностей. На рівні окремого кожного спочатку сприймається як цілісний феномен, потім для глибшого вивчення воно ніби розкладається на частини, а потім, на новому рівні знання, розглядається як цілісність. На рівні сукупності подій, фактів із досліджуваної проблеми вони поділяються на складові, що після вивчення синтезуються в комплекси, оптимальні для отримання системи наукових фактів. Аналіз та синтез застосовують до історичних фактів, до комплексу фактів як до певної системи, що має свої системні, інтегративні якості. Друга група – міждисциплінарні методи, властиві ряду

наук. Вони, як правило, складаються в рамках іншої науки, і згодом виявляються їх евристичні можливості в історичних дослідженнях. До них належать методи статистичні, зокрема математичної статистики, конкретних спеціальних досліджень, лінгвістичні, психологічні, криміналістичні, різних природничих наук та ін. Третя група – загальноісторичні методи, властиві історичному пізнанню в цілому, – порівняльно-історичний, ретроспективний, синхроністичний та ін. За їх допомогою безпосередньо забезпечується підхід до вивчення історичних явищ із позиції об'єктивності й історизму, інших, вивіренних досвідом історичної науки, принципів пізнання [9, с. 56-57].

Загальними принципами використання методів та прийомів цього історичного дослідження, що їх дотримувався автор, є принцип історизму й об'єктивності. Принцип історизму дозволяє оцінити аналізовані історичні факти з урахуванням часу їх виникнення і побутування, розглядати їх у тісному зв'язку із загальним станом історичної науки і конкретно-історичними умовами, в яких відбувалися події. Принцип історизму вимагає від дослідників генетичного аналізу історичних явищ, тобто спостереження їх зародження, еволюції та занепаду. Цей принцип вимагає сприйняття дослідником ще двох невід'ємних методологічних принципів пізнання: перший – принцип холізму, який передбачає визнання пріоритету цілого відносно до його складових частин; другий – есенціалізму – визначає в цілісній системі передусім суттєві зв'язки, які є провідними в існуванні всієї системи. Принцип історизму дозволяє знайти в багатоваріантності явищ загальні закономірності та специфічність, зрозуміти єдність теорії та практики в пізнанні. Історизм є загальнометодологічним принципом пізнання. Проте особливе значення він має для історії, звідки беруть початок його витоки як категорії пізнання, при цьому цей принцип виступає способом вивчення явищ у їх виникненні та розвитку, в їх зв'язку з конкретними умовами. Разом із тим цей спосіб вимагає пізнання кількісних і якісних своєрідностей явищ, з'ясування їхніх як загальних, так і особливих рис. Слід зауважити, що іноді в поняття історизму вкладається більш широке значення. Він розуміється як синонім історії концепції чи

історичного методу. Принцип об'єктивності застосовується як ефективний засіб уникнення кон'юнктурності, упередженості з метою досягнення глибокого вивчення предмета дослідження. Об'єктивність, як теоретичний принцип, вимагає всебічного аналізу історичних фактів, подій, процесів. Тому питання про те, виділяти принцип об'єктивності чи не виділяти як самостійний, є другорядним. Однак необхідно чітко мати на увазі пізнавальні функції цього принципу, оскільки він пов'язаний з об'єктивно істинним пізнанням історії дійсності [15, с. 72].

Історизм і об'єктивність, як пізнавальні категорії, виражають істотні зв'язки реальної дійсності та доповнюють один одного в процесі історичного дослідження. Історизм забезпечує можливість застосування загальнонаукової істини для характеристики саме цих, а не якихось інших явищ, до яких є прийнятною ця загальна істина. Відповідно, наукове дослідження загальної лінії історичного розвитку поєднується з об'єктивним вивченням конкретних етапів історичного процесу.

Будь-яке історичне дослідження спрямоване на розкриття основної суті, загальних закономірностей і конкретно-історичних особливостей функціонування і розвитку реальності, що вивчається. Тому необхідні для цього науково-історичні факти не можуть бути простим відтворенням тих фактів, що містяться в історичних джерелах.

Теоретичний, тобто суттєво-змістовний, підхід до вирішення поставленого дослідницького завдання дозволяє визначити його сторони, властивості та зв'язки, а відповідно, й ті конкретні ознаки історичної реальності, які повинні вивчатися. Теоретичний аналіз допомагає встановити змістовне коло необхідних науково-історичних фактів. Саме на цій основі в дослідженні відбувався процес підбору джерел, які містили необхідні факти і встановлювалася їхня достовірність та точність.

Автор виходила з твердження, що факт як об'єкт історичного дослідження не може існувати сам по собі, без усякої оцінки. Р. Колінгвуд відкидає самостійне значення джерел, роблячи акцент на їх вільній інтерпретації істориком. На його думку, дослідник є автономним трактувачем минулого, яке тим самим позбавляється характеру об'єктивності [13, с. 207]. Є. Корр вважає, що історичним фактом є не всяка

подія, а лише та, яка історично значима. Дослідник має знати максимальну кількість фактів періоду, що вивчається, щоб відібрати нечисленні значні свідчення і перетворити їх на історичні факти. Стосунки між істориком і фактами є стосунками рівності [13, с. 207].

Є. Топольський розглядає історичні факти як динамічно-цілісну систему та підкреслює, що вони перебувають у стані постійної зміни [13, с. 208]. До одного й того самого об'єкта дослідження можна підійти з різних позицій, розглядаючи в різних ракурсах, залежно від поставлених дослідником завдань.

Вирішальною умовою правильного підбору фактів при історичному дослідженні служить оволодіння загальними принципами, які дозволять, використовуючи існуючі уявлення про повторність явищ, про існуючі сторінки закономірності, переходити від окремого до загального.

Окрім загальних принципів методології дослідження, у світлі теми наукового пошуку постають конкретні проблеми щодо розв'язання завдань. Основним методологічним принципом, дотримання якого забезпечує наявність необхідних науково-історичних фактів, є системність цих фактів. Проникаючи в суть досліджуваної історичної реальності, автором використовувалася не просто сукупність фактів, а система фактів. Так, при визначенні суспільно-політичної діяльності клану Потоцьких до уваги бралися як неопубліковані архівні джерела, так і попередні дослідження з цієї проблематики. Такий підбір системи фактів утворив об'єктивну змістовну цілісність досліджуваної проблеми. Важливою рисою в розвитку сучасної науки є дедалі більший потяг до інтегрального, системного, цілісного розгляду об'єктів, явищ та процесів, що вивчаються. Розвиток науки на всіх її етапах характеризується двома тенденціями: з одного боку – детальним і поглибленим, диференційованим, вивченням окремих явищ і процесів, а з іншого – їх узагальненим, цілісним висвітленням [16, с. 139]. Системний підхід є головною якістю дослідження.

Сутність цього підходу полягає в тому, що досліджуваний об'єкт, явище чи процес розглядаються як цілісна система з відповідно структурованою сукупністю елементів, а також певним типом взаємозв'язку цих елементів і характерних їм рис і властивостей.

Головне завдання дослідження – розкрити цю будову і взаємозв'язки та виявити їх якісні характеристики. Для вирішення цих завдань використано метод структурно-функціонального аналізу. Системний аналіз вимагає багатостороннього підходу до об'єкта, врахування його характеристик та їх зіставлення.

Система фактів відрізняється від простої їх сукупності тим, що в системі факти взаємопов'язані й утворюють змістовну цілісність, яка відображає основні риси і взаємозв'язки об'єкта пізнання [19, с. 135].

Значну пізнавальну силу мають методологічні принципи, які на всіх етапах історичного дослідження відіграють провідну роль: вони націлені на глибоке вивчення джерел, усієї сукупності фактів, установлених між ними зв'язків, організацію в систему отриманих знань. Методологічні ідеї спрямовують думку історика шляхом правильного пояснення і теоретичного осмислення фактів та подій [13, с. 84].

Як автор праці з методології історії В. Іванов зазначає: «*Методологічні принципи автоматично не вирішують проблем історії. Вони досліджуються і вирішуються в рамках самої науки за допомогою методів, які відповідають специфіці явищ, що вивчаються*» [13, с. 14]. В роботі використані такі основні методи: хронологічний, історико-порівняльний, класифікації, періодизації, кількісний.

Для вивчення основних подій у взаємозв'язку і часовій послідовності з фіксацією змін, що відбувалися, застосовано хронологічний метод. Хронологія є наукою, що допомагає визначити історичні межі дослідження і виділити важливі моменти наукової проблеми або історичного процесу.

Використання методу періодизації визначає логічно-науковий характер підходу до теми, принцип відтворення історичного процесу і послідовність викладення історичного матеріалу.

Історико-порівняльний метод – найбільш поширений метод наукового пізнання. Об'єктивною основою для порівняння є те, що суспільно-історичний розвиток являє собою постійно повторюваний, внутрішньо зумовлений, закономірний процес. Саме процес порівняння і дає змогу пояснити факти і розкрити суть явищ.

У цілому історико-порівняльний метод відкриває широкі пізнавальні можливості. По-перше, він дозволяє розкрити суть досліджуваних явищ, виявити загальне і повторюване, необхідне і закономірне, а також відмінне. По-друге, історико-порівняльний метод дає змогу виходити за межі явищ, що вивчаються, і на основі аналогій приходити до широких історичних узагальнень і паралелей. По-третє, він допускає застосування всіх інших загально-історичних методів [8, с. 107].

Історико-філософське осмислення дослідником будь-якої теми вимагає створення певної логічної наукової структури для вивчення і розуміння окремих фактів, подій, явищ та їх місця в історичному процесі. Одним із важливих методів історичного дослідження є класифікація. Метод класифікації дозволяє групування основних досліджуваних питань за їх змістом.

Кожна класифікація є умовною і залежною від мети та завдань історичного дослідження. Складність, на яку наштовхуються історики під час вивчення сукупностей історичних джерел, призводить у разі їхнього неповного опрацювання до чисто ілюстративного підходу, до фрагментарності у висвітленні подій. Тому особливої ваги набирають кількісні методи аналізу історичних джерел. Поряд із традиційними, чисто описовими методами вивчення джерел, використано і вищевказані методи. Особливість застосування математичних методів в історичних дослідженнях полягає в тому, що необхідно мати достатнє поле дослідження, тобто достатню для математичної обробки кількість статистичних матеріалів. Для визначення достатності зібраних дослідником статистичних відомостей слід виділити певні параметри, за якими ці відомості оброблятимуться. Чим більше параметрів, тим правильнішими і точнішими є висновки. Наприклад, соціально-економічну вагу магнатерій Потоцьких не можна визначити лише за кількістю належних селян. Тому в дослідження залучено показник землеволодіння, їх розвиток і продуктивність.

Математично-статистична обробка матеріалів докорінно поліпшує працю дослідника і, головне, робить її оптимально продуктивною. Крім того, математичні методи дають змогу перевірити висунуті дослідником гіпотези

або зроблені висновки. Як зазначав І. Ковальченко, «сильний бік описових методів – їх конкретність та образність, а кількісних – їх глибина і точність» [10, с. 30]. Кількісні методи виступають дієвим інструментом для виявлення певних історичних процесів та завдяки цьому мають велику силу доказовості, а описові – сприяють ідіографічному відображенню в історичних дослідженнях окремих конкретно-історичних явищ.

Провідним для цієї роботи є полідисциплінарний (міждисциплінарний) підхід, який знайшов відображення в понятійному апараті.

Понятійний апарат дослідження характеризується використанням термінів та категорій як традиційно історичних, так і запозичених з інших суміжних наук (соціології, історичної психології, культурології та ін.) При написанні роботи використовувалися терміни «рід», «фамільний клан», «родина», «сім'я», «родинне коло». Під терміном «рід» ми розуміємо людей різних поколінь досліджуваної спільноти, які походять від одного предка. Майже тотожним за значенням у цій роботі є термін «фамільний клан», який розуміється як певна родова структура, пов'язана спільністю походження і кровними зв'язками (філіціями). У сучасних гуманітарних студіях існує велика кількість дефініцій сім'ї. Під термінами «родина» та «сім'я» в цьому дослідженні визначаємо в першу чергу соціокультурну систему, малу соціально-психологічну групу, що концентрує в собі всю сукупність відносин суспільства, через яку діти з моменту народження включаються до системи суспільних відносин [1, с. 34]. Також потрібно враховувати, що сім'ю можна сприймати як одиницю, яка ділиться та відновлюється в кожному поколінні, не порушуючи спадкоємності, надаючи їй більш складного та цікавого характеру [2, с. 132].

Для дослідження роду Потоцьких набуває актуальності визначення складу роду, оскільки в даному випадку йдеться про розгалужену спільноту людей різних поколінь, які походять від одного предка. Родовід ведеться за принципом патрилійності, за яким родоначальником традиційно визначається чоловік. Необхідно зазначити, що особа родоначальника є

умовною, зазвичай засновником роду вважається найбільш ранній предок, про якого збереглися відомості. При вивченні складу роду Потоцьких використовуються такі терміни, як «покоління» (нащадки, що перебувають на однаковому віддаленні від загального предка і формування характеру яких відбувається під впливом певних подій, економічних і культурних умов), «гілка» (елемент структури роду, який походить від спільного предка) та «лінія» (елемент структури роду, до якого входять лише прямі нащадки певної особи).

Антропологами і соціоісториками визначені основні функції родини, зокрема: репродуктивна функція (народження дітей), екзистенціальна функція (утримання дітей) і функція соціалізації та інкультурації поколінь шляхом виховання, передання дітям культурних надбань, ідеологічних поглядів, створення ціннісних орієнтацій, понять про моральність. Дуже важливими в житті кожного індивіда є умови, в яких він провів перші роки життя – в цей період формуються творчі здібності людини, що будуть визначати його подальшу здатність до освіти. Розвиток генетично закладених обдарувань значною мірою визначається соціальними факторами, що відбиваються при формуванні особистості в ранньодитячий, дитячий та підлітковий періоди крізь впливи оточення (імпресинги), які кожною особою сприймаються залежно від індивідуального вибору [40, с. 51]. До того ж слід зазначити, що в процесі родинного виховання в дітей формується гендерна ідентичність, однак, окрім родини, на її формування впливають також суспільство і культура.

Згідно з концепцією соціальної спадковості, родина виступає як транслятор національних традицій та носій історичної пам'яті, який упроваджує конкретно-історичну систему соціальної спадковості, впливає на формування особистості. У світовій науці під терміном «традиція» визначається специфічний вид соціального наслідування, такий спосіб фіксації інформації, який орієнтований на точне відтворення попередніх зразків соціальності. Традиційний спосіб наслідування матеріальної та духовної культури передбачає копіювання цієї діяльності, засвоєння накопиченого попередніми поколіннями досвіду в усій його повноті та

конкретності. Традиція спирається на сам факт соціалізації індивідів, на їх приналежність до певної спільноти. Спільнотами, що формують соціалізаційні механізми, розглядаються такі соціальні інститути, як сім'я, рід, соціально значимі та референтні групи.

Під терміном «історична пам'ять» у даному випадку розуміється сфокусована свідомість, яка відображає особливу значимість і актуальність інформації про минуле в тісному зв'язку з теперішнім та майбутнім часом. Це багатопланове поняття, яке відтворює історію формування і розвитку життя певного етносу і його членів, досвід народу для можливого його використання в діяльності людей або для повернення його впливу у сферу суспільної свідомості. Історична пам'ять опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам'ятках, мемуарах), а також існує у вигляді історичної свідомості народу [23, с. 11–20; 37, с. 3–14]. Історичну пам'ять можна розглядати на трьох рівнях, яким відповідають певні її форми: загально-етнічний рівень, рівень локальних етнічних груп, особистий рівень. Цим рівням відповідають колективна, групова й індивідуальна форми. Але ж потрібно розуміти, що всі форми історичної пам'яті взаємопов'язані. Індивід включає у свій внутрішній світ, в особисту оцінку подій ті цінності, ідеї, переконання, зразки, які вироблені й характерні для всієї етнічної спільноти або її локальної групи [25, с. 13–15]. Людина в процесі самовиховання як фундамент, матеріал для особистого формування використовує шари історичної пам'яті. Дослідники визначають, що будь-який метод культурного піднесення в історії пов'язаний зі зверненням до минулого, тобто інтересом до відродження традицій, розуміння своїх національних коренів – *«культура рухається вперед шляхом накопичень, а не відитовехування від минулого»* [24, с. 70]. Для проведення дослідження особливо актуальним є розуміння історичної пам'яті на рівні локальних груп (фамільний клан) і на особистому рівні, оскільки саме з особистою історичною пам'яттю й історичною свідомістю представників досліджуваного роду певним чином пов'язане відродження культурних і духовних надбань української

нації в рамках українського національного відродження.

Провідне місце в роботі належить міждисциплінарному підходу, який на сьогодні затвердився як головний при вивченні людини в історії. Цей підхід використовує не лише категоріальний апарат, а й методи і методики, вироблені в рамках певних дисциплін (соціології, генеалогії, історичної психології, історії культури, історії літератури) як засіб для вирішення завдань. У дослідженні використано метод соціології особистості – метод мережевого аналізу, який дозволяє змоделювати «мережу» зв'язків та дружньо-родинно-союзницьких відносин при вивченні кола близьких [30, с. 83]. Це є дуже важливим для розуміння сімейного життя, для вивчення механізму прийняття сімейних рішень. Під час вивчення розгалужених кровноспоріднених зв'язків (кровних, двоюрідних, троюрідних), що мали велике значення в сімейній практиці протягом періоду, що вивчається, була застосована запропонована канадським соціологом Б. Уелманом методика фіксації активних і близьких зв'язків особистості за критеріями розміру, зв'язаності та здатності до підтримки [38, с. 78–87]. Шляхом застосування цієї методики була здійснена спроба висвітлити основні засади встановлення ролі конкретних осіб у системі родинних взаємозв'язків. Це дало змогу підтвердити важливість соціальних норм, які підтримували мережі родинних відносин. Правила і звичаї надавали родичам право разом проживати, народжувати дітей, отримувати конфіденційну інформацію від бюрократичних структур; вимагали піклуватися про представників роду під час адаптації до трансформації життєвих обставин як прояв вшанування спільних предків. Саме соціальні норми і традиції утримували близьких і далеких родичів у системі родинних зв'язків, примушували батьків та дітей, братів та сестер допомагати один одному [38, с. 79–84].

Гендерний підхід, використаний при проведенні дослідження для вивчення особливостей функціонування роду, передбачає застосування гендерної методології, тобто проведення комплексного аналізу соціально-історичних явищ з урахуванням фактора статі. Гендерна методологія історії розглядає історичний процес крізь призму гендерної

проблематики. Важливе місце в цій роботі відведене соціокультурному підходу, оскільки вивчення сім'ї та діяльності окремих представників родової спільноти неможливе без урахування рівня соціально-економічного розвитку, суспільно-політичного життя, стану духовного життя, культури, науки. Сім'я в цілому і кожен окремий її член відчували на собі «співпрацю мас», думки оточення; вони мали змогу сформуватися лише такими, якими їм дозволили бути їх епоха та їх соціальне середовище. Кожен із представників роду перебував у постійній взаємодії із суспільством, тобто культурним світом. Під впливом зовнішніх чинників формувалися їхні культурні традиції та політичні амбіції, суспільно-громадська діяльність та проводилися реконструкції моделей минулого з урахуванням гендерного досвіду досліджуваної доби.

Вивчення становлення і функціонування роду як соціокультурної одиниці виводить нас на межу сімейної та гендерної історії. Серед питань, які заслуговують на увагу і можуть бути вирішені за допомогою гендерних студій як методу сімейної історії, – роль жінки у створенні родинного світу – від династичних шлюбів до родинного виховання; жіноча освіта; жінка «в тіні» генеалогії та політики. Патрилійний принцип укладання родоводів визначає спадкування належності до роду по чоловічій лінії. Нащадкам роду жіночої статі генеалогічні джерела приділяють менше уваги; їхні діти формально не є членами роду матері. Для досягнення повноти уявлення про рід, дослідження зміни його статусу доцільно зважати на те, за кого заміж віддано ту чи іншу дочку Потоцьких або звідки приходили дружини, оскільки у верхівці суспільства XVIII – XIX ст. шлюбом насамперед був союз родин.

Для вивчення роду Потоцьких у його соціальній та культурній динаміці, визначення головних напрямів діяльності роду і виявлення його найбільш знакових вихідців, у другому і третьому розділах роботи запроваджено класичний для сімейно-історичного дослідження метод реконструкції сім'ї [33, с. 176; 4, с. 133], вироблений британськими соціоісториками на базі досвіду соціології та демографії. Будучи першим кроком дослідження становлення та діяльності роду,

реконструкція роду дозволяє створити так зване метаджерело [4, с. 246], що використовує генеалогію як метод дослідження, а також відомості про рід, вилучені з інших, не родовідних джерел. Створене метаджерело містить основні відомості про історію роду та діяльність його представників. Його структура зумовлена, з одного боку, специфікою джерел – генеалогічних розписів, родинних паперів, а з іншого – необхідністю аналітичного опрацювання цієї інформації: визначення структури роду, специфіки його складових частин: долі гілок, окремих сімей або поколінь; формування тих чи інших традицій усередині роду – від вибору сфери професійної діяльності до традицій називання дітей. Крім того, створене метаджерело є універсальною довідковою системою в роботі.

У роботі також було використано метод соціальних трансмісій, уведений до наукового обігу французькими соціологами Д. Берто і І. Берто-В'ям [2, с. 132-140]. Цей метод дозволяє визначити вплив сім'ї на долі наступних поколінь шляхом передання так званого соціального капіталу, який може мати як матеріальний (рухоме, нерухоме майно, родинні коштовності тощо), так і нематеріальний (соціальний статус, географічна локалізація) еквівалент. Особливістю наслідування соціального капіталу є визначна роль впливу зовнішніх (позасімейних) і особистісних (життєві цінності й очікування конкретних представників фамільного клану) чинників, оскільки вони визначають ступінь імовірності використання соціального капіталу нащадками роду. Під трансмісіями розуміється сукупність умов походження (соціальне середовище, рівень прибутків, освітній рівень, культурні потреби, специфічний культурний мікроклімат, норми поведінки, цінності, заборони і под.), які приймаються нащадками від предків і того, як прийняла їх дитина (від цього залежить її життя й особистісна реалізація). Нащадок засвоює те, що йому передано як особистий елемент. Усі складові соціального статусу, крім грошових заощаджень, мають відносний ступінь передаваності. Метод соціальних трансмісій щодо окремих осіб визначає, як походження впливає на долю, а щодо історії роду дозволяє встановити істотні настанови його існування, зв'язок

представників роду. Розрізняють трансмісію за ідентичністю (дитина повністю відтворює соціальну реалізацію батьків або їх нереалізоване бажання) і трансмісію за еквівалентністю (спосіб життя нащадка пов'язаний зі способом життя предка) та різні види співвідношення «консервації» та трансмісії в долях роду [2, с. 132-140; 3, с. 62-67]. Особливу увагу в роботі було звернуто на наявність «сили повернення», з якою будь-яка сімейна справа впливає на долю нащадків. Така тенденція простежується всередині роду Потоцьких на рівнях декількох поколінь.

У дослідженні був застосований також метод аналізу життєвого шляху, що вперше був використаний при дослідженнях американської сім'ї Т. Херевенном та М. Віновкісом, а також Г. Елдером. На думку останнього, суть цього методу полягає у вивченні, перш за все, змін у віковій диференціації й основних життєвих подіях індивідуума під впливом соціокультурних, економічних і демографічних факторів [36, с. 55-57]. Зазначений метод передбачає розгляд долі представників роду Потоцьких крізь призму впливу на них не лише умов сім'ї, а й більш масштабних змін у суспільстві в цілому. Однак і при цьому підході біологічним і психологічним факторам в особистих долях надається перевага. У рамках роботи автор прагнула використати значно ширші історичні матеріали, простежити вплив на представників роду як певних родичів, так і різних суспільних інститутів. Цей метод також логічно пов'язаний із методами сучасної психології та соціології особистості.

Історико-психологічний підхід у роботі представлено принципом історичного ефекту, коли дії соціальної групи оцінені з погляду їх впливу на характер і спрямованість історичного процесу, а також принципом психологічної інтерпретації – дослідженням групової поведінки, що спрямована на змінення соціальних умов і має історичний ефект [6, с. 71-73]. Серед здобутків історичної психології, використаних у дослідженні, – обґрунтований В. М. Бехтеревим закон суспільної спадковості, сутність якого полягає у визнанні стабільного зв'язку між історичним досвідом певного колективу і його діяльністю. Історичний досвід колективу передається через виховання і

традиції та стає поштовхом до суспільно значущої діяльності. Такий підхід дозволяє розглядати рід Потоцьких як історичний колектив, дії якого в соціокультурній та інтелектуальній сферах зумовлені оточенням і соціальною спадковістю, засвоєною від предків шляхом виховання звичаїв, поглядів та суспільних традицій [5, с. 95].

Родичі, що належать до однієї генерації роду, можуть мати значні розбіжності в життєвих шляхах і психологічних настановах діяльності. У контексті сімейної історії таке явище може бути пояснене феноменом психоісторичного покоління, яке становлять близькі за віком люди, об'єднані спільним часом формування особистості, суспільно-значущими подіями, що припадали на цей час.

Не викликає сумніву належність усіх представників роду, а значить і роду в цілому, до духовно-культурного простору сучасного їм суспільства. Отже, маємо підстави стверджувати тяглість та домінування традицій, коли йдеться про визначні моменти життя людини – народження, вступ до шлюбу тощо.

Коли мова йде про створення колективної біографії, зокрема, просопографічного портрета цілого роду, як, наприклад, роду Потоцьких, перед дослідниками постає ряд проблем методологічного змісту. Одна з них – визначеність терміну «просопографія». Слід зауважити, що в комплексі спеціальних історичних дисциплін статус просопографії залишається розмитим і не підпадає під усталені критерії дисциплінарності. Вона відрізняється мінливістю предметно-об'єктивної локалізації, розгалуженими міждисциплінарними зв'язками та відсутністю власного усталеного дисциплінарного інструментарію.

Просопографія (з грецького *προσωπον* – особа і *γραφο* – пишу, письмово повідомляю) займається пошуком, атрибуцією і зведенням біографічних та всіх інших даних, зокрема зовнішності, рис характеру й особистих якостей, родинних зв'язків, роду діяльності, кар'єри, різних життєвих обставин тощо, про осіб, що згадуються в історичних джерелах, з метою максимально повного відтворення минулого як історії людей. Просопографіями також називають збірники біографічних нарисів про історичних осіб, насичені посиланнями на джерела.

Болгарський учений Іван Божилов у своїй монографії «Фамиліята на Асеневи (1186–1460). Генеалогія и просопографія» термін просопографія застосовує при створенні колективної біографії роду, але уточнює, що, якщо недостатньо відомостей про якусь особистість, то просопографічні методи дослідження дозволяють реконструювати її життя та діяльність через загальний фактологічний матеріал про рід у часово-просторовому вимірі. Дослідник підкреслює, що історична розвідка має здійснюватися з урахуванням місця проживання (регіону) представників роду і ментальності часу, в який вони діяли [7].

Сучасні російські словники визначають просопографію як метод створення колективних біографій. Причому, як подає Нова філософська енциклопедія, він складається з визначення певного кола осіб, у постановленні ряду однотипних питань про дати народження і смерті, про шлюб і родину, соціальне походження, місце проживання, освіти, поле діяльності тощо [22]. А словник «Культурологія. ХХ век» уточнює, що методи колективних біографій (просопографія), які використовують нові технології обробки матеріалів, набувають особливого значення при реконструкції внутрішнього світу особи, замінюючи болючі для соціально-історичних наук протиріччя між окремим характером фактів та загальним характером висновків [20, с. 60].

Підсумовуючи розгляд всіх наведених визначень, спробуємо дати власний погляд на проблему відповідно до поставлених завдань.

Просопографія – це метод дослідження колективних біографій, який кожну особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідника, розглядає як особистість та як індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального і нарративного матеріалу він дозволяє шляхом історичного занурення реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний космос індивіда. Слід зазначити, що суспільне і приватне розглядається або як рухливі елементи в єдиному континіумі сфери, або як звернені один до одного (взаємоорієнтовані) сторони соціального і духовного життя.

При створенні історичного роду просопографічні методи мають універсальний характер. По-перше, в результаті дослідження цього жанру крізь призму життя та діяльності особистості більш насичено, багатогранно виступає історична епоха, в яку вони жили і яка тією чи іншою мірою персоніфікується в інших біографіях. По-друге, історичне буття людини розглядається, з одного боку, з погляду характеристики героя як особистості, тобто визначення його суспільного статусу, ступеня участі в історично значущих подіях, впливу на суспільне життя і життя наступних поколінь, а з іншого боку – з погляду виявлення його індивідуальності, яка визначає внутрішній світ людини, її духовний потенціал.

Робота над створенням просопографічного портрета роду Потоцьких має ряд суттєвих особливостей, які вимагають застосування таких методологічних засад.

1. Передусім необхідно визначити коло осіб, які потрапили в поле уваги дослідника. У складеному автором просопографічному списку присутні лише окремі представники роду Потоцьких. Це Потоцькі, які залишили помітний слід в історії нашої країни і які, власне, і зробили цей рід знаменитим. Про інших представників роду подаються стислі біографічні відомості, а основна концептуальна лінія дослідження зосереджена на видатних Потоцьких.

2. Важливою засадою є побудова просопографічного дослідження. Наявні відомості про рід Потоцьких непропорційно висвітлюють його покоління. З одного боку, достатньо широке коло джерел про одних представників фамільного клану Потоцьких, з другого – уривчасті відомості, непрямі джерела про інших. Відповідно, й у викладенні матеріалу намітилася така сама диспропорція. Якщо виключити з кола визначених осіб тих Потоцьких, відомостей про яких недостатньо, дослідження збідніє і буде виглядати неповним. Просопографія дає змогу не відмовлятися від поставленої мети, а будувати історію роду шляхом послідовної реконструкції життя та діяльності особистостей, що ввійшли до просопографічного списку.

3. Історія кожного роду має свою відзнаку. При побудові наукової розвідки такі відзнаки суттєво впливають на її

концептуальні засади. Якщо не з'ясувати і не розкрити їх своєчасно, подальше історичне просопографічне дослідження може призвести до плутанини, зміщення акцентів, неприпустимих помилок.

Маючи намір показати зв'язок між представниками різних поколінь та визначити місце досліджуваної родини в загальному розвитку суспільства, потрібно одночасно розв'язувати завдання, яке стоїть на стику генеалогії та історії культури, – виявити еволюцію ідей, що пронизують історію даного роду, та діяльнісних практик. Конкретна людина в її соціальній реалізації – величезною мірою дитя своєї епохи. Але так само справедливим є те, що в дитині, яка виховується в сім'ї та саме в її рамках первинно соціалізується, багато що зумовлене саме її традиціями. Важливими є й біологічні константи, визначувані генетично: вони задають можливості, а значить межі, подолати які вдається нечасто. Дія сукупності перелічених факторів й утворює неповторну комбінацію, основу психологічної індивідуальності особистості. А за справедливим зауваженням чеського вченого Ф. Герека, *«інтерпретація життєвого шляху [...] виявляється вельми поверхневою, якщо цей шлях не розглядається на тлі його психологічних особливостей»* [315, с. 106]. На прикладі родини Потоцьких можна прослідкувати все вищезазначене: і роль у біографії родової біології, й сімейні традиції, й віяння часу, що відображають розвиток суспільства.

Для просопографічного дослідження група осіб утворює привабливий у багатьох відношеннях об'єкт. Особливої цілісності йому додає їх споріднений зв'язок, відкриваючи додаткові можливості для дослідження проблематики, що нас цікавить. Слід лише сформулювати загальні для групи питання, отримати відповіді та зіставити їх.

Такими питаннями є: рід як об'єкт вивчення в контексті історії; методологія дослідження в групах, поєднаних єдністю роду; раціональне й емоційно-естетичне начало в представників таких груп, їх відображення в діяльності; індивідуальне, родове, соціокультурне в розвитку; фактори, що визначали розвиток України і Польщі в XVII – XIX ст.; «паростки» духовної еліти та їх соціальний матеріал; генетичне і соціальне в способах формування еліти та ін.

Беручись за це дослідження, автор планувала якщо не досягти, то принаймні істотно наблизитися до досягнення двох цілей.

Перша, звичайна для науково-біографічної літератури, вбачалася в тому, щоб відновити біографії видатних представників роду Потоцьких. Продукт історієписання, породженого дослідницькими зусиллями в цьому напрямі, значною своєю частиною неминуче є емпіричним і фактографічним.

Друга мета оформилася зі специфіки об'єкта дослідження, з того, що під загальну оправу зібралось відразу декілька діячів. Склад цієї групи був, зрозуміло, не випадковим. Її представники розділені часом (в осіб, які створюють крайні ланки обраного ланцюжка, роки народження розходяться майже на півтора сторіччя), місцем діяльності (арена – майже вся Європа), а в ряді випадків і культурою.

Можливість приростити сумарну масу створеної колективними працями історіографів просопографії (в значенні колективних, порівняльних біографій) доповнилася можливістю використовувати просопографію як аналітичний метод, орієнтований на наукознавчі та культурологічні завдання.

Варто відзначити, що роль фактора спадковості та спадкування стояла в центрі наукознавчої просопографії вже в перших, які стали з часом класичними, роботах її засновників. Рішення «спадковість–середовище» було головною метою і предметом полеміки Ф. Гальтона й А. Декандоля. Досліджуючи його, вони з особливою увагою шукали і реєстрували факти спорідненої обдарованості в середовищі вчених, зробивши в цьому плані ряд цінних спостережень і узагальнень [11, с. 28-32]. Але складність відсікання параметрів середовища не дала їм змоги знайти рішення, здатне задовольнити велику частину наукового співтовариства. Їхня суперечка залишилася незавершеною, але досягнуті проміжні результати допомогли вельми продуктивно відчути поле когнітивних можливостей самої просопографії як методу і з часом почати «обживати простір цього поля».

Формування аналітичної вибірки з осіб, пов'язаних кровною спорідненістю, дозволяє спробу виділити в їхніх індивідуально неповторних характерах і долях складові,

детерміновані, по-перше, природою (біологією); по-друге, соціальним началом (середовищем); по-третє, мультифакторними компонентами, що не зводяться до дії однієї причини. Важливість подібного виокремлення (засобами просопографії і/або іншими) для розуміння «пристрою» і генезису індивідуальності є, на наш погляд, очевидною. Вважаємо, що на цьому шляху відкривається можливість зробити крок також у напрямі проблем «великого звучання»: від історії окремих долей перейти до загадок епохи – її змісту, вигляду, духу, а також у будь-якому разі уникнути деяких пасток. Англійський письменник Джон Фаулз, роздумуючи щодо правомірності при історичних реконструкціях екстраполяції на суспільство (його групу) думок, суджень, поглядів окремих осіб, застерігав від надмірного захоплення цим прийомом через часту його некоректність: *«Коли ми судимо про минулі епохи за їхніми Поупами, Ассісонами, Стилями, ми, як правило,*

благополучно забуваємо, що художник-геній – це завжди виняток із загального правила, як би не хотілося нам вірити у зворотнє» [39, с. 453].

Робота з групами, що складаються з осіб, поєднаних спільністю роду, відкриває цікаві можливості для вивчення еволюції деяких культурних феноменів, і насамперед тому, що розширює хронологічні рамки дослідження. Матеріал, який охоплює значний хронологічний період, здатний характеризувати ці феномени не лише в статично, а й в історичній динаміці. Останнє є вельми цінним для інтерпретації конкретного матеріалу в різних історико-культурних контекстах. Більш цілісно при цьому розкривається і власне культурологічний аспект подій [41, с. 265].

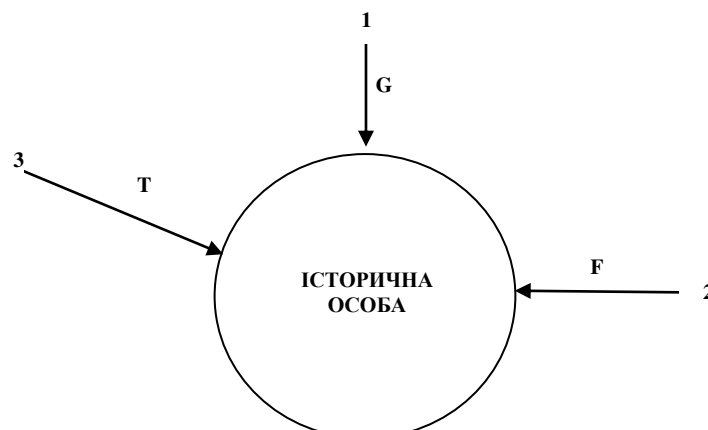
Децю спрощуючи реальну картину, будь-яку соціалізовану особу можна представити як результат сукупної дії трьох різноприродних чинників, трьох субстанціонально незалежних начал (див. рис. 1.1):

Чинник часу («дух епохи»)

(зумовлений соціокультурною пам'яттю, яка зберігається і безперервно оновлюється в соціальних інститутах суспільства)

Генетичний чинник

(зумовлений генетичною пам'яттю і є психофізіологічною характеристикою індивіда)

Сімейний (фамільний) чинник

(зумовлений соціокультурною пам'яттю – домашнє виховання, традиції роду)

Рис. 1.1. Особа як результат сукупної дії різноприродних чинників

– генетичного чинника (G): начала природженого, зумовленого генетичною пам'яттю – психофізіологічних характеристик індивідуума, що частково зберігаються в ході їх міжпоколінної трансляції;

– сімейного (фамільного) чинника (F): традицій роду, тієї складової вже не генетичної, а соціокультурної пам'яті, яка

трансляється на рівні мікросередків суспільства – сім'ї та ряду соціальних агентів, завдяки яким ця особа формується і розвивається; це – соціальна адсорбована особою пам'ять, яка передається не всім простором (середовищем) дитинства, а лише тією його частиною, що пов'язана з домашнім вихованням;

– чинника часу (Т): «духу епохи», утвореного з тих ментальних стереотипів, які нав'язує індивідуумові час, а точніше, сучасний йому, переважно позасімейний, культурний субстрат, що є носієм досвіду лише частково відрефлектованого в різних формах пов'язаних з ним соціальних практик; це інша частина соціокультурної пам'яті, яка зберігається і безперервно оновлюється в структурних осередках суспільства всіх рівнів.

Усі ці три чинники діють на фоні тієї індивідуальної неповторності, яка формується щоразу новим поєднанням елементів спадкової інформації.

Виділення внеску кожного з вищезазначених начал у більшості випадків (не враховуючи особливі модельні ситуації) являє собою вельми непросте завдання. У методичному плані в загальному випадку слід прагнути зафіксувати, по можливості, всі змінні, за винятком однієї – тієї, вплив якої досліджується. Тут головна проблема полягає, як правило, в неможливості цілеспрямовано регулювати стан об'єкта. Історик працює з особистостями, що вже склалися, з уже прожитими ними життями. Але для компаративних досліджень він певною мірою вільний цілеспрямовано формувати ті, що вивчаються в їх сукупності.

Серед сукупностей, які становлять інтерес для наших досліджень, природну цілісність мають групи, поєднані спільністю роду. У представників одного роду два компоненти – генетична схильність та традиції роду – володіють певною близькістю. Зрозуміло, і перше, і друге з часом змінюються. Але ці зміни є порівняно повільними, в змістовному плані консервативними, завжди еволюцій-

ними і завжди зберігають пам'ять про минуле.

Звернення до вибірок, сформованих на основі спільності роду, дозволяє намитити контури процедури, яка уловлює вплив того, що вище ми образно назвали «духом епохи». Приналежність до одного роду максимально зближує всю вибірку за чинником G, а окремих представників у її складі (брати, що виховувалися в одній сім'ї) – ще й за чинником F. Залишається навчитися відстежувати зміну чинника T. Досягти цього дозволяє розбиття вибірки на підгрупи (когорти) за близькістю дат народження. Саме так, а не на основі приналежності до одного «коліна» (покоління родовідного дерева). Останнє в окремих випадках є допустимим, а в загальному випадку неприйнятним: дати народження всередині покоління можуть значно розрізнятися, причому відмінності наростають у міру збільшення порядкового номера покоління (діапазон дат розширюється). Перехід від однієї підгрупи до іншої дозволяє аналізувати вплив чинника T, усередині ж підгрупи – індивідуальну мінливість та зовнішні чинники, що не повторюються для інших одиниць вибірки, але здійснюють вплив на формування особи.

Матеріал, який дозволяє досліджувати історію роду Потоцьких, на нашу думку, особливо добре адаптований до подібного роду методичних маніпуляцій.

Проаналізувавши теоретичні та методологічні засади, можна зробити висновок, що методологічне забезпечення дослідження повною мірою дозволяє досягнути його мети і вирішення основних завдань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М.: Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братя Карич»), 1996. – 304 с.
2. Берто Д. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социс. – 1992. – № 12. – С. 132-140.
3. Берто Д. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социс. – 1993. – № 3. – С. 62-67.
4. Бессмертный Ю. Л. Новая демографическая история / Ю. Л. Бессмертный // Одиссей. – 1994. – С. 239-256.
5. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология / В. М. Бехтерев. – М.: Новости, 1994.
6. Боброва Е. Ю. Основы исторической психологии / Е. Ю. Боброва. – С-Пб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. – 236 с.

7. Божилов И. Фамилията на Асеневици (1186-1460). Генеалогия и просопография / И. Божилов. – София : Издателство на Българската академия на науките «Марин Дринов», 1994. – 503 с.
8. Бондаренко Г. Историчне пізнання: питання теорії і практики / Г. Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
9. Варшавчик М. Я. Методи джерелознавства / М. Я. Варшавчик // Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 56-57.
10. Ганжуров Ю. Кількісні методи в історичному досліджуванні: досвід і деякі питання методики / Ю. Ганжуров // УІЖ. – 1994. – № 4. – С. 30-40.
11. Гиндилис Н. Л. Пионери просопографії в науковеденні / Н. Л. Гиндилис // ВИЕТ. – 1991. – № 1. – С. 28-32.
12. Жук С. І. Західна історіографія та епістемологія проблеми історичної науки / С. І. Жук // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 45-53.
13. Жуков Е. Очерки методології історії / Е. Жуков. – М. : Наука, 1980. – 246 с.
14. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Львів : ЛОИМІО, 1996. – 96 с.
15. Иванов В. Методология исторической науки / В. Иванов. – М. : Высшая школа, 1985. – 168 с.
16. Историческая наука. Вопросы методологии. – М. : Мысль, 1986. – 261 с.
17. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
18. Карпеев Э. П. «Се человек...» (заметки к психологическому портрету М. В. Ломоносова) / Э. П. Карпеев // ВИЕТ. – 1999. – № 1. – С. 106-121.
19. Ковальченко И. Методы исторического исследования / И. Ковальченко – М. : Наука, 1987. – 439 с.
20. Культурология XX век. Словарь / Ред. Л. В. Скворцов, Г. И. Зверева, Ионин Л. Г. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 640 с.
21. Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження: Матеріали до нормативного курсу / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 32 с.
22. Новая философская энциклопедия. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1-4.
23. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 2-ге, стереотип. / Ю. В. Павленко / Від. ред. та автор вст. слова С. Кримський. – К. : Либідь, 1999. – 360 с.
24. Петров М. К. Язык, знак, культура / М. К. Петров. – М. : Наука, 1991. – 328 с.
25. Полянский В. С. Историческая память в этническом самосознании народов / В. С. Полянский // Социс. – 1999. – № 6. – С. 11-20.
26. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3-20.
27. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 27-47.
28. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 22-44.
29. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 20-37.
30. Пушкарёва Н. Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Н. Л. Пушкарёва // ВИ. – 1998. – № 6. – С. 76-86.
31. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3-26.
32. Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспект / О. П. Реєнт // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42-52.
33. Репина Л. П. Новейшие тенденции в британской и американской медиевистике / Л. П. Репина // Одиссей. – 1990. – С. 173-181.
34. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85-91.
35. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30-39.
36. Тишков В. А. Изучение истории семьи и статуса женщин в США / В. А. Тишков // ВИ. – № 4. – С. 54-67.
37. Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния / Ж. Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 1. – С. 3-14.
38. Уэллман Б. Место родственников в системе личных связей / Б. Уэллман // Социс. – 2000. – № 6. – С. 78-87.
39. Фаулз Дж. Червь / Дж. Фаулз. – М. : Вагриус, 1996. – 453 с.
40. Эфроимсон В. П. Генетика гениальности. Изд. 2-е / В. П. Эфроимсон. – М. : Тайдекс Ко, 2003. – 376 с.
41. Юркин И. Н. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: Опыт науковедческой просопографии / И. Н. Юркин. – М. : Наука, 2001. – 265 с.
42. Якунин В. К. Историческая наука в Украине: поиск новой научной методологии / В. К. Якунин // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. – 1998. – № 79. – Вересень. – С. 22-24.
43. Якунин В. К. О предмете и социальной функции исторической науки / В. К. Якунин // Гуманітарні проблеми освіти. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1992. – С. 97-101.

44. Яқунин В. К. Методология истории: поиск новых основ / В. К. Яқунин, А. Г. Болѣбрух // Грани. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2000. – 2(10). – Березень-квітень. – С. 3-10.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Боряк Г. В.*, д.і.н., проф.; *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.

© Чубіна Т. Д., 2014

Дата надходження статті до редколегії 28.10.2013

***ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАУКИ ТА ОСВІТИ***

ГЕРОЇЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ: ПОЧЕСНІ МІСІЇ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЧЕРКАСЬКОГО ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНОГО УЧИЛИЩА ЯК ЗРАЗОК ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ (1980-1989 рр.)

Розглянуто найважливіші моменти з життя Черкаського пожежно-технічного училища (нині Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля) на перших етапах його становлення. Висвітлено цілеспрямовану діяльність колективу над удосконаленням якісного рівня підготовки фахівців для пожежної охорони.

Кожна сторінка історії навчального закладу наповнена повагою до пожежно-рятувальної справи та професії рятувальника.

Ключові слова: *підготовка фахівців, Черкаське пожежно-технічне училище, пожежна охорона, рятувальник, підготовка фахівців, цілеспрямована діяльність.*

Богун Л. В.,
*Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля,
г. Черкасы, Украина*

ГЕРОИЧЕСКИЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ: ПОЧЕТНЫЕ МИССИИ ЛИЧНОГО СОСТАВА ЧЕРКАССКОГО ПОЖАРНО-ТЕХНИЧЕСКОГО УЧИЛИЩА КАК ОБРАЗЕЦ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ (1980-1989 гг.)

Рассмотрены важнейшие моменты из жизни Черкаского пожарно-технического училища (в настоящее время Академия пожарной безопасности имени Героев Чернобыля) на первых этапах его становления. Отражена целеустремленная деятельность коллектива над усовершенствованием качественного уровня подготовки специалистов для пожарной охраны.

Каждая страница истории учебного заведения наполнена уважением к пожарно-спасательному делу и профессии спасателя.

Ключевые слова: *подготовка специалистов, Черкаское пожарно-техническое училище, пожарная охрана, спасатель, подготовка специалистов, целеустремленная деятельность.*

Bohyn Larysa,
*Chornobyl Heroes Academy of Fire Safety,
Cherkasy, Ukraine*

THE HEROIC CHAPTERS OF THE HISTORY OF CHERKASY FIRE-TECHNICAL COLLEGE: HONOURED MISSIONS OF COLLEGE'S STAFF AS AN EXAMPLE OF PATRIOTIC EDUCATION AND FORMING OF THE PROFESSIONAL TRAINING

This article considers the most important aspects of life during first phase of Cherkasy fire-technical college formation (now Academy of fire safety named after Chornobyl Heroes).

It describes the purposeful work of labour collective on improving the level of firefighters training. Each chapter of college's history is rich on high respect for the fire-rescuing profession. The developing of the fire-rescuing profession based on long-term experience that used more deeply in case of effective firefighting activities. Training of the highly skilled staff is playing the important role in fire protection sphere. The goal of departmental education is solving of different issues for training specialists. The higher education establishments of State Emergency Service of Ukraine have a specific feature that causes some particular qualities in their activity. The main goal of higher education establishment is improving and developing of practical skills in firefighting, elimination of the consequences of the accidents and carrying out preventive works.

Key words: preparation of specialists, Cherkasy fire-technical college, fire prevention, rescuer, preparation of specialists, purposeful activity.

Розвиток пожежно-рятувальної справи спирається на багатовіковий досвід, і чим ефективніше проводиться боротьба з вогнем, тим глибше і повніше цей досвід використовується. Важливу роль в системі протипожежного захисту відіграє підготовка висококваліфікованих кадрів для цієї галузі. В радянські часи цьому питанню приділяли значну увагу, а особливо зміцненню кадрового забезпечення пожежної охорони країни.

Завданням відомчої освіти є розв'язання комплексу різноманітних і різнобічних завдань щодо підготовки фахівців. Особливість здійснення діяльності у відомчих навчальних закладах ДСНС України визначається їх специфікою, особливостями, притаманними їм рисами. Навчальні заклади винятково державні, а відтак на них покладено особливу відповідальність в організації та проведенні навчального процесу.

У роботах В. Доманського, Б. Касимова, В. Пархоменка, А. Підгайного, Г. Пономаренка, А. Томіленка [1-6] та інших науковців, які зробили значний внесок у розробку методологічних, організаційних, технічних та правових засад забезпечення пожежної безпеки, дотично досліджується дана тема. Разом з тим, широкий спектр досліджень присвячений різним аспектам зазначеної діяльності у сфері пожежної безпеки, а історія відомчих навчальних закладів пожежно-технічного профілю залишається не досліджена, що обумовлює актуальність обраного напрямку дослідження.

З 14 червня по 9 серпня 1980 р. у складі двох окремих батальйонів на чолі з майорами вн. сл. М. В. Сенніковим та П. С. Омельченком під керівництвом начальника училища полковника внутрішньої служби О. Е. Стояновича особовий склад училища забезпечував протипожежну безпеку спортивних об'єктів у Москві, де проводилися XXII Олімпійські ігри.

Олімпійські ігри – міжнародні комплексні спортивні змагання, які проводяться кожні чотири роки, починаючи з 1896 р. Традицію проведення ігор в Давній Греції, було

відновлено в кінці XIX ст. французьким громадським діячем П'єром де Кубертенем.

Олімпійські ігри Давньої Греції були релігійним і спортивним святом, які проводилися в Олімпії. Свідчення про походження ігор втрачені, але збережено декілька міфів, які описують цю подію. Перші Олімпійські ігри сучасності відбулись у 1896 р. в Афінах, в країні заснування Ігор – Греції. Правила і положення Олімпіади визначаються Олімпійською хартією, основи якої затверджені Міжнародним спортивним конгресом в Парижі в 1894 р. Термін «Олімпіада» офіційно означає чотирирічний цикл. Місце проведення Олімпіади вибирає Міжнародний олімпійський комітет. Тривалість Ігор в середньому 16-18 днів.

Символ Олімпійських ігор – п'ять скріплених кілець, символізують об'єднання п'яти частин світу в олімпійському русі [7].

Справжній зразок високої організації Олімпійських ігор показав Радянський Союз. У жодній країні ніколи не було створено таких чудових умов, не збудовано стільки прекрасних спортивних об'єктів, як для літньої XXII Олімпіади, яка відбулася в Москві у 1980 р. Такого масштабу будівництва спортивних споруд, технічного новаторства, художньої досконалості і комфорту світова історія спорту ще не знала. Якщо для Олімпіади 1956 р. в Мельбурні збудували лише одну споруду, у Римі в 1960 р. – дві, Токіо в 1964 р. – три, Мехіко в 1968 р. – чотири, Мюнхені в 1972 р. – шість, Монреалі в 1976 р. – три, то для московської Олімпіади 1980 р. було збудовано в шести олімпійських спортивних комплексах одинадцять грандіозних нових критих споруд, стадіони, басейни, спортивні бази, а також вісім готельних комплексів на 25 тисяч місць, будинки Олімпійського селища на 12,5 тисяч чоловік та молодіжний табір в Хімкінському районі на 2,5 тисячі чоловік.

Ігри XXII Олімпіади вперше проводилися на землі соціалістичної держави. Своїм масштабом, показністю, чіткою організацією і вражаючими результатами Московська Олімпіада і досі не знає собі рівних в історії.

Значення Олімпіади вийшло далеко за межі спортивного заходу. З тріском провалився бойкот затіяний з антирадянськими цілями визначеними західними колами, насамперед адміністрацією Вашингтон.

Олімпіада дала новий потужний імпульс подальшому розвитку олімпійського руху, з новою силою відобразила прагнення народів до дружби, згоди і миру. Московська Олімпіада не тільки ввійшла яскравою сторінкою в літопис світового спорту, історію олімпійського руху, а також внесла свій гідний внесок у велику справу боротьби за мир, дружбу і взаєморозуміння між народами. На Олімпіаді побувало більше 5 мільйонів глядачів, телерепортажі про Ігри щоденно дивились більше 1,5 мільярда людей в 111 країнах. Участь приймали спортсмени 81 країни загальною чисельністю 8 304, в тому числі 5 748 спортсменів з усіх континентів світу. Спортивні змагання судили 1 245 судів із 78 країн. Було розіграно 203 комплекта нагород по 21 виду спорту [8]. На Іграх досягнуті значні спортивні результати, встановлено 36 світових і 74 олімпійських рекордів. Великими успіхами відзначилися спортсмени Радянського Союзу, які завоювали 80 золотих, 69 срібних і 46 бронзових медалей [9].

В олімпійських змаганнях приймали участь 92 спортсмена Української РСР, 41 атлет завоював золоту медаль, 19 удостоєні срібними і 17 бронзовими. Батьківщина достойно відзначила спортивні подвиги спортсменів. Наказом Верховної Ради СРСР від 24 вересня 1980 р. 540 кращих спортсменів, тренерів, працівників фізичної культури і спорту нагороджено орденами і медалями [10].

Багатогранна організаторська робота з підготовки і проведення Ігор здійснювалася Оргкомітетом «Олімпіада-80», радами народних депутатів і громадськими організаціями.

Одним із напрямків підготовки до Олімпіади в СРСР стало забезпечення безпеки її проведення. У підготовці проведення Ігор активно брали участь працівники Москви, а також Таллінна, Ленінграда, Києва, Мінська і багатьох інших міст радянських республік, працівники більше 60 міністерств і відомств.

1979-1980 навчальний рік для особового складу училища відзначився подією історичного значення.

Олімпійські ігри, які проходили у Москві потребували залучення до охорони громадського порядку усіх наявних у державі резервів. У той час Черкаське пожежно-технічне училище (нині Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля) підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ, тож до Москви були направлені курсанти-випускники третього курсу, частково – курсанти другого курсу.

Особовий склад училища у відповідності з рішенням Олімпійського оргкомітету і вказівками МВС СРСР вів саму інтенсивну підготовку по забезпеченню пожежної безпеки при проведенні Ігор XXII Олімпіади, яка проводилася в м. Москва 10 липня 1980 р., на центральному стадіоні імені В. І. Леніна [11, арк. 265].

Перед навчальним закладом стояла важлива державна задача – забезпечувати пожежну безпеку і громадський порядок в Олімпійському селищі. Відповідно наказам і директивам МВС СРСР в навчальному закладі проводилися відповідні роботи, направлені на підготовку особового складу до несення служби на Олімпійських Іграх. Керівництво країни ставило дуже серйозні вимоги до всіх, хто мав забезпечувати проведення спортивного форуму світового значення. Проводилися політично-виховні роботи, ряд заходів по службовій і фізичній підготовці. Перед керівним складом стояла основна задача – глибоке вивчення політичних і ділових якостей, а також перевірка підготовки командно-викладацького складу і несення служби на Олімпіаді-80.

У всіх дивізіонах і на циклах проводилася велика організаційна робота з особовим складом училища щодо якості забезпечення Олімпійських Ігор. Відібрана спеціальна група курсантів для забезпечення охорони, рівень підготовки перевіряли представники Міністерства внутрішніх справ, Головного управління пожежної охорони МВС СРСР, Комітету державної безпеки. Усі вони відзначили, що особовий склад училища ґрунтовно підготувався до несення служби, має глибокі знання, міцні навички, добру фізичну загартованість [12].

В пожежно-технічному училищі був створений кабінет підготовки до Олімпіади-80, обладнаний сучасними технічними засобами навчання, кіно- та діапроекторами. Необхідно було підняти рівень професійної підготовки особового складу. Вивчалися конструктивні особливості об'єктів, які належало охороняти, а також система їх протипожежного захисту. Згідно з планом, розробленим штабом, зайняття по підготовці до несення служби на олімпійських об'єктах проводилися за 80-годинною програмою, яка передбачала, крім теоретичних уроків, практичні заняття та пожежно-технічні навчання. За допомогою макетів Олімпійського селища, стендів та креслень окремих будівель в кабінеті підготовки до Олімпіади проводилися штабні навчання, тренування. На Іграх особовому складу, крім протипожежного захисту, належало забезпечувати громадський порядок тому керівництво училища зосередило зусилля на вдосконаленні фізичної загартованості курсантів та осіб начальницького складу, вивченню прийомів рукопашного бою, оволодінню спеціальними засобами охорони порядку.

У лютому 1980 р. училище відвідали: перший секретар Черкаського міськкому КПУ В. Г. Сокоренко, голова Черкаської міської ради народних депутатів Н. Е. Остапенко, перший секретар Сосновського райкому КПУ Г. І. Ратушна, які дали високу оцінку проведеної роботи по підготовці особового складу в училищі, відзначили належну підготовку курсантів спеціальної групи [11, арк. 52].

З 19 червня по 9 серпня 1980 р. у складі окремого батальйону під керівництвом начальника училища полковника внутрішньої служби О. Е. Стояновича, а також його заступників: полковника внутрішньої служби К. Тіпцова, підполковника внутрішньої служби Г. Козенка, підполковника внутрішньої служби В. Самчука, підполковника внутрішньої служби М. Варлигіна і особового складу училища, забезпечували протипожежну безпеку Олімпійських селищ XXII Олімпійських ігор [11, арк. 86].

За зразкове виконання цього завдання училище (нині Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля) було нагороджено

Почесною Грамотою Президії Верховної Ради СРСР та Почесною грамотою організаційного комітету Олімпійських ігор 1980 р. в Москві, особовий склад училища удостоївся подяки міністра внутрішніх справ СРСР, Московської ради народних депутатів. Кращих курсантів і офіцерів відзначено урядовими нагородами, почесними знаками, грамотами [11, арк. 265].

Служба в Москві ще раз довела, що Черкаське пожежно-технічне училище виховує справжні кадри пожежної охорони, яким під силу виконання будь-яких найвідповідальніших завдань.

Наприкінці 80-х років XX ст. відбулися трагічні події в Грузії, Литві та Азербайджані, які змінили спокійний ритм роботи училища. Як підрозділ Міністерства внутрішніх справ особовий склад Черкаського пожежно-технічного училища не тільки приймав участь в профілактиці і гасінні пожеж, а також залучався для охорони громадського порядку в районах виникнення надзвичайних ситуацій.

У період з 19 квітня 1989 р. і протягом півроку Черкаське пожежно-технічне училище МВС СРСР у складі двох зведених батальйонів сформованих з числа курсантів та офіцерів за рішенням уряду СРСР та розпорядженням МВС СРСР були направлені на службу для виконання завдання по охороні громадського порядку в Баку під керівництвом В. Дмитрюка, В. Некори і В. Самчука [13, арк. 164-171].

Для припинення конфлікту були введені підрозділи зі складу офіцерів і курсантів училища, під час проходження служби миротворці виконували завдання по охороні державних установ, військових комендатур, територіальної оборони населених пунктів, осіб партійно-радянського та господарського активу, а також брали участь у військових операціях, у вилученні зброї, забезпечені громадського порядку у населених пунктах.

Українські миротворці в складі 28 офіцерів і 200 курсантів несли службу по охороні громадського порядку під час масових антигромадських проявів на міжнародному підґрунті. Доводилося нести службу в важких умовах 45 градусної спеки, але завдання поставлені керівництвом МВС були виконані.

За успішне виконання службових завдань по охороні громадського порядку при виконанні спеціального завдання в Баку МВС Азербайджану нагородило 15 кращих офіцерів і 27 курсантів батальйону медалями, відзначено урядовими нагородами, почесними знаками, грамотами і цінними подарунками. Серед нагороджених були полковник вн. сл. В. Карпов, підполковник вн. сл. В. Мельник, М. Гончаров, майори вн. сл. М. Зіновський, Є. Гаршин, капітани вн. сл. В. Гвоздь, О. Киба та інші [14, арк. 96-98].

І сьогодні діяльність Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля спрямована на забезпечення вимог національних і відомчих стандартів освіти на набуття не лише знання, але й витривалості та психологічної стійкості, бути сміливішими і рішучими, організованими і дисциплінованими у поєднанні з високим рівнем фізичної підготовки. Одним із основних завдань навчального закладу є надання курсантам і студентам необхідних знань та навичок з вивчення, використання й застосування пожежної, аварійно-рятувальної і спеціальної техніки, бойового одягу, пожежно-рятувального оснащення, практичної роботи на пожежах та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, що дає можливість

отримати практичний досвід та подолати психологічний бар'єр під час роботи в екстремальних умовах. Значна увага приділяється вдосконаленню та поглибленню практичних навичок з організації гасіння пожеж, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій і проведенню наглядово-профілактичної роботи.

Основна мета навчального закладу – підготовка висококваліфікованих спеціалістів з високим рівнем знань, необхідних у їх подальшій професійній діяльності. Яскравим прикладом цьому є його славні випускники. За сорок років діяльності навчального закладу було підготовлено майже десять тисяч фахівців для органів управління та підрозділів оперативно-рятувальної служби України та країн СНД, серед яких нині 25 генералів. Випускники своєю сумлінною службою та наполегливою працею гідно примножують славні традиції рідного навчального закладу. Сьогодні чимало з них перебувають на керівних посадах департаментів, обласних управлінь та підрозділів ДСНС України, а також колишнього Союзу. За самовіддану працю, мужність та відвагу кращі вихованці відзначені державними нагородами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доманський В. А. Державне управління пожежною безпекою України (організаційно-правовий аналіз за матеріалами діяльності Державного департаменту пожежної безпеки): Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 – Х. : НАВСУ, 2004. – 201 с.
2. Касымов Б. Е. Организационные и правовые основы пожарной безопасности. – Ташкент : «Мехнат», 1990. – 230 с.
3. Пархоменко В. А. З історії пожежної охорони Миколаєва у ХІХ – першій половині ХХ століття // Збірник. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2004. – Т. 37: Історичні науки. – С. 123-125.
4. Підгайний А. В. Становлення та розвиток системи підготовки офіцерських кадрів МНС України наприкінці ХХ – початку ХІХ ст. : Дис. ... канд. істор. наук. – Львів, 2009.
5. Пономаренко Г. О. Пожежна безпека як елемент внутрішньої безпеки держави: поняття та система заходів забезпечення // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – Київ, 2007. – Вип. 74. – С. 47-50.
6. Томіленко А. Г. Діяльність добровільних пожежних товариств на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Збірник. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2000. – Т. 5: Історичні науки. – С. 39-42.
7. Олимпиада. Офіційний електронний ресурс Вікіпедія. – Режим доступу до джерела: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Олимпиада>.
8. РИА Новости. Офіційний електронний ресурс ХХІІ летние Олимпийские игры в Москве. Справка. – Режим доступу до джерела: http://ria.ru/sf_spravka/20100719/255408003.html#ixzz2fRF5jpAN.
9. Есипенко П. Е. Олимпийские дни Украины // Умножать славу советского спорта. – К. : «Здоровья», 1982. – С. 6-8.
10. Волошин А. П., Ксензенко Ф. М. У Олимпийской черты // Тернистый путь к олимпийскому пьедесталу. – К. : ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1988. – С. 381-383.

11. Архів Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси.), спр. 20, т. I, інв. 16 Прикази начальника училища, 1980 год.
12. Лицарі порятунку / За заг. ред. М. Г. Шкарабури. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – С. 36-37.
13. Архів Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси.), спр. 9, т. I, інв. 54 Прикази начальника училища, 1989 год.
14. Там само, спр. 9, т. I, інв. 56 Прикази начальника училища, 1989 год.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stępień Stanisław*, dr; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Богун Л. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.03.2014

Водотика С. Г.,
д.і.н., професор, Херсонський державний університет, м. Херсон, Україна
Савенок Л. А.,
к.і.н., доцент, Херсонська академія неперервної освіти, м. Херсон, Україна

УЧИТЕЛИ ХЕРСОНЩИНЫ кіncia XIX – початку XX ст. У СВІТЛІ ПРОСОПОГРАФІЇ

Проведено просопографічний аналіз учителів Херсонщини кіncia XIX – початку XX ст. Доведено, що у цю добу суттєво модернізувався як склад учителів за соціальними характеристиками (стать, походження, рівень освіти, політичні уподобання), так і характер їх праці. Це в значній мірі вплинуло на поступ освіти краю.

Ключові слова: Херсонщина, освіта, просопографічний портрет, вчителі, модернізація освіти.

Водотыка С. Г.,
Херсонский государственный университет, Херсон, Украина
Савенок Л. А.,
Херсонская академия непрерывного образования, Херсон, Украина

УЧИТЕЛЯ ХЕРСОНЩИНЫ конца XIX – начала XX в. В СВЕТЕ ПРОСОПОГРАФИИ

Проведен просопографічний аналіз учителів Херсонщини кіncia XIX – початку XX в. Доказано, що в этот период существенно модернізувались не только соціальні параметри учителів (половозрастна структура, походження, образование, політичні переконання), но и условия их труда. Это в значительной степени повлияло на прогресс просвещения края.

Ключевые слова: Херсонщина, образование, просопографічний портрет, учителя, модернізація образования.

Vodotyka Serhiy,
Kherson state university, Kherson Ukraine
Savenok Ludmyla,
Kherson Academy of Continuous Education, Kherson, Ukraine

KHERSON TEACHERS at the turn of XIX – early XX centuries IN THE CONTEXT OF PROSOPOGRAPHY

The purpose of the article is to analyze teachers of Kherson region at the turn of the XIX – XX centuries. Authors prove modernization of their social features (sex, level of education, political views etc.) and character of their work. These changes affected the progress of education of the region. During 1870th young male country teachers of the region took part in populist movement. Progressive political and social ideas dominated among the teachers, though conservative ideas were spread enough among old generation.

Prosopographic portrait cardinally changed during the modernization. First of all, the amount of schools and teachers as a result increased. From 1860th to 1890th the amount of teachers grew on 25 %. Secondly, more women became teachers. Number of different types of schools multiplied and sometimes it was hard to find proper stuff. As a result, salaries grew as well. Teachers were more educated because of development of specialized educational institutions. In spite of this, a lot of teachers did not have proper pedagogical background.

Social origin of the teachers was different. 20 % were originated in peasantry, 20 % – in merchants, 20 % – in nobles, 20 % – in intelligentsia, 10 % – in clergy. Most of teachers started career 17-20 years old. Average time of work in one school was about 5 years for male and 4 years for female teachers. Most of educators had social privileges and pensions. All these changes affected the progress of education of the region.

Key words: Kherson region, education, teacher, modernization, prosopographic portrait.

Період кінця XIX – початку XX ст. прийнято вважати часом капіталістичної модернізації, саме в ці роки стало чітко зрозуміло, що освіта – вирішальний чинник економічного, соціального та культурного зростання держави, суспільства і людини. Відповідний досвід може і має бути використаний у сучасній Україні. Наголосимо, що ґрунтовний аналіз рівня життя та соціально-психологічного становища вчителів Херсонщини пореформеної доби дозволить змістовніше осмислити модернізаційні процеси, що відбуваються в сучасній українській системі освіти та використати відповідний досвід.

Територіальні межі дослідження складають сучасні землі Херсонської області, що за адміністративним поділом у XIX – початку XX ст. складали приблизно ½ Херсонського повіту (без Миколаєва, Одеси та їх околиць) Херсонської губернії, Дніпровський повіт та 1/3 Мелітопольського повіту Таврійської губернії.

Мета дослідження – скласти та проаналізувати просопографічний портрет учителів Херсонщини часів капіталістичної модернізації, виявити взаємозв'язок між соціальним обличчям учителя та еволюцією освіти.

Історія освіти Херсонщини 1861-1914 рр. вже була предметом соціальних досліджень. Так, у роботі досвідченого педагога М. О. Мінца «Розвиток початкової освіти на півдні України (1861-1917 рр.)» висвітлено соціально-економічні передумови формування вчителя пореформеної доби [1]. У праці директора однієї з херсонських гімназій В. В. Боброва «Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України (XIX – початок XX ст.)» фахово проаналізовано особливості навчально-виховного процесу пореформеної доби [2]. Поступово кількість і якість праць з історії освіти на Херсонщині збільшується, створюючи базу для подальшого вивчення окремих складових історії освіти. Водночас з поля зору дослідників практично випав аналіз учителів як соціальної категорії, а комплексний підхід до колективного портрету педагогів краю не став предметом спеціального аналізу.

Між тим, для відтворення колективної біографії педагогів Херсонщини нами була виявлена відповідна джерельна база в

Державному архіві Херсонської області (далі – ДАХО). Її склав комплекс особових справ 17 вчителів Херсонщини кінця XIX – початку XX ст. [3]. В особових справах містяться свідоцтва про народження, формуляри, атестати про освіту педагогів, біографічні дані, документи особового характеру.

В основу роботи було покладено просопографічний підхід, що передбачає серед іншого дослідження професійних груп.

З початком освітньої реформи 1860-1870-х років розгорнулося становлення модерної освіти – створювалися нові гімназії та прогімназії, держава почала стимулювати відкриття народних училищ та початкових шкіл, реальних та комерційних училищ, було започатковано вищу освіту для жінок, затвердилася чітка структура системи освіти [2, с. 40-44]. Усе це заклало основи для появи нового типу вчителя.

Розвитку освіти сприяла поява органів місцевого самоврядування – земств. Земські управи були засновані в Херсонській губернії у 1865 р. як виконавчі органи земств, відали мережею земських шкіл та опікувалися питаннями освіти, передусім їх фінансовою та господарчою сторонами, кадровим забезпеченням. Вони стали зародком громадянського суспільства, посередником між громадськістю та вчительством: суспільство наймало і впливало на вчителя, у свою чергу вчителі мали вплив на освітню діяльність земств. Найпоширенішим типом шкіл на Херсонщині були земські початкові. Наплив учнів у них показав, наскільки великою була потреба навчання. Порівняно з дореформеними часами (порівнюємо 1850-ті роки та 1890-ті роки), кількість навчальних закладів зросла на 66 %, кількість учнів – на 54 %, учителів – на 25 %. Проте кількість і якість учителів не відповідала запитам суспільства.

Фінансування шкіл здебільшого залежала від громад (сільських чи міських): саме громади виділяли землю і кошти для будівництва школи, забезпечували ремонт, освітлення та утримання педагогічного колективу, купували підручники та шкільне обладнання [1, с. 64]. У пореформений час фінансування освіти збільшилося в рази. Так, у 1887 р. лише земством було виділено

96,7 тис. руб. – більше, ніж у 1863 р. з усіх джерел на 30 %. З них витрачено лише 83 тис. руб., у т.ч. на стипендії майбутнім учителям та вчителькам витрачено 1,8 тис. руб. з виділених 3,7 тис. руб. Кошти на освіту склали до 40 % загального бюджету земства, тобто воно приділяло першочергову увагу освіті [1, с. 54-57].

Проте не слід перебільшувати успіхи в поступі освіти пореформеної доби. Так, не функціонувала належним чином або взагалі існувала лише на папері значна кількість шкіл, рівень писемності був дуже низьким [1, с. 58].

Відсоток неписьменних людей становив більшість населення Херсонщини (у різних районах від 60 до 80 %). У той же час неосвічених людей у Великій Британії було 18 %, у Франції – 15 %, а у Пруссії – 3 %. Це свідчить про значно уповільнені темпи розвитку освіти Херсонщини порівняно із Західною Європою.

Контингент учнів складав на початку ХХ ст. 108 тис. учнів, у т.ч. хлопчиків – 77 тис. і дівчат – 31 тис. Це були діти з різних соціальних верств (дворян, міщан, селян, духовенства, колоністів) без домінування одного стану над іншим в початковій школі [1, с. 82].

Зі зростанням мережі навчальних закладів зростала потреба в педагогах, зі збільшенням фінансування шкіл зростала їх заробітна плата. Попит на вчителів стрімко збільшувався в суспільстві, організації місцевого самоврядування та громадські організації матеріально стимулювали їх працю та створювали належні умови для плідної роботи. Труднощі у роботі педагогів виникали через нерівномірність розподілу учнів, неналежні умови праці, недостатню кількість навчальних посібників і літератури, обладнання та ін.

Типовою освітою вчителів була гімназійна – середня. Вчителі краю отримали освіту в міських та військових училищах, жіночих та чоловічих гімназіях, учительських семінаріях, вчительських інститутах, університетах. Так, О. О. Авілов пройшов курси інженерного навчання при Київському політехнічному інституті, математичних наук в Харківському університеті, курси Московського військового училища; Н. В. Богданова

закінчила Кронштадтську жіночу гімназію; Е. Х. Бурза закінчив курси в Морському університеті на фізично-математичному відділенні [3, спр. 27, арк. 1; спр. 34, арк. 1-2; спр. 46, арк. 1-3]. Це свідчить про соціальну мобільність майбутніх учителів: одержавши освіту, вони вільно переїжджали задля отримання роботи. Для отримання права на викладацьку діяльність слід було обміняти освітній атестат на свідоцтво викладача Одеського учбового округу та внести у місцеве казначейство 3 руб. [3, спр. 16, арк. 1-17, 65-74].

У жіночих гімназіях майбутні вчителі по закінченні сьомого класу гімназії бажали могли перейти у восьмий, спеціальний клас для підготовки власне до вчителювання. У восьмому класі вивчалися педагогіка та дидактика, спеціальні предмети в залежності від спеціалізації майбутнього вчителя в т. ч. методика викладання. Додатково проходили курси чистописання, гігієни та законодавства [3, спр. 1, арк. 43; спр. 16, арк. 1-17, 65-74; спр. 124, арк. 34-39]. Така фахова підготовка зі шкільних предметів та педагогіки зумовлювала якісне поповнення вчительства новими кваліфікованими кадрами. Чоловічі гімназії надавали високий освітній рівень, але випускники не мали знань з області педагогіки. Це створювало умови для успішного залучення жінок в освіту та суспільне життя. Найкраще підготовленими до викладацької справи були випускники жіночих гімназій, педагогічних та «центральных» училищ, університетських курсів.

Більшість учителів Херсонщини не мали спеціальної педагогічної освіти, що значно уповільнювало модернізацію освіти. Отримати право на звання народного вчителя без середньої чи вищої освіти можна було шляхом складання спеціального іспиту. Так, наприклад, отримали право на вчителювання майже 35 % вчителів. Найбільш забезпечені вчителями зі спеціальною підготовкою були міністерські, земські та німецькі школи, де викладали випускники вчительських семінарій та «центральных» училищ [5, с. 24]. Удосконалити свій освітній та педагогічний рівень учителям допомагали земство та інші недержавні просвітницькі організації, які влаштовували педагогічні курси. Так,

учитель Г. А. Рябо у 1907 році за направленням земства вивчав садівництво, овочівництво та бджільництво при Уманському училищі садівництва, що дозволило організувати вивчення садівництва учнями і дорослими в с. Кам'янка [3, спр. 97, арк. 3-5]. Земства періодично влаштовували педагогічні з'їзди та курси, на яких учителі могли ділитися досвідом, засвоювати нові педагогічні методики, отримувати нові спеціальні знання [3, спр. 18, арк. 49].

Зазвичай учителі приступали до викладацької діяльності після завершення навчання, у 17-20 років. Особливо часто зустрічалися молоді вчительки – О. Д. Грекке, яка почала працювати у віці 19 років [3, спр. 64, арк. 1-2]. Це свідчить про не сформованість на момент закінчення навчання людини як особистості, що негативно впливало на виховання педагогом майбутнього покоління. Більшість учителів Херсонщини складали чоловіки – 85,7 %.

За часів індустріальної модернізації розвивалася мережа жіночих навчальних закладів; і поступово освічених жінок, спроможних до вчительської праці, ставало все більше. Більшість перших учительок походила з дворянства. Наприклад, Н. В. Богданова була дочкою спадкового дворянина та присвятила все своє життя вчителюванню [3, спр. 34, арк. 1-2]. На селі до жінок-учителів ставилися недовірливо. До роботи їх спонукали ідеї просвітництва, жінки були готові на всі негаразди, лише б виявити себе не менш здібними до вчителювання та задовольнити свої соціальні потреби.

За соціальним походженням серед учителів були вихідці із селянства (20 % досліджуваних осіб), міщанства (10 %), купецтва (20 %), духовенства (10 %), дворянства (20 %), різночинної інтелігенції (20 %) (Додаток 2). Діти селян отримували освіту в училищах, учительських семінаріях, проходили курси при імператорських університетах, самовдосконалювалися, реалізували свої інтелектуальні можливості. Наприклад, П. С. Бабенко, із селян, навчався в Шаловському училищі, після чого витримав екзамен на звання вчителя, присвятивши все своє життя педагогіці [3, спр. 41, арк. 4-7]. Таких учителів поступово

більшало. Суспільство ставало більш відкритим, дворянство втрачало гегемонію в освіті, поступаючи різночинній інтелігенції.

Цікавою є історія викладача Новомаячківської громадської прогімназії відставного підпоручика Є. А. Козловського, спадкового дворянина. Освіту він отримав у Чугуївському військовому училищі, після чого потрапив на службу в 176 піхотний полк. Воював у Маньчжурії під час російсько-японської війни 1904-1905 рр., де отримав серйозні поранення і пішов у відставку. У 1911 р. він склав екзамен при Київському художньому училищі на право викладати малювання в середніх навчальних закладах та був призначений на посаду викладача графічного мистецтва, наглядача та вчителя фізичного розвитку в Новомаячківську громадську прогімназію [3, спр. 74, арк. 1-5].

Заробітна плата вчителів на початку ХХ ст. складала від 250 до 750 руб. на рік, у середньому – 186 руб. (або 15,5 руб. на місяць). Рівень плати вчителя залежав від фінансування освітнього закладу та навчального навантаження (деякі вчителі одночасно викладали кілька предметів, працювали бібліотекарями, наглядачами та ін.). Скажімо, О. О. Авілов, учитель гімназії, щорічно отримував 250 руб. за роботу, а вчитель єврейської школи Ш. Я. Гроссман – 660 руб. [3, спр. 27, арк. 1; спр. 56, арк. 1]. Середньостатистичному педагогу цього було недостатньо для задоволення матеріальних та професійних потреб учителя. Так, учительці Т. В. Акуліній було видано 25 руб. за відмінну старанну роботу. Іноді міське чи земське самоврядування виділяло гроші на матеріальне заохочення окремих учителів, що могло стати стимулом до подальшої якісної праці [3, спр. 25, арк. 5-6]. Інших джерел прибутків у більшості педагогів не було.

Проте, не зважаючи на матеріальні труднощі, більшість вчителів мали сім'ї, у багатьох були діти. С. О. Шелевий, наприклад, мав 4 дітей, а Я. Я. Аман – 6 [3, спр. 26, арк. 1-4; спр. 22, арк. 2-3]. Потреба забезпечити сім'ю ставала вирішальним мотивуючим фактором у педагогічній діяльності: учителі мали багато та якісно працювати задля добробуту своєї родини.

Середня тривалість служби вчителів на одному місці складала 4,9 років, учительок – 3,5 роки, що говорить про непостійність роботи вчителів, часту зміну обставин та умов праці. Педагоги досить часто змінювали місце роботи як за власним бажанням, так і за наказами адміністрації. Причинами могли стати скрутне матеріальне становище або незадовільний кваліфікаційний чи моральний рівень учителя. Так, за 25 років педагогічної практики вчитель Я. Я. Аман змінив місце роботи 5 разів, кожного разу отримуючи більшу заробітну плату [3, спр. 26, арк. 4-5]. Це свідчить і про попит на досвідчених учителів, які цінувалися та забезпечувалися матеріально вище за молодих. Зміна місця роботи вчительками знаходилася в повній відповідності до сімейного стану. Найдовша тривалість служби була в міністерських, земських школах, найнижча – у міських школах та школах грамоти (підпорядковувалися церкві), у яких працювали наймолодші, менш досвідчені вчителі. Найбільша потреба у вчителях існувала у т.зв. школах народної освіти (початкових), яких була більшість порівняно з іншими навчальними закладами. Більшість учителів були зайняті в таких школах.

Учительство користувалося соціальним забезпеченням та низкою пільг. З річного окладу зазвичай вилучалося 6 % заробітку в пенсійну касу за умови, що вчитель був її учасником. Так, учителю Я. Я. Аман, який після 8 років перебування вчителем у Мангеймській церковно-приходській школі захворів на туберкульоз, було призначено пенсію у 37,5 руб. щомісячно [3, спр. 26, арк. 5-6]. Вчителі мали пільги щодо виконання військової служби. Для осіб, які досягли певних ступенів освіти, встановлювалися скорочені строки служби відповідно до їх рівня згідно з уставом про військову повинність 1874 р. Так, випускники університетів перебували на дійсній службі 6 місяців, в запасі – 14,5 років. Випускники ж навчальних закладів розрядом нижче служили на рік довше. Цими пільгами скористався Г. А. Рябо, скоротивши строк своєї служби з 6 років до 3 [3, спр. 97, арк. 3].

Дані про віросповідання вчителів наявні в особових справах 14 із 17 вчителів, з них 11 осіб – православні, 1 римо-католик, 1 іудей, 1 особа належить до євангельсько-лютеранського віросповідання. Зазначимо, що серед тогочасної інтелігенції, зокрема й вчителів, досить часто зустрічалися атеїсти (можливо, педагоги, інформація про віросповідання яких не наявна, були саме атеїстами). Таким чином, близько 78,6 % вчителів – православні, по 7,1 % – католики, іудеї та лютерани. Це зумовлено об'єктивними причинами: по-перше, більшість населення Херсонщини була православного віросповідання, по-друге, одним з основних предметів, який повинні були вивчати майбутні вчителі в навчальних закладах другого розряду, був Закон Божий, предмет суто православного напрямку. Попит на вчителів іудеїв чи лютеран був у єврейських чи колоністських німецьких школах.

Моральний рівень учительства часто визначали місцеві священики, дирекція навчальних закладів або місцеве самоврядування, засвідчуючи це спеціальними довідками про відповідність чи невідповідність учителя висунутим до нього вимогам. Від оцінки ними моральних якостей та поведінки вчителів залежала їх подальша викладацька діяльність. Наприклад, учителю початкової школи П. С. Бабенко було видано таку довідку, у якій священик посвідчив *«гарну поведінку вчителя та його доброприсутність, а також його старанність у роботі»* у 1908 році [3, спр. 41, арк. 3-5]. А вчителю сільської школи В. А. Ковальському було видано свідоцтво від Новодмитровської сільської управи про те, що він поводив себе чесно та старанно виконував обов'язок навчати дітей [3, спр. 71, арк. 1-2].

Обов'язки та вимоги до вчителів закріплювалися в розділі II «Інструкції для початкових народних училищ Херсонської губернії», «Правилах та обов'язках домашніх наставниць та вчительок» та інших подібних документах. Усі вони проголошували такі вимоги до якості праці, поведінки, морального та культурного рівня вчителів. Учитель повинен був розуміти, що до його обов'язків належить не тільки навчання, але і виховання доручених йому дітей, *«підготовка майбутніх корисних членів*

суспільства, вірних слуг Царя і вітчизни». Учитель мав бути суворим до себе та вимогливим до дітей у вихованні правил віри та підтримці благочестивих звичаїв. Учитель повинен був бути чесним і сумлінним у виконанні обов'язків служби, він мав постійно наглядати за дітьми, використовувати час, відведений на заняття, з усією точністю, старанно готуватися до уроків. У ставленні до дітей він мав бути лагідним, привітним, уважним, але без податливості та підлецування, у вимогах своїх серйозним, твердим і наполегливим. Він повинен був відзначатися терпінням, справедливістю та самовладанням. До обов'язків вчителів належали постійне слідкування за дітьми, виховання в них належних моральних та культурних якостей. Також, за цими правилами, вчитель мав завжди мати охайний та чистий вигляд, являти собою приклад пристойності для дітей, так само мало виглядати і його помешкання, де часто бували і учні, і їх батьки. Тобто вчителі мали являти собою взірць добропорядності для всіх оточуючих їх людей [3, спр. 16, арк. 36-64, 123-157; 6, с. 1-10].

Такими були офіційні обов'язки вчителів. Але часто коло цих обов'язків значно розширювалося. Наприклад, у селах чи невеликих міських школах один учитель міг виконувати обов'язки вчителя, завідуючого бібліотекою, наглядача, економа та ін. Так, вчитель Новомаячківської суспільної прогімназії Є. А. Козловський виконував обов'язки вчителя малювання, фізичного розвитку та наглядача [3, спр. 71, арк. 1-8]. Такі вчителі були працездатними, сумлінно ставилися до своїх обов'язків, мали високий моральний рівень. Проте були і інші вчителі, що мали невисокий освітній рівень, відрізнялися «несхвальними нахилами» (пияцтвом, грубістю, несерйозним ставленням до роботи). Таких зміщували з посад часто за проханням населення [7, с. 92].

Учительська праця у період індустріальної модернізації набувала нових, більш демократичних, ознак. Так, у 1864 році було видано «Наказ про відміну усіх тілесних покарань учнів середніх навчальних закладів». З появою цього документу з'явилася і нова концепція методики викладання, що виключала усі форми насильства. Звичайно,

тілесні покарання де-не-де все ще застосовувались, адже не всі вчителі старого покоління могли миттєво змінити методу викладання, але більш прогресивне нове вчительство відмовилося від цього. Натомість вчителі мали бути більш уважними до учнів, стати взірцем для них, виховати добропорядних членів майбутнього суспільства. Жінки привнесли до шкільництва більше лагідності та взаєморозуміння з дітьми. Логічно, це покращувало ефективність вчительської праці, зумовлювало налагодження більш прогресивних та гуманних стосунків між дітьми та педагогами, а також власне між учителями.

Учителі склали більшість у прошарку інтелігенції Херсонщини, брали активну участь у громадському житті краю. У 70-х роках XIX ст. молоді сільські вчителі стали учасниками народницького руху на Херсонщині, здійснили т.зв. «ходіння в народ». У вчительському оточенні переважали передові прогресивні настрої та ідеї, які педагоги передавали і наступному поколінню – своїм учням. Проте існував і прошарок учителів-реакціонерів, адже в період реформ серед інтелігенції були і не згодні з кардинальними змінами в житті суспільства на засадах модернізації. Це говорить про різні вектори політичних поглядів серед учительства Херсонщини: наявність як лояльних до влади вчителів, так і революційно налаштованих.

Просопографічний аналіз учительства Херсонщини часів капіталістичної модернізації дозволяє скорегувати наші уявлення про зміст і наслідки модернізації освіти на рубежі XIX – XX ст.

У пореформений період освіта стала всестановою, народна школа суттєво зміцнила свій авторитет серед населення. Тоді ж розширилася мережа навчальних закладів, збільшилася кількість учнів і педагогів, робилися спроби для створення сприятливих умов для вчительської праці. Незважаючи на ряд негативних чинників (недостатнє та нераціональне фінансування, мінімальна увага до освітянських проблем, неспроможність значної частини населення отримати освіту), позитивних зрушень було достатньо, щоб вивести освіту на якісно

вищий рівень, дати поштовх до формування особи нового вчителя модерної доби.

Учительство Херсонщини тих часів було відкритою суспільною різностановою групою. Освітній рівень більшості педагогів був достатнім для викладацької діяльності. Недостатня матеріальна забезпеченість змушувала вчителів змінювати місце роботи, вони не могли забезпечити належний рівень самоосвіти. Педагоги користувалися пільгами, зокрема при призові їх на військову службу, було передбачене серйозне пенсійне забезпечення; ці безумовно позитивні тенденції можна взяти до уваги і сьогодні.

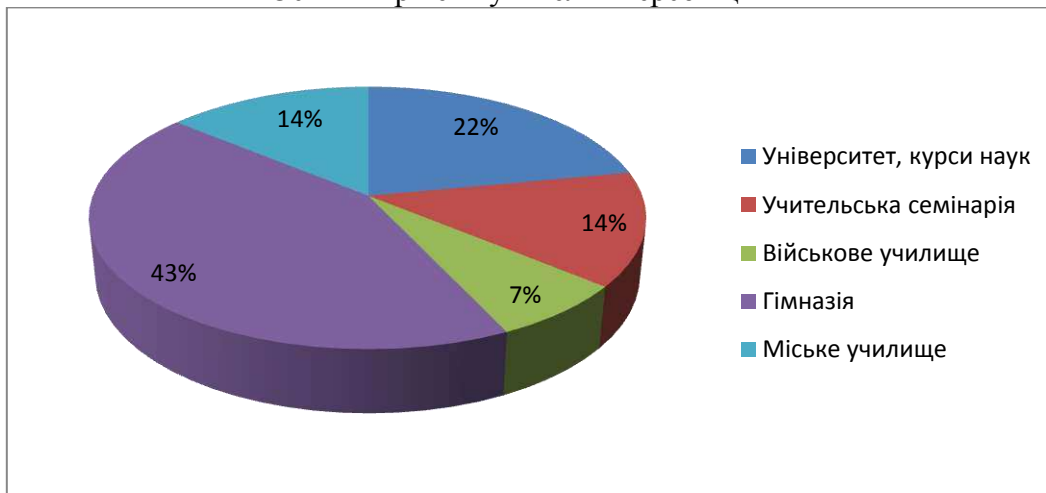
Учителі мали відповідати багатьом вимогам до їх морального стану та культурного рівня, це позитивно відбивалося

на формуванні педагогічної ланки. У вчительській середі були поширені різноманітні політичні погляди, проте більшість була налаштована демократично. Традиція гендерної нерівності поступово руйнувалися, адже все більше жінок залучалися до освітянської справи, хоча більшість учителів досі складали чоловіки. Таким чином учительська середа демократизувалася, робилася більш вільною від стереотипів, що сприяло її прогресу.

Учитель нової, модерної, доби принципово відрізнявся від учителя початку та середини XIX століття. Змінився як власне склад учительства (за соціальним походженням, за статтю, за освітнім рівнем і т.п.), так і умови їх існування, стиль їхньої праці.

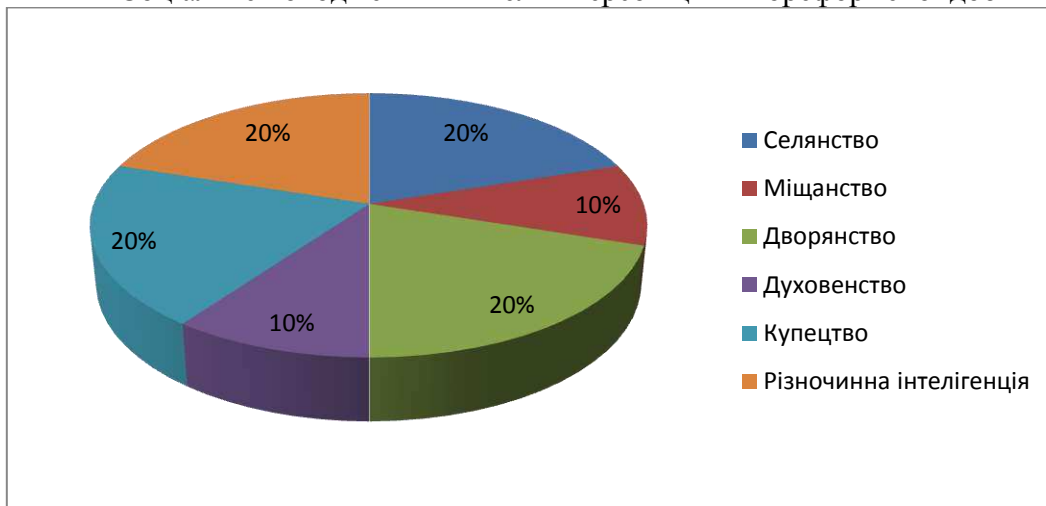
Додаток 1

Освітній рівень учителів Херсонщини*

Додаток 2

Соціальне походження вчителів Херсонщини пореформеної доби*

* Складено автором на основі справ з фонду 6 ДАХО.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мінц М. О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861-1917 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / М. О. Мінц. – Миколаїв, 2007. – 256 с.
2. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України / В. В. Бобров. – Херсон : Персей, 2001. – 159 с.
3. Державний архів Херсонської області, 8. 6, оп. 1, спр. 1, 3, 16, 25-27, 32, 34, 41, 46, 54, 56, 64, 66, 71, 74, 97, 107, 116, 124 [За 1881-1919 рр.].
4. Томазов В. В. Просопографія / В. В. Томазов // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 9. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 40-41.
5. Петухова Л. Є. Соціальний портрет учителя Херсонської губернії кінця XIX – початку XX століття / Л. Є. Петухова // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Херсон : Вид-во ХДПУ, 2002. – Вип. 32. Ч. 2. – С. 24-27.
6. Инструкция для начальных народных училищ Херсонской губернии. – Херсон : Б. и., 1903. – 10 с.
7. Херсонский адрес-календарь на 1896 г. – Одесса : Б. и., 1895. – 534 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stepień Stanisław*, dr; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Водотика С. Г., Савенок Л. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 07.01.2014

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КАЩЕНКА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ XIX – початку XX ст.

Досліджено науково-педагогічну та громадську діяльність академіка М. Ф. Кащенко. Висвітлено біографію вченого за особовим архівним фондом. Розкрито пріоритетні напрями його діяльності, визначено місце і роль вченого у галузі біологічної науки, медицини та культури наприкінці XIX – першій третині XX ст.

Ключові слова: М. Кащенко, вчений, професор, педагог, громадська діяльність.

Готра Е. Б.,
Национальный университет государственной налоговой службы Украины,
г. Ирпінь, Киевская обл., Украина

ЛИЧНОСТЬ НИКОЛАЯ КАЩЕНКО В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ XIX – начала XX в.

Исследовано научно-педагогическую и общественную деятельность академика Н. Ф. Кащенко. Освещено биографию ученого за личным архивным фондом. Раскрыто приоритетные направления его деятельности, определены место и роль ученого в отрасли биологической науки, медицины и культуры в конце XIX – первой трети XX века.

Ключевые слова: Н. Кащенко, ученый, профессор, педагог, общественная деятельность.

Gotra Olena,
National University of State Tax Service of Ukraine
Irpın, Kyiv oblast, Ukraine

MYKOLA KASHCHENKO PERSONALITY IN THE CONTEXT OF HISTORY the XIX – and at the beginning of the XX c.

The article is a research of scientific-pedagogical and public activities of academician M. Kashchenko, the biologists, embryologists, zoologists, the founder of the Siberian Horticulture, who actively participated in the creation of the Ukrainian Academy of Sciences. He headed the Physics and Mathematics Department of UAS, was the organizer and director of a big number of scientific institution sand organizations in the university centers of Ukraine and Russia. His pen includes over 200 scientific papers. M. Kashchenko is also famous as a teacher of high school, lecturer, populariser of scientific knowledge, writer and social activist. The biography of the scientist has been investigated through the documents of his personal fund. The main directions of his activity and the place and role of the scientist in biological science and medicine at the end of the XIXth – and at the beginning of the XXth centuries were analyzed in the article. In the article is shown citizenship of scientist during the First World War and the evaluation of its activities by the public. Materials were used from scientists Archives about the organization of courses of study medicinal plants. An importance of the scientist is researching in solving urgent social problems. The primary sources are valuable of family participation Academician M. Kashchenko during the First World War. Popularizing is noted of scientific knowledge and broad interests' versatile scientist. The author was discovered the history of acclimatization garden. It is noted that the scientist enjoyed great prestige among faculty of the Kiev Polytechnic Institute; an important part of M. Kashchenko life's journey took teaching activities, which he combined with scientific research. The scientist has a number of literary works: plays, poems, short stories and two fantastic stories that show a rich spiritual world academician.

Key words: M. Kashchenko, a scientist, a professor, a teacher, public activity.

Для науки та соціальної практики історичний досвід розвитку української незалежної України важливе значення має освіти, науки та культури кінця XIX –

початку ХХ ст., діяльність визначних громадсько-політичних діячів, представників вітчизняної науки і культури. Сучасний хід української історії підкреслює велику роль особистісного фактора в процесах суспільно-політичного розвитку країни. У цьому контексті значний інтерес становить діяльність видатного діяча науки і культури першої половини ХХ ст. Миколи Феофановича Кашенка (1855-1935), який, незважаючи на його внесок в розвиток освіти, науки, громадського життя маловідомий нащадкам.

М. Кашенко – вчений-біолог, ембріолог, зоолог, основоположник сибірського садівництва, брав активну участь у створенні Української академії наук. Він очолював фізико-математичний відділ УАН, був організатором і директором ряду наукових установ і організацій в університетських центрах України і Росії. Його перу належать понад 200 наукових праць. Відомий М. Кашенко і як педагог вищої школи, лектор, популяризатор наукових знань, літератор, громадський діяч.

Завдання нашого дослідження полягає у висвітленні науково-педагогічної та громадської діяльності М. Кашенка у контексті основних подій національної історії в останній третині ХІХ – першій третині ХХ ст.

У сучасній історіографії лише частково розкрито аспекти біографії М. Кашенка. Багато зроблено для повернення народу імені академіка Інститутом історії України НАН України. Принципово новим підходом до викладу історії науки відзначається видання «Члени-засновники НАН України» (відп. редактор В. Смолій). Цікавою з нашої точки зору є стаття доктора історичних наук С. Рудої «Академік М. Кашенко» [1]. Доповнили біографію М. Кашенка статті в періодичних виданнях, серед яких заслуговують на увагу роботи С. Клименко, Л. Коханової, О. Романець, І. Романа, С. Карамаш, С. Вирового та інших.

Характерною рисою М. Кашенка як вченого є широкий спектр його наукових інтересів: «Мені доводилося працювати в декількох галузях біології, але головним чином в чотирьох: в мікроскопічній техніці, в ембріології, в мамології та в акліматизації, і в кожній галузі від моєї праці залишився деякий тривалий вклад, яким часто-густо

користуються відповідні дослідники, як російські й закордонні, так і українські» [2, арк. 11-12].

Науковий світогляд М. Кашенка формувався в умовах активного розвитку світової та вітчизняної науки. Основи світогляду майбутнього вченого були закладені у 70-80-ті роки ХІХ ст. Величезну роль у цьому відіграла сім'я, найближче оточення. Обставини та спосіб родинного життя сприяли ранньому формуванню національної свідомості, любові до знань та рідної природи. До активної наукової діяльності М. Кашенко прийшов через наполегливу самоосвіту та навчання у Харківському університеті. Наукові уподобання молодого вченого утверджувались та міцніли в процесі наполегливої та копіткої роботи, внаслідок самостійних наукових пошуків та під впливом спілкування в колі видатних науковців. Громадська позиція вченого формувалась під впливом національної ідеї українського відродження кінця ХІХ – початку ХХ століття. У діяльності М. Кашенка виділено такі періоди: харківський – 1876-1888 рр.; томський – 1888-1912 рр.; київський – 1912-1935 рр.

У харківський період діяльності відбулося становлення М. Кашенка як вченого-біолога. Його роботи в галузі ембріології стали безпосереднім продовженням і доповненням досліджень І. Мечникова і О. Ковалевського. М. Кашенко виступив послідовним захисником і провідником еволюційної теорії Ч. Дарвіна, започаткував мікроскопічне вивчення ранніх патологічних онтогенезів людини. У Харкові він став доктором медицини, визначив пріоритети, що спричинили розвиток нових напрямів біологічної науки.

Томський період увібрав наукову, громадську та педагогічну діяльність М. Кашенка на російському ґрунті, що сприяло значному прогресу досліджень. Вчений доклав значних зусиль до створення кафедри зоології Томського університету, організації Зоологічного музею. Завдяки М. Кашенку університет з перших років свого існування став центром зоологічної науки Сибіру. Там виникла наукова зоологічна школа, з якої вийшли відомі зоологи. Усі праці М. Кашенка, присвячені зоологічним дослідженням, ґрунтувалися на

науково перевірених даних – особистих зборах та вивченні матеріалу, здобутого під час численних експедицій.

У Томську М. Кашенко здобув високий науковий та громадський авторитет. Там він став професором, доктором зоології, дійсним статським радником, що надало йому права привілейованого спадкового дворянства. Він брав участь у розробці правил захисту докторських дисертацій та порядку заміщення викладацьких посад в університетах. Вчений працював у галузі зоології упродовж 33 років. Як відомий знавець зоології в Сибіру, він мав наукові досягнення, які сприяли розвитку нових напрямів зоологічної науки як у Росії, так, згодом, і в Україні.

М. Кашенко започаткував наукове плодівництво у Сибіру, створив наукову школу, яка пізніше утвердила садівництво як галузь сільськогосподарського виробництва. Вихідним принципом наукової діяльності М. Кашенка було активне творче ставлення людини до природи. Вчений розробив методи створення плодкових сортів для Сибіру, де морози сягають 50°C. Працюючи у цій галузі упродовж 10 років (1902-1912), він отримав визначні результати. У томський період своєї діяльності М. Кашенко опублікував 10 праць, присвячених рослинництву, найголовніші з них зібрані у книзі «Сибирское садоводство», яка вийшла друком майже через 30 років після його смерті.

Важливим у науково-просвітницькій діяльності вченого було прагнення якнайшвидше ознайомити громадськість з новітніми відкриттями науки і результатами досліджень. Він залучав до наукової діяльності широкий аматорський загал. За редакцією М. Кашенка видано публічні лекції «Научные очерки Томського края». Особливістю громадської діяльності М. Кашенка у цей період була активна участь у створенні та функціонуванні багатьох наукових товариств.

Найбільша активність М. Кашенка у громадській та суспільно-політичній сфері припала на роки Першої російської революції (1905-1907 рр.). М. Кашенко, як член партії октябристів, очолював бюро томського відділу «Союз 17 октября», що представляв праве крило російського

лібералізму і виступав за конституційну монархію. Основною діяльністю відділу була підготовка до виборів у Державну думу – перший російський парламент, що відіграв певну роль у демократичному розвитку Росії. Вчений активно боровся проти будь-якої соціальної, статевої, національної дискримінації в освіті. Зокрема, він один з перших виступив за розвиток вищої освіти для жінок, був ініціатором створення і одним із перших викладачів Сибірських вищих жіночих курсів.

В Україні почався дуже важливий новий період його діяльності.

У 1912 році вчений зайняв посаду екстраординарного професора по кафедрі зоології на агрономічному факультеті Київського політехнічного інституту. КПП залишався вищою школою старого зразку. Як і інші вищі навчальні заклади, він зберігав сталу структуру. В інституті функціонували чотири факультети: механічний, інженерний, хімічний і агрономічний, пізніше – влітку 1918 року – було створено електротехнічний факультет [3, с. 41].

У 1912 р. М. Кашенку минуло 57 років і розпочинати роботу на новому місці не молодій вже і до того ж хворій людині було дуже не просто. Спочатку навіть читати лекції доводилося напівлежачи, за допомогою спеціальних пристосувань. З перших днів вчений працював над укомплектуванням кабінету, лабораторії і музею зоології. Коли хвороба відступила, почав займатися акліматизацією. Він в першу чергу був науковцем, його творча діяльність сприяла утвердженню життєвого оптимізму, впевненості у корисності своєї праці, відчуття свого соціального обов'язку, спонукала до активної участі в освітянському, громадському і політичному житті.

Саме ці роки припадають на часи наступу реакції, посилення протесту проти консервативної вузівської системи й обмеження громадянських свобод. У 1916 році М. Кашенка призначено ординарним професором КПП. Вчений входив до складу правління Київського політехнічного інституту. Неодноразово брав участь у роботі губернського революційного комітету (в якості представника правління інституту),

зокрема у 1919 році, в зв'язку з хворобою ректора [4, арк. 70, 71].

До виконання своїх обов'язків вчений завжди підходив творчо. Під час роботи в Київському політехнічному інституті, М. Кащенко розробив схему організації навчальної частини вищого Інституту садівництва, де визначив дисципліни та кількість годин, потрібних для їх викладання, число кафедр, викладачів, лаборантів, а також такі необхідні навчальні центри, як лабораторії, кабінети, обсерваторія, ботанічний сад, інсектарій, дослідне поле, плодовий сад, город з оранжереєю і парниками, лісний розсадник, фабрика для обробки продуктів, пасіка (в плодовому саду). Пропонував створити лабораторію садово-декоративного мистецтва [5].

Микола Феофанович мав великий авторитет серед викладачів КПП. Протягом чотирьох років він був головою професорського дисциплінарного суду при інституті [4, арк. 102, 103]. М. Кащенко у 1913 р. брав участь у XIII з'їзді російських природознавців та лікарів [4, арк. 50].

Як зазначалося, М. Кащенко уникав адміністративних робіт, його більше приваблювала наукова та викладацька діяльність. На пропозицію виконувати обов'язки ректора Київського політехнічного інституту М. Кащенко відмову пояснив так: *«Маю честь повідомити, що весь мій час забирають наукові та викладацькі обов'язки, які приходиться вести при дуже несприятливих умовах, досить часто заміняючи лаборанта та служителя. У зв'язку з цим, я зовсім не в силах взяти на себе виконання обов'язків ректора інституту»* [4, арк. 74].

Від агрономічному факультету КПП бере свій початок історія створення Національного аграрного університету. Саме на базі агрономічного факультету у 1922 р. у структурі КПП було створено Київський сільськогосподарський інститут, який із 1923 р. став самостійним вищим навчальним закладом (з 1994 року – Національний аграрний університет).

Про прагнення ґрунтовно зайнятися акліматизацією та вихованням кваліфікованих кадрів у цій галузі свідчить доповідна записка М. Кащенка про доцільність

організації при Київському політехнічному інституті відділення садівництва: *«Кафедра садівництва є лише в Московському сільськогосподарському інституті. Можна обмежитися кафедрами плодівництва, городництва, декоративного садівництва і вчення про лікарські рослини»* [6, арк. 1]. Пропозиції вченого не було взято до уваги, його плани відразу спіткали ряд труднощів: стара адміністрація, складні соціально-політичні умови.

У 1913 р. М. Кащенко заклав акліматизаційний сад на невеличкій ділянці площею 0,3 га, що належала політехнічному інституту. Пізніше ділянку було розширено для проведення дослідів з акліматизації рослин. Матеріал вчений випишував з ботанічних садів, відшукував у монастирських садах і колекціях приватних садівників, дикі рослини отримував від друзів з експедицій. У роботі вченому допомагала сім'я, селекціонери, зокрема відомий біолог Л. Симиренко. Сад спочатку існував на території КПП, потім – на території помологічного саду, пізніше – біля приватного будинку вченого на Лук'янівці.

У 1914 році М. Кащенко писав, що *«спочатку я не мав на думці продовжувати тут роботи з акліматизації плодівих, оскільки матеріал та умови відмінні від Томська. Але пристрасть до садівництва, причому спадкова, виявилась хворобою невиліковною»* [7, с. 1].

Громадянська позиція вченого була активною протягом всього життя. Великих зусиль доклав М. Кащенко для популяризації наукових знань серед широкого загалу громадськості. У 1913 році вчений виступав з публічними лекціями у Київському товаристві сприяння початковій освіті («Смерть и долголетие с биологической точки зрения»).

Суттєві корективи у наукові плани М. Кащенка, як і інших учених, внесла Перша світова війна. Вона негативно відобразилась на економічному розвитку. Підприємства відчували серйозні труднощі, пов'язані з дезорганізацією господарства, недієздатністю царського уряду організувати перебудову промисловості на воєнні потреби. Загострення соціальних суперечностей, економічна криза негативно впливали на розвиток

української культури, зокрема вищої освіти та науки.

Одна зі складових високого авторитету М. Кащенко є його різнобічна наукова діяльність, спрямована на вирішення нагальних проблем суспільства. Йому притаманна виняткова здатність передбачати розвиток перспективних тенденцій наукових досліджень, результати яких відігравали вирішальну роль на певному етапі розвитку. У січні 1915 року, в зв'язку з початком Першої світової війни, коли гостро постало питання розведення лікарських рослин, М. Кащенко почав ґрунтовно займатися цією справою. Він став знаним фахівцем у сфері лікарської діяльності, вивчав вплив деяких народних засобів на організм при різних хворобах, а також методи застосування та дозування різних лікарських трав. Власноручно вчений розробив тематичний план лекцій і написав тексти. М. Кащенко мріяв у майбутньому організувати в Києві інститут або центр вивчення рослин, які можуть сприяти медицині. У перший рік він зібрав більше 100 видів рослин, у наступні роки колекція збільшилася.

Перша світова війна перешкодила здійсненню багатьох планів і задумів М. Кащенко. Важливе значення для складання цілісного уявлення про участь професора М. Кащенко в суспільному житті країни має рапорт, який зберігається в Державному архіві міста Києва (ф. 18. Київський політехнічний інститут). Документ підготовлений М. Кащенко 1 липня 1915 року. Це докладний звіт про виконання прохання ректора КПІ І. Жукова – про внесок професорів інституту у військові цілі. З рапорту зрозуміло, що зроблено все можливе в такій ситуації: професор М. Кащенко, «з метою зменшення нашої залежності від Німеччини у відношенні лікарських рослин», проводив у Акліматизаційному саду досліди з лікарськими рослинами, які до того отримували лише з Німеччини. Вчений підготував та прочитав публічну лекцію, яку було надруковано в журналі «Хазяйство» («Наша зависимость от Германии в отношении лекарственных растений»). Далі в документі зазначено, що ним було передано лабораторію у користування госпіталю Червоного хреста.

Протягом зими сім'я М. Кащенко неодноразово передавала для потреб армії теплі речі та продукти харчування. Під час перебування у Київському політехнічному інституті перев'язувально-харчувального пункту в ньому безкоштовно працювали дві доньки вченого. Пізніше одна з них працювала в госпіталі Червоного хреста, а інша – в госпіталі при Дегтярьовській богадільні [8, арк. 89]. З документу постає активна, відповідальна, ініціативна і не байдужа людина, яка вболівала за справи країни.

Протягом двох років (1917-1918) діяли курси з вивчення лікарських рослин, які організував М. Кащенко разом із ботаніком В. Пашкевичем. На них запрошувались вчителі, робітники, студенти, гімназисти та співробітники Акліматсаду. Як людина, вчений і громадянин М. Кащенко мав неперевершені якості вести за собою в ім'я високої мети колектив, захоплювати їх невичерпним ентузіазмом, створювати сприятливі для творчості умови. Він завжди швидко й вчасно відгукується і на проблеми, що виникають у колег, і на потреби держави.

М. Кащенко брав участь в організації наукових з'їздів, конференцій, зібрань, зокрема у роботі I Всеукраїнського аграрно-економічного з'їзду (1917). У віднайденому нами листі оргкомітету з'їзду до вченого містилося прохання очолити секцію «Інтенсивні сільськогосподарські культури: садівництво, городництво та інші». Комітет звернувся з проханням виробити програму секції, підготувати доповідь та доповідачів, запропонувати секретаря секції. У листі також наголошувалося, що у зв'язку з майбутньою аграрною реформою, для поінформованості громадськості з планами роботи секції варто надіслати статті у видавництво [9, арк. 1].

У Києві, як і в Сибіру, академік М. Кащенко брав участь у роботі різних наукових товариств. Зокрема, був обраний членом товариств природодослідників при Харківському, Київському університетах, Харківського товариства дослідних наук, Київського товариства дослідників природи та багатьох інших. Це свідчить про вагомий науковий авторитет вченого в Україні.

Розвиток біології в Україні в кінці XIX – першій третині XX ст. є цікавою сторінкою

історії української науки. Однією з важливих народногосподарських та загально біологічних проблем даної галузі є розвиток інтродукції та акліматизації. В цьому сенсі особливу роль відігравали дослідження М. Кащенко. Спроби культивувати південні плоди і виноград на півночі України робилися протягом кількох століть. На початку XX століття роботи з акліматизації були поставлені на наукову основу. Однією з перших установ у системі Академії наук, де розпочато роботи з інтродукції та акліматизації рослин, був саме Акліматизаційний сад, заснований М.Ф. Кащенко у 1914 р.

У спогадах ученого зазначено: *«Спочатку випросив у адміністрації КПІ 250 кв. саж. казенної землі в тимчасове користування для домашнього садочка... Однак, приступивши до виконання цієї простої задачі, я мимоволі пішов іншим шляхом і насправді влаштував акліматизаційний розсадник»* [10, арк. 67].

Важливо наголосити, що Акліматизаційний сад, створений на приватній території, користувався державною підтримкою. Активно співпрацюючи з В. Пашкевичем, який тоді був старшим фахівцем садівництва в Міністерстві землеробства, М. Кащенко посилено займався мобілізацією посівного і посадкового матеріалу лікарських рослин. Це сприяло тому, що в 1915-1917 рр. міністерство надало субсидію Київському акліматизаційному саду. Це дозволило розширити земельну ділянку [11, с. 232].

У Київському політехнічному інституті працювала Організаційна рада (1920-1921 рр.), діяльність якої була спрямована на пролетаризацію вузу [3, с.19]. У 1921 році М. Кащенко Організаційною радою КПІ не обрано на посаду професора зоології. У Державному архіві міста Києва знайдено заяву робітників та службовців Акліматизаційного саду з проханням залишити М. Кащенко на цій посаді і дозволити продовжити роботи в саду [4, арк. 80]. Це ще одне підтвердження великого авторитету професора.

Особисто академік М. Кащенко звертався до ректора Київського політехнічного інституту з проханням залишити його на посаді професора зоології. У документі своє прохання обґрунтував тим, що на території

Київського політехнічного інституту знаходиться Акліматизаційний сад, який не можливо перенести на інше місце [4, арк. 81]. Вчений писав: *«З іншої сторони, треба прийняти до уваги, що мені 66 років, і в мене велика сім'я. При теперішніх умовах і при слабості здоров'я переїзд в інше місто рівняється для мене осуду на смерть, через те, що я розуміється його не винесу, а усунення з посади політехнічного інституту, хоч би і в межах м. Києва потягне за собою не тільки втрату здатності до праці, але може і голодну смерть...»* [4, арк. 82]. У 1921 році М. Кащенко на підставі постанови Організаційної ради інституту звільнено з посади професора зоології Київського політехнічного інституту [4, арк. 87].

Після завершення Організаційної ради в Київському політехнічному інституті було призначено ректором М. Кухаренка, який заявив, що має намір використати землю Акліматизаційного саду для потреб інституту, тому сад потрібно знищити, а всіх його співробітників звільнити. Йшлося про звільнення саме М. Кащенко, бо фактично в саду залишився лише він один. 3 серпня 1921 р. надійшла телеграма від наркома освіти УСРР Г. Гринька, який вимагав негайно передати Акліматизаційний сад Київському політехнічному інституту та припинити *«приватне господарювання Кащенко»* [4, арк. 88].

Працюючи в галузі біології, М. Кащенко висвітлював проблеми, які межували з філософією: потребували філософського осмислення природи, можливостей її наукового пізнання. Різносторонність інтересів вченого дали підстави досліднику І. Роман назвати академіка *«людиною енциклопедичних знань»* [12]. Вченому притаманне глибоке відчуття ролі і місця науки у вирішенні гуманістичних проблем розвитку суспільства.

Микола Феофанович, окрім наукової роботи, цікавився художньою літературою, малюванням, фотографуванням, любив музику, подорожі на велосипеді, але найбільше – садівництво. Можливо через романтизм та творчість вчений прагнув повною мірою досягнути оточуючу дійсність.

Покоління освічених людей, інтелігенція кінця XIX – початку XX століття

відрізнялися високим ступенем суспільної свідомості, яка базувалася на широкій освіті. Прогресивна інтелігенція того часу захоплювалася літературною працею. В архівах збереглися такі літературні твори вченого, як п'єси (1870-1880), вірші «Признание» (1886), оповідання «Паштет», «Два Попова», «Щеколда» (недатовані), «Таинственное» (1921), «Библейская сім'я» (1926) та фантастична повість «Миражи» (1922).

Творчий шлях академіка М. Кашенка увібрав у себе типову характеристику професорів того часу, він фактично цікавився всім, що стосується природи та людини. Миколи Феофановича Кашенка не був «кабінетним» вченим. Його широка ерудиція і ґрунтовні знання знаходили свою реалізацію в активній педагогічній і просвітницькій діяльності. Вченому було притаманне глибоке відчуття ролі і місця науки у вирішенні гуманістичних проблем розвитку суспільства.

В Україні М. Кашенко став одним з дванадцяти фундаторів-засновників Української академії наук. Провідними сферами його діяльності стали: участь у Комісії по виробленню законопроекту про заснування Української академії наук та діяльність на посаді голови ІІ фізико-математичного відділу УАН. Як дійсний член УАН, він доклав багато зусиль до становлення біологічної галузі академічної науки в Україні. Вчений виявив талант організатора і керівника Акліматизаційного саду та Зоологічного музею УАН. Видатною заслугою М. Кашенка у розвитку акліматизації було виведення нових сортів персиків, абрикосів, винограду та інших плодівих рослин, селекційна робота з лікарськими і технічними рослинами. На честь вченого названі сорти плодівих культур (персики та абрикоси – «Пам'ять Кашенка»), сорт яблуні – «Багрянка Кашенка». М. Кашенко розробив теоретичні, методологічні та наукові основи акліматизації, які стали класичними і сприяли подальшому розвитку даного наукового напрямку в Україні.

Життя вченого було насичене багатогранною громадською, організаційною, педагогічною та публіцистично-видавничою

роботою. М. Кашенко в першу чергу був науковцем, але творча діяльність сприяла утвердженню в нього життєвого оптимізму, впевненості в корисності своєї праці, відчуття соціального обов'язку. Вона спонукала до активної участі в освітянському і громадському житті. Найповніше громадська робота М. Кашенка знайшла своє послідовне і закономірне втілення під час його роботи в Українській академії наук. Активну позицію проявив вчений в організації та функціонуванні громадських інституцій. Він зробив значний внесок в організацію та діяльність Комісії з вивчення природних багатств України, Комітету з вивчення фауни України та Зоологічного кабінету. З ініціативи М. Кашенка створена постійна Асоціація зоологів при ВУАН. М. Кашенко був головою біологічної секції, членом зоологічної секції колишнього Українського наукового товариства. Вчений брав участь в організації Всеукраїнських зоологічних конференцій, ініціював створення наукових видань: «Вісник Фізично-математичного відділу», «Записки Фізично-математичного відділу», серії «Праці Акліматизаційного саду», «Видання Київського Акліматизаційного саду» та ін.

Майже чотири десятиліття свого життя М. Кашенко віддав педагогічній діяльності, яку підпорядкував головному завданню – єднанню теоретичних знань з практичною роботою майбутніх фахівців. Основна мета, яку переслідував професор, – дати глибокі знання та удосконалити матеріальну базу навчального процесу (кабінети, лабораторії, музеї). Він «до самозабуття» був закоханий у викладацьку діяльність. Вчений розробив авторські лекційні та практичні курси, схему організації навчальної частини вищого Інституту садівництва, пропагував наочний принцип навчання. Як вчений-педагог керував науковими роботами студентів та аспірантів. На думку М. Кашенка, важливою складовою організації наукової роботи вищого навчального закладу мала бути науково-просвітницька діяльність, популяризація наукових знань. Він зробив вагомий внесок у розвиток музейної справи, зокрема посилення ролі музеїв як науково-освітніх установ.

Діапазон наукових інтересів М. Кашенка яскраво демонструє його творча спадщина.

Праці академіка високо цінувались сучасниками, вони не втратили свого значення дотепер, будучи важливим джерелом подальшого розвитку таких наук, як ембріологія, зоологія, ботаніка та ін. М. Кащенко був ученим-енциклопедистом, людиною широкої ерудиції й високої культури, що давало йому можливість заявити про себе не тільки як про дослідника в різних галузях біології, а як про вченого-гуманіста, громадського діяча, художньо-обдаровану людину, інтелігента. Як вчений і громадянин, М. Кащенко належав до тієї частини української інтелігенції, яка відіграла важливу роль у відродженні національної науки і культури та склала

могутній потенціал для формування нової української еліти.

Широта інтересів М. Кащенко була просто феноменальною. Оцінити його наукову спадщину дуже важко, виділено лише напрями наукових інтересів на яких він зробив визначні відкриття. Результати дослідження, висновки не вичерпують всього спектру напрацювань ученого і можуть бути предметом подальшого наукового аналізу. Не випадково про М. Кащенко – ембріолога пишуть вчені-медики; про М. Кащенко – зоолога – вчені-зоологи; про М. Кащенко – акліматизатора – вчені-біологи. Феномен різнобічності криється не лише у його природних обдаруваннях, а й у великій працездатності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Руда С. П. Академік М. Ф. Кащенко // Члени-засновники Національної Академії наук України. – К., 1998. – С. 188-212.
2. Кащенко М. Ф. Коротка записка про наслідки моєї наукової діяльності. 1926. – Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІА НБУВ), ф. 11, оп. 2, од. зб. 65. – 12 арк.
3. Київський політехнічний інститут: нарис історії / Беляков Г. Ф., Василенко Є. С., Волков М. Ф. та ін.; Згуровський М. З. та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – 320 с.
4. О служебной деятельности ординарного профессора Киевского политехнического института Кащенко Н. Ф. – Державний архів міста Києва (ДАК), ф. 18, оп. 2, од. зб. 116. – 144 арк.
5. Схема организации учебной части высшего Института садоводства (составил профессор Н. Ф. Кащенко). Типографский оттиск. Не ранее 1912, не позднее 1920. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 90. – 2 арк.
6. Докладная записка Н. Ф. Кащенко об учреждении отделения садоводства при КПИ. 1917. – ДАК, ф. 18, оп. 1, од. зб. 1650. – 14 арк.
7. Кащенко Н. Ф. Первые шаги моего акклиматизационного питомника в г. Киеве. – Ростов на Дону : Изд-во общества садоводства, 1914. – С. 24.
8. Рапорта преподавателей, сведения и другие материалы об участии членов института в Киевском военно-промышленном комитете, о выполнении заказов для армии и по другим вопросам. 1915. – ДАК, ф. 18, оп. 5, од. зб. 39. – 113 арк.
9. Лист Організаційного комітету I Всеукраїнського аграрно-економічного з'їзду до М. Кащенко по питанню його участі в роботі з'їзду. 2.09.1917. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 290, од. зб. 432. – 1 арк.
10. Кащенко Н. Ф. Рассказы-воспоминания. Черновой автограф. Б/д. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 20. – 72 арк.
11. Коханова Л. Л., Лыпа А. П. Интродукция и акклиматизация растений // Развитие биологии на Украине. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1. – 415 с.
12. Роман І. С. М. Ф. Кащенко // Сад. – 1994. – № 7. – С. 4.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stepień Stanisław*, dr; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Готра О. Б., 2014

Дата надходження статті до редколегії 06.02.2014

Малишев О. В.,
к.і.н., доцент, Національний аерокосмічний університет імені М. С. Жуковського (ХАІ),
м. Харків, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ УЧНІВСТВА В ПРИВАТНИХ КУСТАРНО- РЕМІСНИЧИХ МАЙСТЕРНЯХ УСРР У ПЕРІОД НЕПу (1921-1928 рр.)

Вивчено еволюцію законодавчого регулювання системи учнівства в період НЕПу. Виявлено причини і основні етапи цього процесу, показано його характерні риси. Вказано на необхідність прийняття конкретних нормативно-правових актів, відзначено особливості їх застосування на практиці. Простежено взаємозв'язок між юридичною базою системи учнівства і загальним правовим полем, в якому функціонувала кустарно-ремісничка промисловість УСРР.

Ключові слова: дрібна промисловість, професійно-ремісничка освіта, система учнівства, кустар-наставник, нова економічна політика, договір, робочий день, відпустка, соціальне страхування, нормативно-правовий акт, заробітна плата, термін навчання.

Малышев А. В.,
Национальный аэрокосмический университет имени Н. Е. Жуковского (ХАИ),
г. Харьков, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ УЧЕНИЧЕСТВА В ЧАСТНЫХ КУСТАРНО-РЕМЕСЛЕННЫХ МАСТЕРСКИХ УССР В ПЕРИОД НЭПа (1921-1928 гг.)

Изучено эволюцию законодательного регулирования системы ученичества в период НЭПа. Выявлены причины и основные этапы этого процесса, показано его характерные черты. Указано на необходимость принятия конкретных нормативно-правовых актов, отмечены особенности их применения на практике. Прослежено взаимосвязи между юридической базой системы ученичества и общим правовым полем, в котором функционировала кустарно-ремесленная промышленность УССР.

Ключевые слова: мелкая промышленность, профессионально-ремесленное образование, система ученичества, кустарь-наставник, новая экономическая политика, договор, рабочий день, отпуск, социальное страхование, нормативно-правовой акт, заработная плата, срок обучения.

Malyshev Alexander,
NYeZhukovskiy State Aerospace University («Kharkiv Aviation Institute»),
Kharkiv, Ukraine

EVOLUTION OF NORMATIVE LEGAL REGULATION OF APPRENTICESHIP IN THE PRIVATE HANDICRAFT AND ARTISAN WORKSHOPS USSR IN THE PERIOD OF NEP (1921-1928)

Currently the small business occupies an important role in the economy of Ukraine. Develop of it is expedient in economic and social spheres. You should know the history of handicraft industry USSR and professional-educational craft, to optimize this process. The process of apprenticeship was an important part of it. It was a dominant form of preparing handicraftsmen before revolution in 1917 and in a period of NEP (1921-1928). The Soviet Union began legislatively support the system of apprenticeship in connection with the beginning of the NEP. In the first half of 1920th the law of system of apprenticeship did not set difference between students of handicraftsmen and students of state vocational trade schools. Each person, who was under 16 years old, was able to become a student of handicraftsman. In the workshop of one handicraftsman could be only two students.

In the second half of 1920th the master of handicraftsman had to establish a written agreement with his student. In this agreement should be indicated the future profession, salary, period of rest. The agreement must have been registered in the government bodies. The Soviet laws were fighting with patriarchal backwardness in relations between apprentice and his master. The apprentice could go away

from master, if master made him to do his work, which is not his specialty. According laws in period of NEP the handicraftsman had to pay a salary to his student for his work. The work day lasted 8 hours. The vacation lasted 1 month. The master could fire his apprentice having warned him for two weeks. The handicraftsman must have given to student certificate of studying. The apprentice was able to go to school and participate in social life in his free time. The handicraftsman must have insured life and health of his students. The handicraftsmen, who had students, got benefits in the calculation of taxes and housing costs. If there was a conflict between handicraftsman and apprentice, it solved in reconciliation commission or in the court. The work of soviet authority of creating legal framework for the apprenticeship system was necessary and legitimate.

Key words: *small industry, professional and vocational education, apprenticeships, craftsmen mentor, new economic policy, contract, working hours, holidays, social insurance, legal act, salary, training period.*

Важливим елементом сучасної ринкової економіки України є малий бізнес. Його розвиток доцільний як у господарському, так і в соціальному відношенні. Цілеспрямовано це робити неможливо без комплексного дослідження історії кустарно-ремісничої промисловості. Важливим аспектом цього процесу є всебічне вивчення системи підготовки кадрів кустарів і ремісників. Велику роль в її організації та функціонуванні грало державне нормативно-правове регулювання. Прикладом раціонального поєднання державного і приватного секторів в економіці України є період НЕПу. Детальний розгляд еволюції нормативно-правового регулювання системи учнівства в приватних кустарно-ремісничих майстернях УСРР у період НЕПу (1921-1928 рр.) є предметом самостійного дослідження. Виявлення, критичне осмислення, освоєння досвіду нормативно-правового регулювання системи учнівства в приватних кустарно-ремісничих майстернях УСРР у період НЕПу може бути використано при розробці законопроектів, що стосуються розвитку професійно-технічної освіти в сучасній Україні.

Опубліковані роботи по темі статті дають загальне уявлення про складність процесів, що відбувалися в області нормативно-правового регулювання системи учнівства в приватних кустарно-ремісничих майстернях УСРР у 1921-1928 рр. Історіографія по темі статті в основному включає праці, де необхідна для аналізу інформація по темі міститься фрагментарно і не є їх лейтмотивом. У роботах 1920-х рр. є уривчасті дані про правовий статус учнів у майстернях [1], стислий виклад особливостей правового забезпечення системи учнівства,

розгляд переваг і недоліків тодішнього законодавства у цій галузі [2].

У роботах радянських істориків 1950-х – 1980-х рр. питання еволюції системи учнівства та її нормативно-правової підтримки державою висвітлені вкрай уривками і неповно. Вони вивчаються в рамках ідеологічно заангажованих тем: класова боротьба в дрібній промисловості [3], проведення соціалістичної кооперації [4], ліквідація прошарку дрібних власників в період НЕПу [5]. В останні роки вийшли роботи, в яких вищезгадані проблеми вирішуються без ідеологічного догматизму, але питання правового забезпечення професійно-ремісничої освіти, не будучи в них пріоритетними, висвітлені вкрай скупо [6]. Робіт, де всебічно і комплексно вивчається еволюція нормативно-правового регулювання системи учнівства в приватних кустарно-ремісничих майстернях УСРР у період НЕПу не існує, що й зумовило написання даної статті.

Правове поле, в рамках якого функціонувала і розвивалась система учнівства в УСРР у 1921-1928 рр., відображено в різних декретах [14], постановах [8-11; 13; 15; 19; 21-25] і циркулярах [20] органів радянської влади. На прикладі правових норм, що містяться в «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства» (СУ), «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР» (СЗ), ми можемо простежити основні етапи правової політики радянської влади щодо системи учнівства в приватних кустарно-ремісничих майстернях УСРР у період НЕПу.

Значний фактичний матеріал по темі статті міститься в періодичних виданнях [7;

12; 18]. У них публікувалися матеріали як з актуальних проблем розвитку кустарно-ремісничої промисловості, так і професійно-ремісничої освіти. При висвітленні останніх приділялася увага поточному стану справ в системі учнівства і його нормативно-правовому забезпеченню. У цій групі джерел друкувалася і офіційна інформація з цінними коментарями фахівців.

Мета статті полягає в тому, щоб всебічно і комплексно вивчити еволюцію нормативно-правового регулювання системи учнівства в приватних кустарно-ремісничих майстернях УСРР у період НЕПу. У статті автор виявляє причини і основні етапи цього процесу, показує його характерні риси. Також він вказує на підстави для прийняття конкретних нормативно-правових актів, показує особливості їх застосування на практиці. Автор простежує взаємозв'язки між юридичною базою системи учнівства і загальним правовим полем, в якому функціонувала кустарно-реміснича промисловість УСРР. Дана стаття є складовою частиною процесу вивчення професійно-ремісничої освіти УСРР періоду НЕПу.

Методологія даного дослідження заснована на використанні принципу історизму, а також на застосуванні конкретно-історичного та проблемно-хронологічного методів. Принцип історизму дозволив автору розглянути еволюцію нормативно-правового регулювання системи учнівства в приватних кустарно-ремісничих майстернях УСРР у період НЕПу як поетапний, спрямований вперед процес розвитку. Конкретно-історичний метод дозволив автору хронологічно послідовно структурувати і викласти матеріал. Проблемно-хронологічний метод автор використовував для виділення найбільш важливих проблем і тенденцій у нормативно-правовому регулюванні системи учнівства. Автор порохував, що методологічно доцільно в роботі над статтею використовувати принципи системності та детермінізму. Принцип системності допоміг автору статті простежити взаємозв'язки між різними правовими нормами, в рамках яких розвивалася як система учнівства, так і вся кустарно-реміснича промисловість. Принцип детермінізму вимагав від автора розглядати еволюцію нормативно-правового регулювання

системи учнівства як результат взаємодії комплексу причин, що вплинули на зміст і характер конкретних законодавчих актів.

У дореволюційний період на Україні пануючою формою підготовки кадрів дрібних виробників була система учнівства. Вона представляла собою навчання дитини навичкам конкретного ремесла у приватній майстерні. Процесом навчання керував досвідчений майстер-наставник, який, як правило, був власником майстерні. Своє домінуюче становище в підготовці кадрів для кустарно-ремісничої промисловості УСРР система учнівства зберегла і у розглянутий період.

Обумовлено це було тим, що наявна в середині 1920-х рр. мережа професійно-ремісничих навчальних закладів становила лише 10 % від дореволюційної [7, с. 55]. Слід враховувати те, що випускники працюючих професійно-ремісничих навчальних закладів покривали потреби дрібної промисловості УСРР у робочій силі максимум на 2 %. Для заповнення амортизації робочої сили в кустарництві кількість навчальних закладів цього типу було необхідно збільшити більш ніж в 20 разів. Зробити це в стислі терміни було нереально, тому особливу увагу органи радянської влади звернули на систему учнівства, яка при адміністративно-правовій підтримці держави могла дати до 70 % необхідних дрібної промисловості УСРР робочих кадрів [7, с. 58].

Заходи адміністративно-правового характеру для прискореного розвитку системи учнівства стали прийматися органами радянської влади паралельно з введенням НЕПу в 1921 р. Необхідно зауважити, що до цього була відсутня юридична база для формалізації відносин між кустарем-наставником і учнем. Так Народний Комісаріат Праці (НКП) у своїх нормативно-правових актах 1920 р. не встановлював різницю між учнями кустаря та учнями професійно-технічних навчальних закладів [8]. У Кодексі Законів про Працю (КЗпП) 1922 р. не регламентувалося учнівство в приватних кустарних майстернях [9]. Ця прогалина в правовому полі почала заповнюватися по мірі реалізації НЕПу і розвитку дрібної промисловості в УСРР. Так, в «Правилах про учнівство» 1922 р. уже

обмовлялося, що приймати учнів мають право як фізичні, так і юридичні особи, які мають промислове свідчення. Тим особам, які самі працювали за наймом, заборонялося набирати учнів. Було встановлено, що на двох працюючих в кустарній майстерні може припадати один учень. Учнями могли бути особи, які досягли 16-ти років і не мали медичних протипоказань [10; 11].

Поглиблення товарно-грошових відносин у період НЕПу стимулювало внутрішній попит. Він формувався в першу чергу з товарів першочергового споживчого призначення, які становили основну номенклатуру виробів кустарно-ремісничої промисловості УСРР. Це провокувало подальший розвиток дрібнотоварного виробництва. У 1924-1925 рр. воно виробило товарів на суму 724 млн. руб., а його кадровий потенціал досяг півмільйона людей [12, с. 48]. Це зажадало від органів радянської влади прискорити роботу з адміністративно-правовій підтримці кустарно-ремісничої промисловості УСРР, зокрема системи учнівства.

Для якнайшвидшого поповнення дефіциту робочої сили в дрібнотоварне виробництво граничний вік учнів встановлювався у вісімнадцять років. Це було необхідно також для отримання учнем професії до наступу повноліття і можливості самостійно заробляти кошти для існування. НКТ за угодою з Народним комісаріатом охорони здоров'я (НКЗ) і Всесоюзною центральною радою професійних спілок (ВЦРПС) ставилося в обов'язок видавати список особливо шкідливих і небезпечних для здоров'я професій, робіт і ремесел, до яких не допускалися учні молодше шістнадцяти років [13]. Для підвищення якості навчання та запобігання прихованого найму робочої сили кількість учнів в одній майстерні не могло перевищувати двох учнів на одного наставника [14].

Подальше вдосконалення нормативно-правової бази системи учнівства знайшло своє відображення в «Основних положеннях про учнівство у кустарів і ремісників» 1926 р. У них було зафіксовано, що при прийомі учня кустар чи ремісник був зобов'язаний укласти з ним письмову угоду на весь термін навчання. У цій угоді

обов'язково вказувалася майбутня професія, тривалість робочого дня і відпочинку, фіксувався розмір, види, терміни і порядок оплати праці учня. Визнавалися недійсними ті угоди, які погіршували становище учня у порівнянні з діючим КЗоТом. З метою контролю за системою учнівства державою було введено обов'язкову вимогу про реєстрацію угоди в органах радянської влади протягом двох тижнів з дня прийому учня [15].

Характерною рисою дореволюційної системи учнівства був патріархальний характер взаємин між кустарем-наставником і учнем [16, с. 93]. Спроба подолання цього анахронізму була зроблена в «Основних положеннях про учнівство» 1926 р. У відповідності з ними учень вже мав право залишити роботу з одержанням вихідної допомоги у разі систематичного порушення наставником зафіксованих в угоді зобов'язань. Кустар не міг відволікати учня на роботи, не пов'язані з навчанням. Допускалося залучення учня до робіт, що не відносяться безпосередньо до навчання, але пов'язаним з виробництвом (покупка матеріалу, прибирання майстерні). Сільські кустарі могли залучати учня до робіт у своєму господарстві (польові роботи), але в строго обумовлений час (посів, збирання врожаю) [15].

Радянська влада приймала всіх заходів, щоб подолати дореволюційні тенденції, пов'язані з експлуатацією праці учнів. Економічний сенс цієї проблеми полягав у тому, що будь-який невеликий господар намагався *«зробити так, щоб з найбільшою вигодою використовувати особливо прибуткову праця малолітнього учня»* [17, с. 244]. В умовах побудови в УСРР держави трудящих виховання молоді в процесі трудової діяльності було пріоритетом для більшовиків. Учні ідеологічно близьких їм кустарів-одинаків на час фактично ставали членами сім'ї наставника. Тим самим у процесі спільної роботи забезпечувалася передача необхідного радянської влади класового світогляду. Однак, функціонування кустарної промисловості в ринкових умовах НЕПу вносило свої корективи в цю практику. Учні разом з кустарями-наставниками дуже часто опинялися в

прямій залежності від сезонного попиту на вироби промислу та ненормованою тривалістю робочого дня.

Враховуючи це, були юридично чітко вирішені питання, пов'язані з тривалістю робочого дня, відпустки, блоком економічних взаємовідносин кустаря-наставника з учнем. По «Основним положенням про учнівство» 1926 р. тривалість робочого дня учнів не могла перевищувати 8 годин. Учні звільнялися від роботи на один день на тиждень, а також у дні державних свят. Учням надавався один раз в році відпустку, тривалістю не менше одного місяця. Під час відпустки учень зберігав свій заробіток. Перші півроку навчання допускався варіант навчання за харчування та житло. Починаючи з другого півріччя, учень повинен був отримувати заробітну плату (натуральну, грошову або змішану). З другого року навчання заробітна плата учня не могла бути нижчою державного мінімуму, встановленого для даної місцевості. Не менш чверті всієї суми заробітної плати повинно було видаватися учневі грошима. По «Основним положенням про учнівство» 1926 р. кустар чи ремісник мали право звільнити учня, попередивши його про це за два тижні. У разі закриття підприємства або явної нездатності учня до навчання майстер-наставник був зобов'язаний виплатити учневі вихідну допомогу в розмірі його півмісячний заробітку. Без попередження і без виплати вихідної допомоги учень міг бути звільнений у разі хвороби, порушення умов договору, вчинення кримінального злочину. При звільненні або догляді учня кустар був зобов'язаний видати йому посвідчення про пройдений навчання із зазначенням його терміну [15].

Рівень грамотності і культурних запитів більшості кустарів і ремісників УРСР був вкрай низьким. Так, рядовий сільський кустар в 1928 р. витрачав на книги, газети і журнали в середньому близько 6,4 коп. на місяць, а на алкогольні напої понад 60 коп. [18, с. 40]. Для подолання цих тенденцій радянська держава вводило заходи законодавчого характеру, які забороняли кустарям-наставникам перешкоджати учневі у вільний час підвищувати свій освітній

рівень, брати участь у суспільно-політичному житті [19].

Відразу після введення НЕПу почалася робота з розвитку соціального страхування в системі учнівства [20, с. 227-228]. Більш детально вони були розроблені в другій половині 1920-х рр. Кустар-приватник не мав права накладати на учня грошові штрафи. Починаючи з 1927 р. соціальне страхування учнів міських ремісників стало обов'язковим. Розмір страхового внеску становив 5 % середньої місячної зарплати учня в даному промислі. За учнем, що втратив працездатність, робоче місце зберігалось протягом двох місяців [21].

Радянське законодавство періоду НЕПу було орієнтоване на всебічне розширення інституту учнівства в УСРР. Це досягалося за допомогою пільгового оподаткування кустарів, що мали учнів. Якщо кустар мав двох учнів, їх наявність не приймалося до уваги податковими органами при визначенні розміру промислового податку. Якщо кустар мав чотирьох учнів, то при оподаткуванні, лише двоє з них прирівнювалися до одного найманого працівника [22; 23]. Кустарі-одинаки, що мали учнів, отримували суттєву економію грошей при оплаті житла. Це дозволяло їм розширювати дрібнотоварне виробництво і було стимулом для розвитку системи учнівства [24].

Законодавчу регламентацію отримав порядок вирішення спорів між кустарем-наставником і учнем. Усі спори між ними вирішувалися на першому етапі в примирних комісіях. У містах вони формувалися при місцевому відділі НКТ. У сільській місцевості вони створювалися при районних і волосних виконкомах. Якщо сторони не приходили до угоди на першому етапі, то на другому етапі слід було звертатися до суду. Загальний нагляд за дотриманням умов навчання, праці та взаємовідносин у системі учнівства покладається на НКТ і його місцеві відділи [25].

Підводячи підсумки, має сенс помітити те, що активна робота органів радянської влади у сфері нормативно-правового регулювання системи учнівства в приватних кустарно-ремісничих майстерень УСРР у період НЕПу була закономірним явищем. Враховуючи розвал дореволюційної мережі професійно-

ремісничих навчальних закладів, їх дефіцит в УСРР, гостру необхідність в робочих кадрах для дрібної промисловості, було логічно, що органи радянської влади звернули увагу на традиційну систему учнівства. Її переваги (незалежність від фінансування, максимальне наближення навчання до реальних умов кустарництва, можливість швидкого розгортання на базі приватних майстерень) зумовили прискорений характер розвитку системи учнівства у розглянутий період.

Основні етапи еволюції нормативно-правового регулювання системи учнівства збігаються з основними віхами реалізації НЕПу (легалізація малого бізнесу, розвиток кооперації і т.д.). Характерні риси досліджуваного процесу полягають у тісному взаємозв'язку регламентованих в законодавстві відносин у сфері учнівства із завданнями НЕПу і положеннями комуністичної ідеології (переклад оплати праці учнів у грошовий еквівалент, надання

соціальних гарантій, політичних прав і свобод і т.д.). Підставами для прийняття нормативно-правових актів були конкретні потреби кустарно-ремісничого виробництва УСРР у розглянутий період (завершення навчання до повноліття, дозвіл приймати учнів фізичним та юридичним особам). Особливістю застосування цих правових норм на практиці є їх конкретно-практичне використання кустарями для своїх потреб (використання учнів для отримання пільг по квартплаті кустарями, що працювали на дому). Виявляючи ці особливості, автор простежує взаємозв'язку між юридичною базою системи учнівства і загальним правовим полем, в якому функціонувала кустарно-реміснича промисловість УСРР. При подальшому вивченні історії професійно-ремісничої освіти УСРР у період НЕПу слід звернути увагу на розвиток мережі державних професійно-ремісничих навчальних закладів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белкин Г. Рабочий вопрос в частной промышленности / Г. Белкин. – М. : Вопросы труда, 1926. – 151 с.
2. Кустарна промисловість и кустарно-промислова кооперація УРСР. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 226 с.
3. Гудзенко П. П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості / П. П. Гудзенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 47 с.
4. Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации / Л. Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1969. – 240 с.
5. Селунская В. М. Изменение социальной структуры советского общества (1921 – середина 30-х гг.) / В. М. Селунская. – М. : Мысль, 1979. – 343 с.
6. Нізова Л. В. Інтеграція дрібного виробника в радянську систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника промкооперацію УРСР) / Л. В. Нізова. – К. : Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2006. – 397 с.
7. Черных. О перспективе кустарно-ремесленного образования / О. Черных // Вестник промышленной кооперации. – 1928. – № 9. – С. 55-59.
8. Постановление НКТ РСФСР от 24.12.1920 «О труде учащихся подростков» // СУ РСФСР. – 1920 – № 99. – Ст. 534.
9. Постановление ВЦИК от 09.11.1922 «О введении в действие Кодекса Законов о Труде РСФСР. изд. 1922 г.» (вместе с «Кодексом Законов о Труде Р.С.Ф.С.Р») // СУ РСФСР. – 1922. – № 70. – Ст. 903.
10. Постановление НКТ № 242/765 от 31 мая 1923 г. «Правила об ученичестве в мелкой, ремесленной и кустарной промышленности и промысловых кооперативах Труд женщин и несовершеннолетних (к гл. XIII Кодекса)» // Сборник декретов, постановлений и инструкций по вопросам найма и увольнения, заработной платы, рабочего времени, охраны труда, разрешения конфликтов и социального страхования, опубликованных по 1-е декабря 1923 года. – Вып. 3. – М.-Л. : Вопросы Труда, 1924. – С. 147-149.
11. Постановление НКТ РСФСР, ВЦСПС от 19.06.1923 «О труде малолетних в возрасте от 14-ти до 16-ти лет» // СУ РСФСР. – 1923. – № 57. – Ст. 560.
12. Омбелев А. Г. Кустарные промыслы Украины и их развитие / А. Г. Омбелев // Вестник промышленной кооперации. – 1928. – № 3-4. – С. 47-51.
13. Постановление НКТ СССР от 24 февраля 1925 г. № 53/325 «Список профессий и работ, к которым не допускаются лица моложе 18 лет» // Известия НКТ СССР. – 1925. – № 11-12. – С. 15.
14. Декрет СНК РСФСР от 07.07.1926 «Об утверждении Временных правил об ученичестве у кустарей и ремесленников, а также в промысловой кооперации и в трудовых артелях» // СУ РСФСР. – 1926. – № 43. – Ст. 330.

15. Постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 15.10.1926 «Об основных положениях об ученичестве у кустарей, ремесленников, в промысловой кооперации и трудовых артелях» // СЗ СССР. – 1926. – № 71. – Ст. 543.
16. Подмастерье // Энциклопедический словарь. Т. XXIV. / Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб. : Тип.-лит. И. А. Ефрона, 1898. – С. 92-93.
17. Рындзюнский П. Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60-80 гг. XIX в.) / П. Г. Рындзюнский. – М. : Наука, 1966. – 261 с.
18. Конев Ф. Доходы и обложение кустарей и ремесленников Союза ССР / Ф. Конев // Вестник промысловой кооперации. – 1929. – № 6-7. – С. 34-40.
19. Постановление СНК РСФСР от 20.01.1927 «Об утверждении Правил об ученичестве у кустарей и ремесленников, а также в промысловой кооперации и в трудовых артелях» // СУ РСФСР. – 1927. – № 22. – Ст. 144.
20. Циркуляр НКТ СССР № 71/87 от 1 сентября 1923 г. «О социальном страховании учеников в мелкой, ремесленной и кустарной промышленности и промысловой кооперации» // Сборник декретов, постановлений и инструкций по вопросам найма и увольнения, заработной платы, рабочего времени, охраны труда, разрешения конфликтов и социального страхования, опубликованных по 1-е декабря 1923 года. – Вып. 3. – М.-Л.: Вопросы Труда, 1924. – С. 227-228.
21. Постановление ЦИК и СНК СССР от 7.09.1927 «О социальном страховании учеников, работающих у кустарей, ремесленников, в промысловой кооперации и трудовых артелях» // СЗ СССР. – 1927. – № 63. – Ст. 630.
22. Постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 10.04.1925 «О налоговых льготах для деревенских ремесленников и кустарей» // СЗ СССР. – 1925. – № 25. – Ст. 168.
23. Постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 12.05.1925 «О налоговых льготах для городских кустарей и ремесленников» // СЗ СССР. – 1925. – № 32. – Ст. 213.
24. Постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 04.06.1926 «О квартирной плате и мерах к урегулированию пользования жилищами в городских поселениях» // СЗ СССР. – 1926. – № 44. – Ст. 312.
25. Постановление СНК РСФСР от 20.01.1927 «Об утверждении Правил об ученичестве у кустарей и ремесленников, а также в промысловой кооперации и в трудовых артелях» // СУ РСФСР. – 1927. – № 22. – Ст. 144.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stepień Stanisław*, dr; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Малишев О. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 08.01.2014

Савчук В. С.,
д.і.н., професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО НА ТЛІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ

Розглянуто в контексті соціально-економічних та урбанізаційних процесів, що відбувалися в Катеринославській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття, створення і діяльність Катеринославського наукового товариства (КНТ). Зазначені архівні джерела, що найбільш повно висвітлюють діяльність КНТ

Ключові слова: Катеринославське наукове товариство, діяльність, архівні і документальні джерела.

Савчук В. С.,
Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара,
г. Днепропетровск, Украина

КАТЕРИНОСЛАВСКОЕ НАУЧНОЕ ОБЩЕСТВО НА ФОНЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В РЕГИОНЕ

Рассмотрены в контексте социально-экономических и урбанизационных процессов, происходивших в Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX столетия, создание и деятельность Екатеринославского научного общества (ЕНО). Указаны архивные источники, наиболее полно освещающие деятельность ЕНО.

Ключевые слова: Екатеринославское научное общество, деятельность, архивные и документальные источники.

Savchuk Varfolomiy,
Oles Honchar Dnipropetrovs'k National University,
Dnipropetrovs'k, Ukraine

YEKATERINOSLAV SCIENTIFIC SOCIETY AGAINST THE BACKDROP OF SOCIO-ECONOMIC PROCESSES IN THE REGION

Were considered in the context of socio-economic and urbanization processes occurring in Yekaterinoslav province in the late XIX – early XX century, the creation and activities Yekaterinoslav Scientific Society of Yekaterinoslav (ENO). Were shown archival sources, most fully covering activities ENO. Argues that the creation ENO was the social response to the socio-economic processes and urbanization in the region. Examined the relationship between the government, local authorities and the scientific community of Yekaterinoslav. Examined major social, cultural, scientific and educational projects Yekaterinoslavskogo Scientific Society. Among them, the creation of regional natural history museum named after A. N. Pol, Art Museum, of Botanical Garden, Scientific Archive Commission in Yekaterinoslav, People's University of name AL Karavayev, lectures for workers and other It is noted that. Despite the fact that some projects could not be realized Scientific Society of Yekaterinoslav has become an important factor in a number of important public projects, which were aimed at expanding and strengthening the status Yekaterinoslav not only as the center of the mining industry in the region, but also as its scientific and cultural center

Key words: Yekaterinoslav scientific society, activities, archival and documentary sources.

Історичний парадокс розвитку Катеринослава полягає у тому, що місто, яке повинно було стати столицею південного краю, залишалося довгий час глухою науковою (і не тільки науковою) провінцією, хоча в указі

імператриці Катерини II князю Потьомкіну від 4 вересня 1784 р., як відомо, зазначалося: «Изыскивая все средства к просвещению народному служащие, повелеваем в губернском городе Екатеринославского наместничества

основать университет, в котором не только науки, но и художества преподаваемы быть должны» [1]. Однак справа загальмувала разом зі смертю Г. Потьомкіна, а потім й взагалі після смерті Катерини II місто, на певний час було позбавлене губернського статусу. Це, між іншим, позначилося й на загальних урбанізаційних процесах розвитку регіону, хоча суспільна думка у регіоні не забула про втрачені можливості. Зокрема, у 1887 р. (тоді міська громадськість відзначала 100-річчя Катеринослава) одна з місцевих газет нагадала про цей момент в житті Катеринослава: *«Мы не должны забывать... духа нравственного совершенствования и знания... Кто знает, успеет Потемкин выполнить свою благородную мысль – наш родной Екатеринослав с печальным для него поворотом колеса фортуны, быть может и не был так жестоко забыт»* [2].

Друга половина XIX століття, характерна тим, що Катеринослав став гірничорудною столицею Південного краю. Історично це зв'язано з відкриттям родовищ камінного вугілля, залізної та марганцевої руд. Швидкий економічний розвиток регіону наприкінці XIX ст. перетворює Катеринослав в одне з найкрупніших міст імперії, значний промисловий центр.

О. Б. Шляхов, розглядаючи у своїй монографії шлях України до індустріального суспільства, зазначав, що *«індустріалізація України наприкінці XIX – на початку XX століття здійснювалася швидкими темпами і багато в чому мала вражаючі результати»*. І хоча він в узагальненому вигляді зазначає, що *«в українських губерніях виникли нові галузі економіки – металургійна, кам'яновугільна та залізорудна промисловість, сільськогосподарське та транспортне машинобудування»* [3], зрозуміло, що лівова частка цих перетворень припадає на Катеринославську губернію. Наведемо, зокрема такий приклад. З 1888 р. по 1898 р. кількість заводів *«обрабатывающих ископаемые продукты»*, тобто у гірничорудній промисловості, у губернії зросла з 278 до 791 й відповідно робочих на них з 20 120 до 104 506. Це позначилося й на урбанізаційних процесах, швидкому зростанні населення міст у губернії, особливо у Катеринославі.

Катеринослав стає містом, яке починає суперничати у соціально-економічному розвитку з крупними містами, такими, зокрема, як Харків. У ньому починають розташовуватися структури, які охоплюють за своїм адміністративно-господарчим впливом значні території, що виходили й за географічні межі губернії. Зокрема, у 1881 р. засновується Гірниче управління Південної Росії з центром у Катеринославі, яке здійснювало функції державної влади в гірничій справі на Півдні Російської імперії, і якому підпорядковувалися чотири округи: Південно-Західна, Дніпровсько-Таврійська, Харківсько-Бахмутська та Луганська. Ці й інші фактори сприяють тому, що населення Катеринослава швидко зростає з 112 839 за переписом 1897 р. до 222 тисяч напередодні Першої світової війни. За даними на 1 січня 1911 р. маємо: Москва – 1 514 600; Катеринослав – 213 000; Харків – 240 000; Севастополь – 80 000; Маріуполь – 45 000; Олександрівськ – 40 000; Казань – 200 000; Воронеж – 70 000; Ростов на Дону – 183 874 тисяч жителів.

Економічний розвиток Катеринослава викликав значні зрушення у його суспільному житті і був тісно пов'язаним з соціальним розвитком, що позначалося на змінах в інституціональній та соціальній структурах катеринославської громади, змінах суспільної свідомості тощо.

Передову громадськість Катеринослава вже давно перестав влаштовувати той стан речей в організації наукової, просвітницької та інженерно-технічної діяльності, який відставав від темпів промислового розвитку регіону. Наприкінці XIX ст. спроби організації наукового та просвітницького життя в нових умовах економічного розвитку Катеринослава значно посилилися. Можна згадати з цього приводу і велику статтю у катеринославській газеті «Степь» у 1886 р., в якій викладався детальний план створення губернського земського природничо-історичного музею. Були спроби створити й певні товариства науково-технічного характеру. Зокрема, 30 січня 1894 р. відбулося перше засідання Катеринославського відділення Російського технічного товариства – одного з найбільших науково-технічних товариств в Україні. Засновано воно було за ініціативою

начальника гірничого управління Південної Росії І. І. Зеленцова, який і став його головою.

Але справжнім проривом стали створення у Катеринославі вищого гірничого училища (КВГУ) та концентрація значної кількості інженерно-технічної інтелігенції, що, як вже зазначалося, було викликане стрімким соціально-економічним розвитком регіону. В стінах КВГУ був зібраний професорсько-викладацький склад такого рівня и такої широти інтересів, що воно по праву могло вважатися своєрідним технічним університетом. Створення цього училища мало гучний резонанс і багато в чому вплинуло на розвиток активності представників інтелігенції Катеринослава. На кінець XIX століття кількість не ординарно мислячих освічених людей збільшилася настільки, що це привело до усвідомлення необхідності об'єднання широких кіл інтелігенції Катеринослава. Наявність «критичної маси» освічених людей налаштованих до наукової та просвітницької діяльності, яка склалася у Катеринославі, викликала якісні зміни в організації їхньої діяльності.

Писемні джерела, які зберігаються в основному в трьох архівах – Російському державному історичному архіві у Петербурзі, Дніпропетровському обласному державному архіві та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, у сукупності з друкованими писемними джерелами (звітами товариства, статутними матеріалами, постановами губернських зборів тощо дають змогу з'ясувати як процес створення КНТ, так і його діяльність на тлі соціально-економічних процесів у регіоні.

Архівні документи, зосереджені у РДІА Росії [4], є, на сьогодні, єдиним найбільш повним джерелом, яке розкриває в деталях процес створення Катеринославського наукового товариства. Вперше думка про створення у Катеринославі поки що не наукового товариства, а *«кружка интеллигентных лиц, объединенных на почве научных интересов»*, була висловлена у приватних розмовах членів комісії, створеної комітетом «Товариства допомоги нужденним студентам Катеринославського гірничого училища». За результатами приватних бесід 13 жовтня 1899 р. була організована приватна

нарада членів за участю професорів КВГУ, викладачів середніх навчальних закладів, інших представників інтелігенції міста. Спочатку нарада висловила не за створення окремого товариства, а за відкриття при Катеринославському відділенні Російського технічного товариства (КВ РТТ) особливої фізико-хімічної секції. Вже тоді більшість розуміла, що цей крок є попереднім. У січні 1900 р. перед головою КВ РТТ І. І. Зеленцовим було порушене клопотання про відкриття такої секції. Але вже у березні, вирішено було створити у Катеринославі самостійне наукове товариство [5].

Протягом 1900 р. відбулася низка приватних нарад, на останній з яких, у жовтні 1900 р., був розроблений остаточний варіант статуту Товариства, який був підписаний членами-засновниками Катеринославського наукового товариства. З рукописного тексту Статуту КНТ дізнаємося, що це були: доктор чистої математики Д. Синцов (в майбутньому академік АН СРСР), інженер-технолог Я. Грдіна (один з перших в світі засновників механіки живих організмів, що отримала надалі назву біокібернетика), магістр хімії В. Курилов (відомий в світі вчений, засновник ряду напрямів фізичної хімії в Україні), гірничий інженер С. Сучков (перший ректор КВГУ), інженер-електрик С. Усатий (в майбутньому відомий вчений в галузі електротехніки, професор), гірничий інженер П. Рубін (пізніше відомий вчений-металург, заслужений діяч науки і техніки України), В. Загулін (викладач). Від міської влади статут підписали катеринославський губернатор Ф. Келлер, в. о. міського голови П. Волков, голова губернської земської управи В. Карпов, від та інших представників інтелігенції міста провізор Е. Штебер (в майбутньому професор), директор реального училища та керуючий чоловічою гімназією [4].

Цікаво, що в листі графа Ф. Келлера, як вищого представника влади на Катеринославі та одного з членів-засновників товариства, спрямованому до Департаменту народної освіти листа з клопотанням про відкриття КНТ, чітко простежується вмотивованість необхідності створення такого товариства змінами в

економічному розвитку регіону. Катеринославський губернатор «в письме на имя Его Превосходительства Г. Министра объясняет, что г. Екатеринослав и прилегающий к нему район в последнее время получил большое развитие в промышленном отношении и в особенности в горнозаводском отношении: обстоятельство это вызвало к жизни многие учебные заведения как общеобразовательные, так и специальные, и привлекло значительное число преподавателей и специалистов по разным отраслям знания. Совокупность этих обстоятельств вызвала в обществе сознание потребности в учреждении Научного Общества, которое давало бы его членам возможность следить за успехами науки. Значение учреждаемого общества, по отзыву Губернатора, не ограничивается совершенствованием интеллигентных сил, но оно имеет целью, в дальнейшем своем развитии, содействовать собиранию материалов по истории края, изучению его материального богатства, исследованию почвы и проч.» [4, арк. 9, 9зв.]. Але, як людина, яка розумілася на тонкощах проходження подібних клопотань, він не став включати до клопотання деякі пункти супроводжувальної записки. Зокрема положення, де висловлювалися зауваження на адресу уряду з приводу того, що воно не прагне до розвитку науки в провінції, і пропозиції з приводу демократизації товариства. Вилучив граф Келлер й деякі інші пункти, які могли б викликати певні питання на урядовому рівні.

Матеріали щодо заснування КНТ надійшли на розгляд Вченого комітету МНП і були заслухані 15 січня. Тут він зазнав коригувань, які мали за деякими пунктами недемократичний характер. Основні зауваження до статуту полягали в наступному. Обмежено було вступ до товариства осіб, зокрема не могли бути членами товариства нижчі військові чини та юнкери, що перебували на службі; особі, що були обмежені в правах за рішенням суду, адміністративні засланці і учні навчальних закладів. Особливий протест офіційної влади викликав пункт, за яким «...на общих и обыкновенных собраниях имеют право присутствовать посторонние лица и с разрешения председательствующего делать

доклады и участвовать в прениях» [4, арк. 10, 10зв.]. Член Вченого комітету Г.О. Езов заявив, зокрема, що «...участие посторонних лиц в общих собраниях, по мнению моему, может представить значительные неудобства и вызвать недоразумения; посему 19 должен быть изменен» [4, арк. 11зв.]. Проект статуту було доповнено ще одним положенням: «Если независимо от присвоенного губернаторам по закону (ст. 321 и 863 т. II Св. зак. изд. 1892 г.) права закрывать общественные собрания при обнаружении в них чего-либо противного государственному строю и общественным безопасности и нравственности, губернатор признает необходимым закрыть общество по другим причинам, то он представляет об этом на усмотрение Министерства Внутренних Дел» [4, арк. 12].

Рішення про необхідність внесення відповідних поправок було доведене до членів-засновників, до яких приєднався ще й відомий ботаніко-географ, педагог І. Я. Акінфієв, 26 лютого 1901 р. на зборах, які відбулися на квартирі губернатора, графа Ф. Келлера. Засновники, розуміючи складність ситуації, все ж намагалися послабити дію тих поправок, які вони вважали недемократичними. Незважаючи на вимогу заборонити стороннім особам перебувати на загальних зборах, цей пункт в остаточному варіанті набув такого характеру: «На общих и обыкновенных собраниях имеют право присутствовать посторонние лица, которые, однако, в общих собраниях не участвуют в прениях» [4, арк. 18]. Паралельно відбувалося листування в лютому-березні 1901 р. між МНП та попечителем Одеського учбового округу, результатом якого стала підтримка останнім клопотання.

Виправлений і доповнений текст проекту статуту КНТ 15 березня 1901 р. був направлений вже з Одеси (через попечителя) до Петербургу і вже 23 березня того ж року його було затверджено товаришем міністра М. Зверєвим [6].

Перші збори КНТ відбулися 6 травня 1901 р. На стадії виникнення наукового товариства викристалізувалися дві основні точки зору на його цілі. Перша прив'язувала їх до тільки що відкритого гірничого училища – іншими словами мова йшла про

розвиток спеціальних знань з відмовою від розвитку і розповсюдження гуманітарних знань. Друга точка зору полягала в більш широкому розумінні мети і завдань товариства: воно «...должно было объединять представителей интеллигенции самых разнообразных специальностей, вносит «душу живу» в работу каждого интеллигента, независимо от его профессии» [7]. В статуті мета формулювалася досить об'ємно: «...следить за успехами науки и содействовать развитию и распространению научных знаний» [6, с. 1]. За споминами одного з засновників Катеринославського наукового товариства В. В. Курилова статут товариства розроблявся на основі примирення цих двох крайніх поглядів.

Діяльність КНТ відбувалася з більшим ухилом у дослідження, пов'язані з рідним краєм. Це підтверджує і витяг з звіту КНТ за 1906-1907 р., в якому зазначалося: «*Научное общество в течение шестилетнего своего существования имело еще одну специальную цель, именно изучение местного края, научное освещение его польз и нужд*» [8].

Сплеск ентузіазму був настільки значним, що вже наприкінці 1901 р. КНТ мало у своєму складі близько 230 осіб. Програма діяльності КНТ була надзвичайно широкою, в силу того, що воно було відкрито для «*неограниченного числа лиц обоего пола всех званий, состояний и вероисповеданий. Керівним органом було правління товариства. Кількість членів товариства була найменшою у 1907 р. (145 осіб) і найбільшою у 1904 р. (450 осіб). У роки з 1910 по 1917 вона коливалася у межах 250-350 осіб*» [9].

Відомості щодо професійного складу, місця проживання, релігійної приналежності дають можливість уявити соціальний портрет Катеринославського наукового товариства. У 1901 р. (коли виникло товариство) до його складу входило багато медиків та любителів природи. Велику групу членів КНТ складали інженери та викладачі. Значну групу складали чиновники та юристи. Членами товариства були літератори, художники, хіміки, біологи, військові, фізики і математики, особи духовного звання, історики та інші. Тобто, товариство охоплювало значну кількість прошарків освіченого населення Катерино-

слава, яка формувалася за рахунок урбанізаційних процесів в регіоні. Таке широке представництво, з одного боку, полегшувало діяльність КНТ, оскільки більшість кіл міського населення була у ньому представлена. З іншого боку саме це, на наш погляд, і викликало значні коливання складу товариства, оскільки воно було дуже неоднорідним і в переломні моменти для держави це призводило до різких коливань кількості членів товариства. Цікаво, що відкритість КНТ притягувала до нього значну кількість жінок. Так, у Катеринославському науковому товаристві на початку його виникнення (1901) до складу товариства входило 59 жінок.

Фінансовий стан КНТ підтримувався за рахунок надходжень з різних джерел, які, як зараз прийнято говорити, товариство намагалось диверсифікувати. Велике значення для товариства мало зміцнення його матеріальної бази. При підтримці членів товариства, громадсько-наукових, просвітницьких організацій, завдяки пожертвуванням заводів, фабрик, а також особистих пожертвувань до 1910 р. товариство спромоглося побудувати власний триповерховий будинок, що мав усі умови для проведення просвітницької діяльності. Якщо врахувати, що Аудиторія народних читань 3 квітня 1908 р. була передана міською владою у розпорядження КНТ, то товариство мало два власних будинки для проведення своєї діяльності (Аудиторія наукового товариства і Будинок наукового товариства). Ще два приміщення надавали заводи.

Плануючи свою роботу на основі місцевих інтересів, Катеринославське наукове товариство прагнуло до організації всебічних досліджень краю, що знайшло своє відтворення у проектах з організації ряду установ, здатних комплексно досліджувати цей регіон. Діяльність КНТ відбивала усі аспекти соціально-економічного розвитку Катеринослава. Щоб з'ясувати значення діяльності КНТ оглянемо деякі з основних його проектів, що позначилися на соціально-економічному житті міста.

Одним з найзначніших був проект створення музею, який ми нині знаємо як історичний музей імені Д. І. Яворниць-

кого [10]. У справі створення обласного природничо-історичного музею ім. О. М. Поля роль КНТ як катализатора громадської думки була неперевершеною. Спочатку, як впливає з промови В. В. Курилова на освяченні будинку музею ім. О. М. Поля у 1905 р., були *«систематические и часто обидные отказы различных учреждений помочь делу создания музея»*. Але ця ініціатива знайшла підтримку у місцевої влади, яка підтримала КНТ й зрозуміла його значимість у розгортанні цього проекту. Так, у листі губернатора Ф. К. Келлера (який, як вже згадувалося, підтримав створення наукового товариства У Катеринославі) від 29 листопада 1901 р. до губернського предводителя А. П. Струкова зокрема йшла мова про те, що *«обыкновенно в такого рода делах труднее всего найти научные силы, согласные взять на себя самую сложную часть их существования, а именно организацию и дальнейшее ведение предприятия. В этом отношении тот факт, что Научное общество за это берется и в его составе имеются элементы, желающие безвозмездно ему служить, дает право рассчитывать на прочность и серьезность постановки в нем работы»* [11].

Із такою оцінкою ролі КНТ у створенні музею погоджувався й інший катеринославець, відомий державний діяч М. В. Родзянко, який виступаючи на тому ж освяченні будинку музею імені О. М. Поля особливо підкреслив роль КНТ у створенні музею: *«Вопрос о необходимости открытия в Екатеринославе областного музея имени А. Н. Поля, как хранилища природных богатств края, памятников его прошлого и свидетелей его настоящей культурной жизни, был возбужден в Екатеринославском научном обществе в мае 1901 года, когда в обыкновенном собрании 9 мая председателем общества, профессором В. В. Куриловым был сделан доклад об основании в Екатеринославе ботанического сада с музеем при нем естественно-историческим и археологическим. Реализация этой идеи сделалась с того времени одной из задач научного общества, собравшего вокруг себя местную интеллигенцию»* [12].

Відповідні архівні джерела, які складають ґрунтовну джерельну базу вивчення процесу

створення У Катеринославі обласного природничо-історичного музею ім. О. М. Поля (нині Національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького) також зберігається в фондах РДІА Росії [13]. Архівні матеріали (листування Д. І. Яворницького), що зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, велика частка яких вже вийшла друком, дають можливість з'ясувати участь Д. І. Яворницького у діяльності музею, його стосунки з В. В. Куриловим та Катеринославським науковим товариством в цілому [14].

Ще одна ініціатива КНТ – це створення Катеринославської вченої архівної комісії. *«Учреждение архивной комиссии является долгом, вытекающим из существования нашего научного общества. Изучение края в культурном отношении – фундамент научного общества»* – так кваліфікував необхідність створення цієї установи один з відомих представників інтелігенції міста Н. В. Биков у своїй доповіді «Задачи Екатеринославской архивной комиссии» на засіданні КНТ у 1902 р. [15]. Спроби створення комісії, започатковані ще у 1895 р., завдяки КНТ увінчалися успіхом у 1902 р. [16]. Катеринославське наукове товариство з перших днів організації Губернської вченої архівної комісії в особі свого правління увійшли до її складу. Як відомо, результатом діяльності вказаної установи для нащадків залишилися її труди, які є нині важливим джерелом з історії Катеринославщини та й усього Півдня України в цілому.

Одним з значних проектів КНТ 19 травня 1901 р. підняло питання був проект організації Ботанічного саду у Катеринославі за прикладом паризького, а також так званого «дендрологічного садка», при обласному музеї ім. О. М. Поля. Ця ініціатива знайшла продовження у 1914 р. на засіданні Катеринославського відділення Російського товариства садівників, для чого спеціально була створена Ботанічна комісія, майже всі члени якої були й членами КНТ. Реалізувалася ця ідея лише у 30-х роках ХХ століття вже за ініціативою професора Дніпропетровського університету О. В. Рейнгарда.

З 1902 р. активно діяла Художня комісія КНТ. Метою її діяльності було проведення

художніх виставок, створення художньо-технічних курсів, проведення вечорів, присвячених проблемам живопису тощо. Художні виставки, проведені Катеринославським науковим товариством, а до 1917 р. їх відбулося не менше восьми, стали спочатку основою музею товариства, а потім і Художнього музею. Зібрання картин у 1911 р. складало близько 25 полотен і саме ці полотна стали основою майбутнього художнього музею у Катеринославі, створеного у 1914 р.

Ще один важливий для Катеринославщини проект було здійснено лише завдяки активності Катеринославського наукового товариства. Мова йде про комплексні дослідження ґрунтів губернії. У 1904 р. КНТ створило природничо-історичне бюро, яке за завданням органів місцевого самоврядування (губернського земства) займалося цими дослідженнями.

Серед просвітницьких проектів відзначимо проект створення Народного університету імені О. Л. Караваєва. Останній – відомий лікар, депутат II Державної думи, відомий громадський і державний діяч, якого було вбито у березні 1907 р. у Катеринославі чорносотенцями під час проведення лікарського прийому. В пам'ять про О. Л. Караваєва КНТ неодноразово намагалося відкрити Народний університет його імені. Воно розробило й статут цього університету. Однак губернатор заборонив навіть обговорювати цей статут на загальних зборах. Цей задум здійснився у 1917 р.

Ще одним проектом, який мав велике значення для Катеринослава, стало створення загальноосвітніх курсів для робітників. У 1902 р. губернська земська управ зверталася до голови КНТ В. В. Курилова підготувати матеріали про можливість відкриття при КВГУ сільськогосподарського відділення. За результатами виступу В. В. Курилова земські збори порушили клопотання про відкриття такого відділення, але безуспішно. У 1910 р. була спроба повернутися до цього проекту, але знову безуспішна. Правильність цієї ідеї підтверджена часом, протягом якого у Дніпропетровську було відкрито відповідний інститут.

Цікавими є архівні матеріали, що зберігаються в Дніпропетровському державному

обласному архіві, щодо відносин з владою під час політичних перетворень та заворушень [17]. Саме у 1905-1908 рр. були заведені справи на Катеринославське наукове товариство, на багатьох представників катеринославської інтелігенції, які були членами КНТ, зокрема на О. М. Терпигорєва, В. В. Курилова, А. С. Синявського, О. Л. Караваєва та інших. Зокрема, справа, заведена на В. В. Курилова, торкалася його політичних поглядів. У зв'язку з рядом практичних дій КНТ серед населення виникло листування Катеринославського жандармського міського управління і департаменту поліції катеринославського губернатора відносно благонадійності В. В. Курилова і КНТ.

КНТ активно співробітничало з багатьма культурно-просвітницькими організаціями, підтримувало зв'язки з профспілковими організаціями робітників і на їх прохання виступало з публічними лекціями прямо на заводах, у майстернях тощо. Зокрема з 1908 р. у с. Кам'янському (нині – Дніпродзержинськ) декілька років працював лекторій для робітників.

Протягом усього періоду існування КНТ його відносини з владою були багатоаспектними й у певні періоди складними. Але найголовнішим було те, що влада до 1919 р. ніколи не ставила під сумнів необхідність його існування та діяльності. Навпаки, вона прислухалася до багатьох пропозицій товариства, підтримувала їх (хоча у деяких випадках були й винятки), зверталася до товариства за допомогою у розв'язанні певних питань соціально-економічного життя міста, була в цілому налаштована на співпрацю. Крім того, за великим рахунком пропозиції КНТ досить часто реалізовувалися саме завдячуючи міській владі і в першу чергу тим її передовим представникам, які були або близькі до КНТ, або були його членами і ніколи цього не цуралися. Подальша доля КНТ розкрита в архівних матеріалах, що зберігаються в ЦДАВО України [18].

Отже, діяльність Катеринославського наукового товариства створення якого було рефлексією суспільства на соціально-економічні та урбанізаційні процеси в регіоні, стала важливим чинником реалізації низки важливих суспільних проектів,

спрямованих на розширення і зміцнення гірничорудного краю, але і як наукового і статусу Катеринослава не тільки як центра культурно-освітнього центра регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Обь учрежденіи Университета въ Губернскомъ городе Екатеринославского Наместничества // Полное собрание законов Российской империи. – 1830. – Т. XXI. – С. 207. – 16.057.
2. Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 15 – С. 132.
3. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX століття) : моногр. / О. Б. Шляхов. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – С. 51.
4. Центральний державний архів Російської Федерації у Санкт-Петербурзі, ф. 733, оп. 143, спр. 224.
5. Савчук В. С. До історії виникнення Катеринославського наукового товариства / В. С. Савчук // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 118-121.
6. Устав Екатеринославского научного общества 6 мая 1901 г. – Екатеринослав, 1901. – 7 с.
7. Материалы по истории возникновения Екатеринославского научного общества // Записки Екатеринославского научного общества. – 1901. – Вып. 1. – С. 14.
8. Отчет о деятельности Екатеринославского научного общества в 1906-1907 академическом году (год седьмой). – Екатеринослав, 1907. – С. 9.
9. Савчук В. С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Дніпропетровськ : Видавництво ДДУ, 1994. – 232 с.
10. Савчук В. С. Заснування та інституалізація Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля / В. С. Савчук, Т. О. Гребінник // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 2001. – Вип. 14. – С. 51-77.
11. Письмо Екатеринославского губернатора Ф. Э. Келлера предводителю Екатеринославского дворянства А. П. Струкову // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 г. сессии с 1 по 12 декабря включительно. – С. 1388.
12. Освящение здания музея имени А. Р. Поля // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 37. – С. 935-941.
13. ЦДА в СПб, ф. 1284, оп. 184, 186
14. Савчук В. С. Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин / В. С. Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті / Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред) та ін. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. – С. 5-20.
15. Екатеринославское научное общество. Год второй. – Екатеринослав, 1902. – № 6. – С. 82.
16. Протокол открытия Екатеринославской ученой архивной комиссии 16 марта 1903 г. // Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – № 10-11. – С. 29-31
17. Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 11, оп. 1, спр. 547, спр. 674.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 3, спр. 454.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stepień Stanisław*, dr; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Савчук В. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 12.01.2014

***ОГЛЯДИ
ТА ПОВІДОМЛЕННЯ***

Котляр Ю. В.,
д.і.н., професор, Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна
Карпюк Я. І.,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ЛІТЕРАТУРНЕ ДИСИДЕНТСТВО ОЛЕСЯ БЕРДНИКА

Проаналізовано літературну спадщину українського письменника-фантаста Олесь Бердника, встановлено рівень дослідження теми. Головна увага акцентована на дисидентській діяльності Олесь Бердника та її проявах у творах письменника.

Ключові слова: Олесь Бердник, дисидент, літературна спадщина, фантастика, духовність.

Котляр Ю. В.,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
г. Николаев, Украина
Карпюк Я. И.,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
г. Николаев, Украина

ЛИТЕРАТУРНОЕ ДИСИДЕНТСТВО ОЛЕСЯ БЕРДНИКА

Проанализировано литературное наследие украинского писателя-фантаста Олесь Бердника, установлено уровень исследования темы. Главное внимание акцентировано на диссидентской деятельности Олесь Бердника и ее проявлениям в произведениях писателя.

Ключевые слова: Олесь Бердник, дисидент, литературное наследие, фантастика, духовность.

Kotlyar Yuriy,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine
Karpiuk Yana,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

LITERARY DISSIDENT OF OLES BERDNIK

In this article the author analyzes the literary heritage of the famous Ukrainian writer, dissident, author of over 20 novels and novellas, member-founding of the Ukrainian Helsinki Group and determines the level of research topics.

Oles Berdnik wrote a satire on the society in the fantastic form or form of science fiction. Such way the science fiction-opposition was born. The most famous novel – «Star's Korsar». It is a multi-faceted, full of philosophical reflections and bold ideas and combines a number of subplots. There are answers to many questions.

In 1974, writer proclaimed the idea of the Holy Ukraine, the idea of Spiritual Nations, also created the project «Alternative Evolution», which was submitted to the UN and registered there as a working document.

In the period from 1976 to 1979 Oles Berdnik takes part in the drafting and signing letters and memoranda in support of arrested and convicted human rights activists.

The main attention was paid on dissident Berdnyk's activity and its manifestations in his novels.

Key words: Oles Berdnik, dissident literary heritage, fantasy, spirituality.

Олесь Бердник (справжнє ім'я Олександр Павлович Бердник) – відомий український письменник-фантаст, дисидент, автор понад 20-ти романів і повістей, член-засновник

Української Гельсінкської групи, а також учасник Великої Вітчизняної війни у 1943-1945 рр.

Народився 27 листопада 1926 року (офіційно – 25 грудня 1927 р.) у с. Вавилоче

Снігурівського району Херсонської округи (нині територія Миколаївської області) у родині коваля. У 1930 р. сім'я переїхала до Києва, а через два роки – до Бориспільського району, де майбутньому письменнику випало перенести голодомор. Восьмирічну школу закінчив у Кагарлицькому районі. Там же пережив гітлерівську окупацію. 16-річним підлітком пішов на фронт, де був поранений [1].

На сьогоднішній день життєвий шлях та літературна спадщина Олеся Бердника залишається у колі малодосліджених проблем. Основним дослідником діяльності дисидента стала його донька – українська журналістка, письменник-публіцист Мирослава Бердник [8]. За її ініціативи був створений іменний фонд Олеся Бердника у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України та передано на зберігання більше півсотні листів, що зберігалися у сімейному архіві. У 2012 р. М Бердник організувала виставку «Всесвіт Олеся Павловича Бердника (1926-2003 рр.)», присвячену життю і творчості батька.

Дослідником філософської діяльності Олеся Бердника є С. Філіпов, викладач Київського національного університету імені Тараса Шевченка. С. Філіпов опублікував статтю під назвою «Альтернативна революція. Всесвіт Олеся Бердника», де вказав, що *«праці Олеся Бердника стали основою для створення Української духовної республіки. Олеся Бердник мріяв про втілення цієї ідеї в межах усієї держави, в межах незалежної України»* [11].

Мета статті – показати прояви дисидентства Олеся Бердника в його літературних пошуках.

Літературна діяльність письменника розгорнулася під час його перебування у виправних таборах. Саме тут він зустрів багато талановитих людей, так само несправедливо засуджених. Олеся Бердник потоваришував із литовцями, пророчу пісню яких *«Не надійся, моряк, на погоду, покладайся на вітрило міцне!»* запам'ятав на все життя й часто співав. У одному з таборів зустрівся з талановитим поетом Іваном Хоменком. У книжці «Таємниця Христа» письменник згадував, що, перебуваючи у виправних таборах, він декілька разів був на

межі життя, і його врятували Бог і Божа Мати. Одного разу Олеся Бердник попросив литовського ксьондза отця Болеслава помолитися за нього й запитати Господа про його долю. *«Наступного ранку він зустрів мене радісно, схвилювано і... трохи збентежено. – Я молився за тебе, – просто сказав він. – І Господь відповів мені. Ти повернешся додому, обнімеш мамінку, рідних, багато зробиш для рідного народу, для людства...»* [2].

Звільнившись у 1955 р., Олеся Бердник вирішив спробувати писати сатиру на режим у формі науково-фантастичних творів. Так народився фантаст-опозиціонер. Вже у 1956 р. була надрукована перша книжка письменника «Поза часом і простором», яку автор фактично написав у таборах. Чимало творів у той час друкувалося в газетах і журналах. Деякі з них під псевдонімом – Григорій Волосожар. У подальшому письменник публікував твори під псевдонімом Олеся Бердник. Із 1956 по 1971 рр. було видано 16 книжок, серед яких – «Шляхи титанів», «Стріла Часу», «Серце Всесвіту», «Марсіанські «зайці», «Сини Світовида», «Діти Безмежжя», «Хто ти?», «Зоряний Корсар» [6, с. 186]. Книги письменника мали успіх у читачів. Особливо захоплювалися творами Олеся Бердника школярі. Письменник часто спілкувався з дітьми в школах, піонерських таборах. Великою популярністю користувалися також його статті й лекції з футурології.

«Зоряний Корсар» – найзнаменитіший роман письменника. Він багатоплановий, насичений філософськими роздумами і сміливими ідеями, а також поєднує в собі ряд сюжетних ліній: пошуки загадкового «Чорного папірису», що наділяє людину мудрістю; детективну історію Г. Бови, що шукає зниклу дівчину; відвідування паралельних світів, подорожі в часі (Земля майбутнього, часи Київської Русі); історію хороброго Зоряного Корсара, який повстав проти Галактичної Імперії. Головна ідея твору для початку 70-х років ХХ ст. була новою: люди живуть не в одному світі, а відразу в декількох вимірах, маючи скрізь своїх представників.

У романі-феєрії «Зоряний Корсар» незвично збудований сюжет. З одного боку

він, начебто, нескладний, цілком зрозумілий і доступний для сприйняття. Але, якщо уважно вчитатися в текст роману, то в ньому знайдеться безліч взаємопов'язаних смислових рівнів, які утворюють складний калейдоскоп, що складається з дій, образів, ідей і осянянь. По суті, ми маємо справу з чудовим зразком «магічного реалізму». Час, простір і розсип світів в «Зоряному Корсарі» стають грандіозною космічною ареною, на якій герої роману ведуть відчайдушну суперечку з неблаганним фатумом і шукають відповідь на одвічне питання: *«Хто я? Навіщо я прийшов у цей світ? Хто його створив?»*. Вони мучаться у безвиході замкнутого буття і тому запитують: *«Чому ж так одчайдушно кричала дитина, входячи в світ, де насмішувато завивали херсонські степові вітри і над мерзлою землею зривалася хуга? Може, моя суть збагнула, що не треба зупиняти політ серед зірок і туманностей?! Пізно! Невблаганно мурувалася в'язниця з кісток, м'язів, крові й найтонших нейронів. Будівник життя поспішав полонити мандрівника безміру, дитину незримості. Сповнена теплого молока груди заткнула волаючий рот. Усе, ланцюг конечності замкнувся! Ти вже не володар космічних просторів, а безпомічне дитя Землі...»* [3]. І саме тому герої Олеся Бердника прагнуть розірвати ненависний «фатум» і стати Зірковими Журавлями – Птахами Свободи [5].

На сторінках роману відповідь на вічне питання шукають козаки Запорізької Січі XVI ст., допитливі і бунтівні уми XIX і XX ст., наші сучасники, і зорепоходці кінця XXI ст., що летять до далеких зірок на галактичному крейсері «Любов». І не випадково, що саме «Любов», найсвітліше, щире і божественне почуття, не тільки підтримує їх в «Дорозі», але і перетворює і воскрешає для «Нового Життя» в «Новому Світі» [5].

Взаємозв'язок минулого, сьогодення і майбутнього був хоч і спірним, але досить цікавим. Книга була опублікована в УРСР у 1971 р., але потім заборонена. Її вилучили з бібліотек. Проте за кордоном роман неодноразово публікувався та увійшов до зібрання творів Олеся Бердника, що вийшло у Франції. Дозвіл на публікацію роману в СРСР з'явився тільки наприкінці 80-х років

XX ст., а в 1991 р. автор підготував і російськомовний варіант [3].

«Зоряним Корсаром» завершився плідний період між двома арештами: на порозі стояв 1972-й – рік масових арештів української інтелігенції. Олеся Бердника звинуватили у пропаганді містики та ідеалізму. У квітні 1972 р. в квартирі Руденків, де мешкав Олесь Бердник, під час обшуку співробітники КДБ вилучили працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та дві друкарські машинки. У травні 1973 р. Бердника виключили зі Спілки письменників України, членом якої він був з 1957 р., заборонили публічні виступи, друк творів, а вже опубліковані вилучали з державних бібліотек [8].

У 1976 р. вийшов наказ Головного управління охорони державних таємниць у друку при РМ СРСР № 31 з приміткою «для службового користування»: *«Вилучити з бібліотек загального та спеціального користування і книготорговельної мережі СРСР книги Бердника Олександра Павловича (Олеся Бердника)»*.

Проте, духовну блокаду письменника офіціозом компенсувала посилена діяльність підпільного «самвидаву» та публікації за кордоном. Зарубіжні видавництва оприлюднили два десятки книг фантаста. Їх перекладали англійською, французькою, німецькою, російською, польською, японською, угорською, болгарською, естонською, киргизською та іншими мовами. А з українських видань слід відзначити памфлет «Пора звести блакитний храм!» (Київ–Нью-Йорк, 1989), збірку статей «Герновий вінець України» (Лондон, 1985), «Апостол безсмертя», «Свята України», «Україна січі вогняної», «Прометей», «Золоті ворота», «Кажу Вам». Загальну кількість видань Олеся Бердника встановити зараз неможливо, оскільки «самвидав», ясна річ, не рекламував своєї діяльності, а зарубіжні видавництва зазвичай навіть не повідомляли автору про факт публікації [9, с. 82-85].

Попри всі негаразди, високий дух Олеся Бердника не спиняв свого злету. У 1974 р. письменник проголосив ідею Святої України, ідею Духовних Націй, створив проект «Альтернативної Еволюції», який було надіслано до ООН і зареєстровано там як робочий документ. Пізніше, ідеї «Альтернативної Еволюції», а саме –

формування нового світу на основі етичних цінностей: радості і любові, почали інкримінуватися комуністичним режимом як *«особливо небезпечний державний злочин»* і *«заклик до повалення існуючого ладу»*.

9 листопада 1976 р. в Києві виникла Українська Гельсінська група, яка поклала собі за мету інформувати світ про злочини радянського режиму і захищати проголошені світовою спільнотою права та свободи громадян в Україні [7, с. 22-23]. Її засновниками стали: Олесь Бердник – багаторічний в'язень концтаборів; П. Григоренко – колишній генерал-майор, в'язень спецлікарень; І. Кандиба – юрист, один з авторів програми Української робітничо-селянської спілки, відбув 15 років ув'язнення; Л. Лук'яненко – юрист, один з ініціаторів створення УРСС, був засуджений до розстрілу, який замінили 15 роками ув'язнення; М. Маринович – інженер; М. Матусевич – історик; О. Мешко – багаторічний в'язень концтаборів; Н. Строката – мікробіолог, яка відбувала покарання за виступи на захист свого чоловіка – С. Караванського; О. Тихий – політичний в'язень. Керівником групи був український письменник М. Руденко [10, с. 552-554].

У період з 1976 р. до 1979 р. Олесь Бердник брав участь у складанні й підписанні десятків листів і меморандумів на захист заарештованих і засуджених борців за права людини. У кінці серпня члени УГГ і МГГ, в тому числі Олесь Бердник, оприлюднили Документ № 2 «Главам урядів держав-учасниць НБСЄ. Нові репресії і новий етап правозахисного руху в СРСР» з вимогою звільнити всіх заарештованих членів Гельсінських груп. Маловідомим й досі залишається його «Меморандум ініціативної ради альтернативної еволюції», від 7 грудня 1976 р. адресований «Об'єднаним Націям, Комітетові по захисту оточуючого середовища (УНЕП), усім людям доброї волі».

У 1977 р. Олесь Бердник написав від імені Групи «Маніфест Українського Правозахисного Руху», а пізніше – відкритого листа до Комітету ООН у справах захисту прав і свобод людини, «Міжнародній амністії», Л. Брежневу і оголосив голодування, вимагаючи звільнення інваліда війни М. Руденка [1].

Черговий раз Олесь Бердника заарештували 6 березня 1979 р., а вже 17-21 грудня 1979 р. він був засуджений Київським обласним судом на виїзному засіданні в м. Кагарлик за ст. 62 ч. 2 КК УРСР і ст. 70 ч. 2 КК РРФСР до 6-ти років позбавлення волі в таборах суворого режиму та 3-х років заслання. Йому інкримінувалося написання і поширення статей «Свята Україна», «Альтернативна еволюція», «Свято Матері й Дитини», поеми «Закляття» (до 325-річчя приєднання України до Росії), участь в *«антирадянській організації»* (УГГ).

Олесь Бердник був визнаний особливо небезпечним рецидивістом. З 16 травня 1980 р. утримувався в таборі суворого режиму ВС389/361, с. Кучино Чусовського району Пермської області. З 7 вересня 1981 по 13 січня 1982 рр. перебував у СІЗО КДБ в Києві на «профілактиці». У лютому відмовився виступити свідком у справі М. Гориня. З 7 вересня 1982 р. переведений у зону суворого режиму ВС389/35 (ст. Всехсвятська). Влітку 1983 р. знову перебував на «перевихованні». Помилуваний на підставі Указу ПВР УРСР від 14 березня 1984 р. [1].

Опинившись на волі, Олесь Бердник спромігся на черговий інтенсивний творчий спалах. Вийшли його нові книги: «Хто ти?» (1987), «Вогнесміх» (1988), «Вогняний вершник» (1989), «Чаша Амріти» (1989), «Пітьма вогнища не розпалює» (1993), «Тайна Христа» (1996), «Пісня надземна» (1996), «Камертон Дажбога» (1996), безліч статей, а також програмних маніфестів [9, с. 83-84].

У 1987 р. Олесь Бердник заснував громадську організацію «Ноосферний фронт «Зоряний ключ», мета якої – *«збереження духовних цінностей народів і племен, набутих у віках тяжкої космоісторії, які безповоротно втрачаються і девальвуються в круговерті псевдоцивілізації»*. 16 грудня 1989 р. був обраний провідником гуманістичного об'єднання «Українська Духовна Республіка» – товариства українців світу за відродження [4, с. 59]. Починаючи з 1990 по 1997 рр. щоліта відбувалися Собори Української Духовної Республіки, був розроблений її статут (конституція), діяла

рада УДР, виходила її газета (літопис) «Згода».

Таким чином, літературна спадщина Олесь Бердника та його дисидентська діяльність займають важливе місце у появі сучасної України, як незалежної держави, та теоретичному обґрунтуванні цього процесу, як логічного та закономірного. Дедалі більше людей цікавляться літературною творчістю, ідеями й особистістю

письменника. Треба усвідомлювати, що біографії творців національної культури повинні бути ретельно досліджені та введені до наукового обігу, доведені до свідомості широких кіл громадськості. А так як діяльність Олесь Бердника є не достатньо висвітленою, постає питання про актуальність популяризації його імені, а також політичної і громадської діяльності видатного письменника-дисидента.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бердник Олександр (Олесь) Павлович. – Режим доступу: http://olexa.org.ua/ukr/persons/o_berdnyk.htm.
2. Бердник Олесь. «Человеку суждено бессмертие» / Беседу вел В. Анисимов // Комсомольское знамя (Киев). – 1990. – 4 апреля.
3. Бердник Олесь. Зоряний Корсар. – Режим доступу: <http://fanread.ru/book/4815527/>.
4. Бойченко В. П. З історії словесності Південного Прибужжя / В. П. Бойченко. – Миколаїв : ТОВ Від, 2005. – 72 с.
5. Ильинов А. Полет Звездных Журавлей. – Режим доступу: <http://toppe-nk.narod.ru/ai-berdnik.htm>.
6. Котляр Ю. В. Олесь Бердник – світоч української духовності / Ю. В. Котляр, І. С. Міронова // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 3. – Київ-Миколаїв : Світогляд, 2007. – С. 186-188.
7. Марченко-Пошивайло Т. Блакитний коваль України / Т. Марченко-Пошивайло // Українська культура. – 2002. – № 8. – С. 22-23.
8. Мирослава Бердник. Спогади про батька. – Режим доступу: <http://www.livejournal.com/?returnto=http%3A%2F%2Fvarjag-2007.livejournal.com>.
9. Рожнятовська О. А. Все життя шукати істину... (До 75-річчя від дня народження О. П. Бердника (1927)) / О. А. Рожнятовська // Календар знаменних і пам'ятних дат. – 2002. – IV кв. – С. 82-85.
10. Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Меморандум. – Ч. I // Визвольний шлях. – 1977. – № 5. – С. 552-554.
11. Філіпов Сергій. Альтернативна революція. Всесвіт Олесь Бердника. – Режим доступу: <http://fil.org.ua/knygosvit/632>.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stepień Stanisław*, dr; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Котляр Ю. В., Карпюк Я. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.03.2014

Котляр Ю. В.,
д.і.н., професор, Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна
Ярошенко С. О.,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ПРОЯВИ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ на межі 1940-1950-х рр.

Проаналізовано економічні показники діяльності ГУЛАГу, методи заохочення в'язнів та продуктивність їхньої праці. Статистичні дані дозволили дійти висновку про наростання кризових явищ у табірній системі на межі 1940-1950-х рр.

Ключові слова: ГУЛАГ, економіка, в'язні, заохочення, продуктивність, криза.

Котляр Ю. В.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могили,
г. Николаев, Украина
Ярошенко С. А.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могили,
г. Николаев, Украина

ПРОЯВЛЕНИЕ КРИЗИСНЫХ ЯВЛЕНИЙ В СОВЕТСКИХ ЛАГЕРЯХ на рубеже 1940-1950-х гг.

Проанализированы экономические показатели деятельности ГУЛАГа, методы поощрения заключенных и производительность их труда. Статистические данные позволили сделать вывод о нарастании кризисных явлений в лагерной системе на грани 1940-1950-х гг.

Ключевые слова: ГУЛАГ, экономика, заключенные, поощрения, производительность, кризис.

Kotlyar Yuriy,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine
Yaroshenko Serhiy,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

MANIFESTATIONS CRISIS IN THE SOVIET CAMP ON THE VERGE OF 1940-1950's

In this article the author analyzes the economic parameters of the GULAG, ways of encouraging prisoners and productivity of their labor. GULAG in 1950 was a structure that included a number of departments and divisions, engaged in security, accounting, distribution prisoners, providing vital functions and ability to work camps and colonies. Generally, the management structure of the GULAG distinguished by a huge machine and the mutual interplay of functions. Most of camps were unable to pay for necessary food, items and working capital because of the losses in manufacturing and construction. The outlay of the camps much expansive labor prisoners and maintenance costs per inmate were higher wages of freelance workers. Subsidies to cover losses transferred from the Union budget. In addition, the GULAG in 1950-1953 was encountered with the following problems: the growing number of prisoners were not used in the production (in 1950, about 0,5 million people were unable to work), reduced productivity – the norms didn't working 26-28 % of the prisoners. Government creating special camps realized the futility of their economic and predicted their maintenance from the state budget. In addition, from social production dropped tens of thousands of employable people, who were guarding the prisoners. A huge administrative management system of the camp also encountered with another kind of difficulty – postscripts and false balance, nullifying any economic sense of camps. Statistics suggest us to conclude that the growth crisis in the camp system on the verge of 1940-1950's.

Key words: Gulag, economy, prisoners, encouraging, productivity, crisis.

Система примусової праці на межі 1940-1950-х років увійшла в стадію глибокої і системної кризи. До економічних негараздів почали додаватися політичні. Табори перестали бути самоокупними, методи примусу не спрацьовували, а продуктивність була на дуже низькому рівні.

Метою даного дослідження є доведення тези, що на межі 1940-1950-х років табірна система увійшла в період занепаду. У роботі використано наукові статті та монографії Л. Бондарук [2], В. Земскова [5], Г. Іванової [7], Е. Еплбаум [16], А. Кокуріна, М. Петрова [17].

Станом на 1 січня 1951 р. чисельність в'язнів ГУЛАГу в таборах і колоніях становила 2 млн. 528 тис. 146 осіб, що стало рекордом за весь час його існування [6, с. 8]. За цією цифрою стояла не тільки криза усєї радянської системи, побудованої Й. Сталіним, а й криза табірної системи. Організаційна структура ГУЛАГу включала в себе ряд управлінь та відділів, які займалися охороною, обліком, розподілом ув'язнених, забезпечуючи життєдіяльність і працездатність таборів і колоній. В цілому, управлінська структура ГУЛАГу вирізнялася величезним апаратом і взаємним переплетенням функцій деяких відділів. Щодня керівники табірних підрозділів отримували з главку по шість-сім директив. На початку 1950-х років в апарат ГУЛАГу протягом року надходило з таборів і колоній 132 738 звітів і доповідей [7, с. 338].

У листі заступника міністра внутрішніх справ В. Чернишова керівнику ГУЛАГу В. Наседкіну 31 березня 1947 р. пропонувалося переведення всіх таборів і колоній на баланс державного бюджету, оскільки безліч таборів не в змозі оплатити необхідне продовольство, речі і капітальні роботи у зв'язку зі збитками на виробництві і у будівництві. В. Чернишов пропонував повернути заліки робочих днів та видавати частину зароблених грошей ув'язненим для покращення свого побуту. Позиція керівництва МВС була сформульована у листопаді 1948 р. в урядовій записці «Про заходи щодо покращення роботи виправно-трудова таборів і колоній МВС», в якій відмічалась нестача робочих рук у таборах у результаті повоєнної амністії і звільнення

військовополонених. Міністерство пропонувало вирішити цю проблему шляхом введення стимулів: скорочення терміну ув'язнення для тих, хто добре працював, введення преміювання. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову щодо часткового введення заробітної плати ув'язненим на виробництві [4, с. 165-166].

Ще за життя Й. Сталіна було усвідомлено як керівництвом МВС, так і урядом неефективність економіки примусової праці. Гостро стояла проблема стимулювання праці ув'язнених. Заліки робочих днів були відмінені на законодавчому рівні ще в 1939 р., але керівництво ГУЛАГу стверджувало, що це був найефективніший метод заохочення до праці ув'язнених. У результаті станом на 1950 р. заліки робочих днів застосовувалися, але лише до 27 % засуджених [14, с. 25]. Цей шлях давав більше користі, ніж адміністративно-каральні заходи. Наприклад, у серпні 1948 р. із каторжного табору у Норильську був створений табір особливого режиму – Горлаг. Засуджували на каторжні роботи терміном від 10 до 20 років. Робочий день тривав 10 годин, але через затримки у дорозі часто затягувався до 12-14 годин. Їхня праця до 1947 р. не оплачувалася, а в інших таборах, зокрема у Караганді робота політв'язнів не оплачувалася до 1952 р. Заліків робочих днів не було, заборонялося отримання посилок, листів, грошових переказів від рідних [2, с. 14].

У МВС також підтримували дострокове звільнення в'язнів з подальшим прикріпленням їх до підприємств як вільнонайманих робітників. Почастішали випадки звільнення в межах 6-10 тис. в'язнів постановами Ради Міністрів. Владі було вигідніше мати справу із вільнонайманими працівниками, які давали більшу продуктивність праці і не потребували величезної системи охорони і нагляду.

Щодо системи стимулів, то їх ефективність також доволі важко оцінити, оскільки вони напряму пов'язані з умовами проживання в'язнів. З одного боку заохочення передовиків підвищувало продуктивність праці частини ув'язнених. З іншого боку, втрати робочої сили серед того контингенту, який не міг виконати підвищені

норми, призводило до серйозних втрат, що дозволяє сумніватися в економічній ефективності даної системи стимулювання праці [10, с. 72].

Важливо зауважити, що у 1944 р. собівартість продукції на підприємствах НКВС була значно нижчою, ніж в інших відомствах. Собівартість видобутого золота в НКВС була 11,32 руб./г, а на підприємствах Народного комісаріату кольорової металургії 20,5 руб./г, відповідно: нікель – 20,5 і 31 руб./г, молібден – 65 і 91-115 руб./кг, олово в концентратах – 52,8 і 100-165 руб./кг. Найважливішим здешевлюючим фактором, таким чином, ставала праця ув'язнених, для яких не було потрібно створювати розвинену соціальну інфраструктуру в колонізованих районах [15, с. 70]. Однак на початок 1950-х років поверхові багаті запаси сировини було вичерпано, тому концентрація корисних копалин стала меншою, необхідно було для виконання планів інтенсифікувати працю, але якими методами це зробити МВС так і не знайшло рішення. У записці, представленій С. Кругловим Л. Берії 9 жовтня 1950 р. вказувалось, що витрати на утримання таборів значно здорожчують робочу силу ув'язнених і вартість утримання одного ув'язненого вище заробітку вільнонайманого працівника. Наприклад, на будівництві Волго-Донського каналу в 1949 р. утримання одного в'язня коштувало 470 руб. на місяць, а його зарплата, яку нараховували по аналогічним розцінкам, що й вільним робітникам, дорівнювала 388 руб. За цих умов, табори залишалися самоокупними лише за рахунок збільшення робочого дня і норм відробітку.

Наприклад, для каторжників за відмову від роботи, порушення режиму утримання і невиконання норм відробітку застосовувалися наступні види покарань: збільшення робочого дня на дві години, переведення на тяжчу роботу, утримання в одиночному карцері до 20 діб. Кинутих у карцер на роботи не виводили, постільну білизну не видавали, норму харчування зменшували [11, с. 96]. Колишній каторжник В. Ладейщиков, який відбував покарання на Колимі в особливому таборі «Береговий», згадував: *«Уявіть українців, які звикли до доволі*

теплого клімату, і киньте їх на морози до 60°C. Ватний одяг не можливо було просушити через крадіжки. Якщо взимку бідою для в'язнів були морози, то влітку, особливо у північних таборах – комарі та мошка» [12, с. 47].

Більшість таборів на межі 1940-1950-х років стали збитковими, наприклад, у Вятському таборі в документах для «службового користування» на партійних зборах 1948 р. зафіксовано, що збитки табору лише від виготовлення товарів широкого вжитку становили значну суму для табору – 4 млн. руб. Серія відомчих підпорядкувань і реорганізацій, зміни в керівництві, абсолютне зростання чисельності засуджених по кримінальних статтях – все це негативно впливало на виробничу діяльність [1, с. 97-104]. Крім того механізація праці з одного боку приводила до того, що не потрібною була величезна кількість некваліфікованої робочої сили, а з іншого боку система потребувала спеціалістів. У таборах було розгорнуто мережу підготовчих курсів кваліфікованих кадрів робітничих професій, але справа йшла повільними темпами через табірну специфіку: обмеження пересування, високу мобільність спецконтингенту, оперативні міркування.

Економічна діяльність МВС була настільки нерациональна і неефективна, що навіть такий, здавалося б, вигідний вид комерційної діяльності, як здача «в оренду» в'язнів ГУЛАГу іншим міністерствам, не приносила прибутку. Зі зведеного балансу доходів і витрат МВС на 1949 р. видно, що надходження за робочу силу, що надавалася іншим відомствам, склали в 1948 р. 6,8 млрд. руб., тоді як витрати на утримання робочої сили, що надається «на сторону», перевищили 8,5 млрд. руб. Для покриття збитків за цією статтею витрат дотації перераховувалися із союзного бюджету [7, с. 340].

Разом із тим у післявоєнний час змінився характер праці на об'єктах ГУЛАГу, наприклад, якщо у 1939 р. механізоване вивезення лісу становило 23,9 %, то в 1950 р. – 53,6 %. З 19,6 % до 41,7 % виросла питома вага заготовки лісу електропилами. Якщо екскаваторів на будівництві у 1940 р. було 158, то в 1952 р. – 955 штук. При цьому

механізми ставали більш досконалішими і потужнішими. Механізація земляних робіт збільшилася із 52 % до 87,8 %. У 1950 р. табори перейшли на систему заробітної плати, порушивши головний принцип примусової праці – безкоштовність [17, с. 778]. Полковник Зверев у листі керівнику ГУЛАГу Долгих писав, що із 69 тис. в'язнів Норильлагу з метою підняття продуктивності праці та доцільності виробничого процесу необхідно достроково звільнити і закріпити на підприємствах комбінату лише 15 000 ув'язнених [16, с. 235].

Економічна доцільність змушувала постійно порушувати суворі правила утримування в'язнів. Достатньо широке поширення отримало «розконвоювання» – звільнення ув'язнених від охорони і дозвіл вільного переміщення за межами табірної території. Крім того, ГУЛАГ зіткнувся у 1950-1953 роках з наступними проблемами: зростала кількість ув'язнених, що не використовувалися на виробництві (на 1950 р. близько 0,5 млн. осіб були непрацездатними), знижалася продуктивність праці – норми відробітку не виконували 26-28 % засуджених. Аналізуючи табірну працю, А. Антонов-Овсієнко писав: *«Зек витримував на будівництві доріг, на трасі, в кам'яному кар'єрі, на шахті, на лісоповалі не більше трьох місяців. У середньому... Повторюю: звичайний термін експлуатації рабсили за колючим дротом дорівнював трьом місяцям»* [16, с. 240].

Жодна із репресивних кампаній не мала в якості пріоритетної мети забезпечення робочою силою економіки. Спочатку для досягнення політичних цілей використовувалися масові репресії, а вже потім визначалися способи трудового використання нових контингентів ув'язнених. Більше того приймалися рішення, які виймали цілі контингенти робочої сили із економічного обороту, до таких рішень можна віднести і створення особливих таборів, усвідомлюючи їхню економічну безперспективність, уряд передбачив їх утримання не за рахунок експлуатації засуджених, а за рахунок державного бюджету [8, с. 104-105].

Значно послаблювали трудовий потенціал країни передчасна загибель у таборах сотень тисяч людей, безкорисні витрати в каторжній

праці сил і талантів, здатних принести значно більшу користь на свободі. Крім того, із суспільного виробництва випадали десятки тисяч працездатних людей, які охороняли ув'язнених (близько 300 тис. осіб) [3, с. 84]. Наприклад, у 1951 р. лише конвойні війська нараховували 92 тис. осіб, у підрозділах воєнізованої охорони 148 тис. осіб, з них 11 400 офіцерів [5, с. 19]. Зростання чисельності охорони дозволяло мати одного охоронця на дев'ять ув'язнених [13, с. 20].

Економіка ГУЛАГу базувалася в основному на тяжкій фізичній праці і такі проблеми радянської економіки, як низька зацікавленість у технічних нововведеннях, нестача кваліфікованих кадрів, низька якість обслуговування і ремонт механізмів на табірних об'єктах вирішували за рахунок збільшення масштабів застосування фізичної сили. ГУЛАГ з його «дешевою» робочою силою негативно впливав на ті сектори економіки, які базувалися на вільнонайманій праці. Радянські господарські відомства прагнули вирішувати багато проблем за рахунок нарядів на ув'язнених, що гальмувало розвиток ринку праці і соціальної інфраструктури.

Велетенська адміністративна машина табірної управління стикалася також з іншого виду труднощами – приписками і фальшивими балансами (туфтою), взагалі зводячи нанівець економічний сенс таборів. На початку 50-х років ті підприємства, на яких були зайняті ув'язнені, працювали вже більше двадцяти років, не отримуючи ніяких нових інвестицій [9, с. 235].

Наявність мобільної робочої сили заохочувало економічний волонтаризм, прийняття дорогих і економічно непродуманих проектів. Першим серед них можна вважати Біломоро-Балтійський канал. У 1940 р. його пропускна здатність використовувалася на 44 %, а у 1950 р. – на 20 %. Залізничне будівництво було зразком витратної сталінської економічної системи. Значна частина мертвих доріг будувалася ув'язненими. Найбільш яскравий приклад повоєнного часу – покинута через непотрібність дорога Чум-Салехард-Ігарка за полярним колом, незважаючи на втрачені життя і ресурси вартістю 3,3 млрд. руб. [17, с. 182-184].

В «особливих таборах» з'явилися після 1945 р. нові «політичні»: українські націоналісти і прибалти, реальні або уявні «колабораціоністи» та інші «зрадники батьківщини». Нові політичні в'язні були засуджені на термін двадцять чи двадцять п'ять років, без надії на дострокове звільнення. У таборах спеціального режиму не було засуджених за кримінальними статтями, що давало можливість почати опір, бунт проти влади. Як підкреслював Олександр Солженіцин, присутність кримінальних злочинців, була головною перешкодою розвитку солідарності серед ув'язнених. Українці та прибалти, що мали великий досвід створення підпілля, були надзвичайно активні. Відмова від роботи, голодування, групові втечі, бунти частішали. Відтепер в таборі частіше вмирили від внутрішніх конфліктів, ніж від голоду чи хвороб. На нараді відповідальних працівників ГУЛАГу, що відбулася в січні 1952 р. в Москві, було повідомлено, що *«адміністрація, яка до цього часу вміло використовувала протиріччя між різними групами ув'язнених, тепер втрачає контроль над своїми «підопічними»* [9, с. 233-234].

Нова політична ситуація в СРСР, що склалася після смерті Й. Сталіна і Л. Берії, посилила нестабільність у радянських концтаборах. Засуджені за політичними мотивами чекали на полегшення режиму та перегляд їхніх справ, сподіваючись на

звільнення. Амністія 1953 р. торкнулася переважно засуджених за кримінальні або побутові злочини. Масове невдоволення політв'язнів активізувало їхню підпільну діяльність. Вперше за час існування ГУЛАГу в'язні вимагали не поліпшення умов утримання, а свободи [2, с. 14].

Тому не можна оцінювати результати діяльності таборів на основі об'ємів освоєних капіталовкладень. Дійсно, багато об'єктів було дуже важко будувати вільнонайманою робочою силою, але чи була крайня необхідність їх будувати, адже наявність великих контингентів ув'язнених дозволяло з легкістю приймати плани форсованого зведення великих об'єктів без серйозних економічних і технічних розрахунків, а потім з такою ж легкістю їх ліквідувати і розпочинати нові.

ГУЛАГ на 1951 р. концентрував найбільшу кількість засуджених за всю свою історію – 2,5 млн. чол. Перетворюючись на імперію примусової праці, він поглинав значну частину державних ресурсів. Однак, в умовах технічного прогресу всієї економіки СРСР, ГУЛАГ став гальмом її розвитку, а низька продуктивність праці і збільшення контингенту наглядачів та обслуговуючого персоналу зробили його збитковим в економічному сенсі. Табори були переобтяжені значною кількістю хворих та інвалідів, непридатних для праці, а нові політичні умови дозволили розпочати демонтаж цієї системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белых Н. Экономика ГУЛАГа как система подневольного труда (на материалах Вятлага 1938-1953 гг.) [Текст] / Н. Ю. Белых. – М. : РОССПЭН, 2011. – 293 с.
2. Бондарук Л. Роль політв'язнів в економічному зростанні Російської Федерації (на прикладі Норильського нікелевого комбінату) [Текст] / Л. Бондарук // Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. – Луцьк, 2012. – № 5. – С. 10-21.
3. ГУЛАГ : Экономика принудительного труда. – М. : РОССПЭН ; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 320 с.
4. Захарченко А. Проблема стимулирования трудовой деятельности в системе исправительно-трудовых учреждений НКВД-МВД в 1930-1950-е годы [Электронный ресурс] / А. В. Захарченко // Вестник Удмуртского университета. История и филология. – 2009. – Вып. 2. – С. 163-172. – Режим доступа к журналу : http://vestnik.udsu.ru/2009/2009-052/vuu_09_052_14.pdf.
5. Земсков В. ГУЛАГ (историко-психологический аспект) / В. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10-27.
6. Земсков В. ГУЛАГ (историко-психологический аспект) / В. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 3-16.
7. Иванова Г. История ГУЛАГа, 1918-1958 : социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г. Иванова. – М. : Наука, 2006. – 438 с.

8. Кокурин А. ГУЛАГ : Структура и кадры / А. Кокурин, Ю. Моруков // Свободная мысль. – 2001. – № 1. – С. 104-105.
9. Куртуа С. Черная книга коммунизма / С. Куртуа, Н. Верт. – М. : «Три века истории», 2001. – 710 с.
10. Никифоров А. Экономический аспект использования труда заключённых в системе ГУЛАГа [Электронный ресурс] / А. Никифоров // Человек: преступление и наказания. – 2009. – № 1. – С. 69-72. – Режим доступа к журналу : <http://elibrary.ru/item.asp?id=12229281>.
11. Пилявец Ю. Каторга в СРСР (1943-1945 рр.) : табори, контингент, умови утримання в'язнів / Ю. Пилявец, Р. Пилявец // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 91-105.
12. Всероссийская мемуарная библиотека / Осн. А. И. Солженицыным. Серия «Наше недавнее». – Т. 7. Пожившим в ГУЛАГе. – М. : Русский Путь, 2001. – 408 с.
13. Федоров П. Охрана мест лишения свободы в СРСР в 1918-1960 гг. (историко-правовой аспект) [Электронный ресурс] / П. А. Федоров // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2008. – № 4. – С. 17-22. – Режим доступа к журналу : <http://elibrary.ru/download/53232247.pdf>.
14. Заключённые на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР: собрание документов и фотографий / Отв. ред. О. В. Хлевнюк; отв. сост. О. В. Лавинская, Ю. Г. Орлова; сост. Д. Н. Нохотович, Н. Д. Писарева, С. В. Сомонова. – М. : РОССПЭН, 2008. – 448 с.
15. Широков А. «Штурм Севера»: штрафная колонизация 1930-1950 гг. [Электронный ресурс] / А. Широков // Вестник НГУ. – 2007. – Т. 6. – № 1. – С. 68-72. – Режим доступа к журналу : <http://elibrary.ru/item.asp?id=9427748>.
16. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина Большого террора / Э. Эпплбаум. – М. : Московская школа политических исследований, 2006. – 608 с.
17. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1917-1960 / Под ред. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров; науч. ред. В. Н. Шостаковский. – М. : Материк, 2000. – 888 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stepień Stanisław*, dr; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Котляр Ю. В., Ярошенко С. О., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.03.2014

Сінкевич Є. Г.,
д.і.н., професор, Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна
Копилова А. В.,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

МІЖАМЕРИКАНСЬКА СИСТЕМА НАРКОТОРГІВЛІ: ПРИБУТКОВІСТЬ Й ВИГОДА АБО ЗБИТКИ ТА НАСЛІДКИ

Прослідковано еволюціонування наркокартелів та їх реформація. Виявлено нові механізми у війні з наркотиками, порівняно міжамериканські дії та механізми ООН. Визначено масштабність та поширеність наркотичних речовин на континенті. Акцентовано увагу на ймовірних перевагах та недоліках існування картелів на американській території.

Ключові слова: картелі, наркоторгівля, Сполучені Штати Америки, латиноамериканські країни, Управління по наркотикам, ООН.

Синкевич Е. Г.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина
Копылова А. В.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина

МЕЖАМЕРИКАНСКАЯ СИСТЕМА НАРКОТОРГОВЛИ: ПРИБЫЛЬ И ВЫГОДА ИЛИ УБЫТКИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Прослежено эволюционирование наркокартелей и их реформирование. Выявлены новые механизмы в войне с наркотиками, проведено сравнение межамериканских действий и механизмы ООН. Определены масштабность и распространенность наркотических веществ на континенте. Акцентировано внимание на возможных преимуществах и недостатках существования картелей на американской территории.

Ключевые слова: картели, наркоторговля, США, латиноамериканские страны, Управление по наркотикам, ООН.

Sinkevych Yevhen,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine
Kopylova Anastasia,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

INTER-AMERICAN DRUG TRAFFICKING SYSTEM: PROFIT AND BENEFIT OR LOSS AND CONSEQUENCES

The drug trade problem is the one of the cornerstones in American relations. The drug cartels have formed since 60-s of XX century on Latin-American territory and distributed its activity all over the US-continent. Than, the cartels became drug empires. These empires created own armed forces to face with the anti-drug war, after all, the forces became the cartels too. Drug business is a large sector of the Latin-American economy, the proof is the drug income, which was almost equal with the oil export in 2008. The attempts to solve the drug problems weren't very success, because of strong roots of it: old history and huge financial base. The great threat presents the drug availability.

The DEA tried to create an effective anti-drug programs or treaties, but Latin-American peoples faced with them in a very hostile way. The countries, which are always filled in the «black list» are: Colombia, Peru, Bolivia, Venezuela and Mexico. Peru, Bolivia and Venezuela grow the drug products and Colombia and Mexico produce the drugs and sell it.

In addition, there are a lot of the paradoxical cases related with a drug use. So, you can find «drug in Mexico» charts, with a price list below. \$100 might be enough to purchase: 2 g of cocaine, 8 marijuana 8 servings (from 1 to 5 grams), 17 g of hashish (avg), 12 brands of LSD-25. Another paradox is that, Latin-American countries use the militarization, which is making by U.S., for personal purposes (U.S. uses militarization like a part of intervention). After September 11, 2001, drug trafficking has become closely associated with terrorists (actually, it was always the case) and was officially accompanied by the United States concern.

On the one hand, the solving the drug trafficking problem will bring both economic and branding bonuses for both the United States and Latin America. Another advantage is a favorable climate for investment in South America.

On the other-drug trafficking is beneficial for several reasons. First, The U.S. can make a positive image on the problem till it exists. Second, the U.S. and Latin American countries have economic bonuses by direct sales. According to statistics, the average age at which U.S. residents are starting to use drugs – 14 years. The scale of drug use is striking: 56 % of registered drug addicts in the world is in the United States. Addicts U.S. consumes about 86 % of all drugs produced in the world. By the level of HIV-infected United States took the 2-nd place in the world.

The United Nations shows a visible progress in the field of anti-drug war. The drug problems are solved not only on specialized forums, programs, etc., and on the program, related with a crime.

On the basis of such study and analysis of statistical data, examined the evolution of drug cartels and their influence and activities, the relevant change in the mechanisms controlling them and results. Made the forecasts for this vector.

Key words: cartel, drug trade, USA, Latin-American countries, DEA.

Проблема наркоторгівлі гостро стоїть у міжамериканських відносинах. Маючи глибоку історію та фінансовий й військовий базис, систему зв'язків та інформації, картелі ведуть свою діяльність на і поза американським континентом. Розгляд проблеми позитивних та негативних наслідків наркоторгівлі є важливим, адже ретроспектива, покладена в основу дослідження, дає можливість повного та багатостороннього розгляду еволюції американського наркотрафіку. Особливим акцентом є дослідження методів боротьби і їх зміна.

Проблематика американського наркотрафіку широко розглядається як вітчизняними так і закордонними дослідниками. Так, обсяги міжамериканської наркоторгівлі, їх збільшення та цінова розглядалися Г. Сулеймановою та Р. Щеніним, а ціни на окремі види наркотичних речовин були розглянуті й представлені А. Сапуновим. Теоретичні та практичні механізми боротьби з наркотрафіком лягли в основу досліджень В. Сударева. Позитивні чинники, що дають матеріальні вигоди існування наркобізнесу були розглянуті Н. Нікандровим. Також, в основу роботи покладені джерела: «World Drug Report 2005: United Nations Office on Drugs and Crime» та «Доклад Международного комитета по контролю над наркотиками за 2012 год (E/INCB/2012/1)».

Мета роботи – прослідкувати еволюцію наркокартелів та їх реформацію. Виявити нові механізми у війні з

наркотиками, порівняти міжамериканські дії, механізми ООН та окремі дії сторін у цій площині. Визначити масштабність та поширеність наркотичних речовин на континенті. Акцентувати увагу на ймовірних перевагах існування картелів на території Америки та зважити їх з недоліками цього ж існування.

Традиційно, центрами наркоторгівлі у Латинській Америці прийнято вважати Колумбію, Перу, Болівію, Венесуелу, Мексику. Основні латиноамериканські виробники кокаїну: Колумбія (у 1999 році площі вирощування оцінювались у 100 тис. га, за іншими ж даними – 122,5 тис. га); Перу; Болівія; Домініканська республіка. Крім кокаїну тут також виробляють героїн та марихуану. На сьогоднішній день Латинська Америка є головним постачальником наркотиків у США (до 80 % всіх наркотиків) і у деякі європейські країни.

Важливою характеристикою наркокартелів є їх власні збройні сили. На прикладі наркокартелів Мексики розглянемо цей факт.

– Картель Гольфо – кримінальна організація, база якої розташовується на території мексиканського штату Матаморос, в останні роки був одним з домінуючих картелів у Мексиці. Засновниками є Хуан Непомусено Герра та Хуан Гарсія Абрего [1].

– Картель Лос Зетас (з 1999 р.) вони починали як приватна армія картелю

Гольфо. Зараз це самостійний і один з найпотужніших картелів Мексики, укомплектований в основному з колишніх військових та поліцейських. Засновником є Артуро Гусман Десена. З 2004 року картель очолює Еріберто Ласкано.

– Картель Сіналоа (з 1970 р.) – один з перших наркокартелів Мексики. Діє в штатах Сіналоа, Південна Каліфорнія, Дуранго, Чіуауаі Сонора. Інші назви картелю – Картель Тихого океану і Організація Гусмана Лоєр. Засновник – Мігель Анхель Фелікс Гальярдо.

– Картель Лос Негрос (2003-2010) – спочатку був збройним крилом картелю Сіналоа, як відповідь на створення картелем Гольфо Лос Зетас. Заснований Едгаром Вальдесом Вілларіалем та Ектором Луїсрм Палмою Салазаром [2, с. 150-151].

Так же будуються і наркокартелі у Колумбії, маючи розгалужену систему зв'язків, яка включає необхідну військову, сировинну, інформаційну складову. Підраховано, що експорт наркотиків приносить Колумбії щорічний дохід у розмірі від 2 до 3 млрд. дол, що в свою чергу перевищує дохід від експорту основного легального продукту країни – кави [3, с. 285].

Наступним прикладом розвиненої країни в площині латиноамериканської наркоманії є Венесуела. У силу свого географічного положення Венесуела є одним з основних транзитерів наркотиків, у першу чергу колумбійського кокаїну, з Південної Америки в США. Венесуела також є відправною точкою для більшої частини вантажів кокаїну, що потрапляють до Західної Європи. Транзит наркотиків проходить через Балкани, раніше колишнім перевалочним пунктом лише для азіатського героїну. Кокаїн доставляється в такі європейські країни, як Хорватія і Чорногорія, головним чином, морем. Обмежене культивування коки відбувається вздовж кордону Венесуели з Колумбією, але рівень його незначний [4].

На прикладі Мексики, розглянемо прайс-лист на наркотиків (1 долар США – 12,50 песо): кокаїн – 600 песо за грам; марихуана – 150 песо за порцію от 1 до 5 г; гашиш – від 15 до 150 песо за 1 г; ЛСД-25 – від 70 до 150 песо за марку; галюциногенні

гриби *Psilocybe Cubensis* – 250 песо за дозу (разова доза – від 3 до 9 грибів) [5].

У Південній Америці 58 % ринку контролюють торговці кокаїном. У 2003 році обсяг вилучень кокаїну склав близько 495 т, що на 33 % більше, ніж у 2002 році. Велика частина кокаїну і раніше вилучалася на Американському континенті, переважно в країнах, що межують з державами-виробниками кокаїну: Чилі, Еквадор, країни Центральної Америки, Венесуела та Парагвай. У 2004 році 55 % всіх випадків вилучення кокаїну припадало на Південну Америку (включаючи Центральну Америку і Карибський басейн), 28 % – на Північну Америку і 17 % – на Європу [6, с. 50-57].

Дослідження Управління ООН з наркотиків та злочинності показали, що близько 1/3 загальносвітового виробництва марихуани припадає на Північну Америку, що становить 14 тисяч тон [7].

Порівняно з іншими країнами саме в США найбільша кількість наркозалежних. Там зареєстровано 56 % наркоманів світу, тобто 12 % від загального населення США, за даними 2009 року – близько 17,5 млн. чоловік.

Наркомани США вживають близько 86 % всіх наркотиків, вироблених у світі. Злочини, скоєні наркоманами, – крадіжки, пограбування та вбивства – складають до половини від загальної кількості. За кількістю ВІЛ-інфікованих наркоманів США займає друге місце в світі – 22 % (за даними 2008 року) [8].

У США на частку кокаїну припадає 40 % ринку, за ним героїн (28 %), марихуана (23 %) та амфетамін (5 %) [9].

За даними Міжнародного валютного фонду та Управління ООН з наркотиків та злочинності тисячі банків у всьому світі щорічно відмивають до 1,5 трильйони доларів. Якщо враховувати, що 80 % з цих грошей потім осідає в США, виходить, що щорічні вливання брудних грошей в американську економіку становлять близько 1,2 трильйона доларів. Фактично економіка Сполучених Штатів залежить від наркодоларової голки і, як будь-який наркоман, весь час вимагає збільшення дози [10].

Першим механізмом вирішення та контролю у сфері боротьби з наркотрафіком є Управління по наркотикам (DEA). Взаємодія цього агентства з країнами-виробниками почалась у 1986 році і мала

достатньо специфічний характер. Враховуючи політичний скандал через намагання вбивства агента того ж DEA, Сенат Штатів прийняв резолюцію, за якою був введений механізм щорічної сертифікації країн світу у сфері боротьби з наркобізнесом та наркотрафіком. Сертифікація стала найбільш конфліктною мірою у XX столітті та навіть на початку XXI. Факт суцільного народного неприйняття такої одиниці контролю був досить дивним, адже латиноамериканські країни вже мали звикнути до того, що їх тримають на «короткому повідку». Суть сертифікації полягала у тому, що кожного лютого місяця, Білий дім представляв результати сертифікації та направляв відповідний меморандум держсекретарю США. Він полягав у тому, що представляв списки країн:

- схвалених та сертифікованих;
- не схвалених, але сертифікованих, бо це відповідало життєво важливим інтересам США;
- несертифікованих [11, с. 270].

У березні держдепартамент випускав доповідь «Стратегія міжнародного контролю за наркотиками». За цією системою Штати мають застосувати проти несертифікованих країн санкції, перекривалася будь-яка допомога, окрім гуманітарної та боротьби з наркобізнесом, Штати бойкотували займи цих країн у МВФ та МАБР, окрім того, громадянам могли відмовити у громадянстві [11, с. 271].

Досвід подвійних стандартів у співпраці із США мала Венесуела. Великий підрозділ DEA в Каракасі базувався не лише в посольстві США, але і в штаб-квартирі Національної комісії по боротьбі з наркотиками (CONACUID), займаючи цілий поверх. Під приводом «спільної боротьби» агенти DEA вели стеження за високопоставленими чиновниками, військовими, співробітниками спецслужб, особами з найближчого оточення Чавеса. DEA перетворило венесуельських колег у другорядних помічників. Після такого повороту, президент Чавес оголосив про припинення співпраці з DEA за колишніми правилами.

Після цієї заяви Уго Чавеса, з офісу DEA вивезли усю техніку та обладнання. Почалася інформаційна війна, головною темою якої стала заява, що Чавес є «королем наркотиків».

Угоди з DEA немає досі, а венесуельські спецслужби та ONA (колишній CONACUID), головний координатор боротьби з наркотрафіком, – домоглися небачених раніше успіхів на цьому фронті [12].

Антинаркотичні операції здійснюються силами Національної боліваріанської гвардії, судової поліції (CICPC), державної та муніципальної поліції, а також берегової охорони, яка знаходиться у віданні військово-морського флоту і веде боротьбу з наркотиками на морі і в портах. За даними влади Венесуели, обсяг вилучень кокаїну в країні поступово скорочувався з пікового рівня 58,4 т у 2005 році до 24,8 т у 2010 році. У 2011 році було конфісковано 42 т наркотиків, 26 т з яких припали на кокаїн. З початку 2012 року у Венесуелі конфісковано в цілому 36,7 т наркотиків. На кокаїн припадає 23,8 т всіх вилучених наркотичних речовин.

Національний план боротьби з наркотиками на 2009-2013 роки спрямований на створення державної антинаркотичної системи для консолідації та координації дій у цьому напрямі. Планом передбачаються додаткові дослідження масштабів зловживання наркотиками в країні та ефективності програм профілактики [4].

Після подій 11 вересня 2001 року, боротьба з наркобізнесом отримала агресивніший характер. Це було яскраво видно на «Плані Колумбія», коли Конгрес США, під тиском Адміністрації Дж. Буша-молодшого дозволив використання допомоги, яка надається останніми для переозброєння колумбійської армії. Після цього, можна стверджувати про активний розвиток «наркотероризму» латиноамериканських держав, флагманами яких стали Мексика та Колумбія. Основна частина допомоги приходилася на Колумбію, яка вийшла у 2003 році на перше місце після Афганістану та Іраку. Іншими об'єктами стали Болівія, Перу та Еквадор, які займають основне місце в обертанні наркотиків на американському континенті. Президент Урібе ризикував у цьому тісному співробітництві із Штатами самою Колумбією, її культурою та особливостями [11, с. 288-289].

За оцінками ЮНОДК, приблизно 280 т південноамериканського кокаїну призначені для Північної Америки. У жовтні 2011 року в Сантьяго пройшла XXI Рада керівників національних установ по забезпеченню

дотримання законів про наркотики країн Латинської Америки та Карибського басейну. У 2011 році Куба продовжила здійснення операції «Топор», яка має на меті встановити контроль та зменшити кількість заборонених наркотиків. У травні 2012 року Сполучені Штати Америки вилучили 1 288 кг кокаїну [13].

Отже, проблема наркоторгівлі займає нішу не тільки в соціальних та культурних зв'язках американського континенту, а й в економічних. Існуючі механізми вирішення проблеми за участю Штатів, демонструють насильницькі сценарії. Дії ООН та латиноамериканських країн дають більш

комплексний підхід та надію на поступове вирішення питання. Причиною цього може стати розроблення не стандартних механізмів вирішення, а таких, що притаманні характеристикам даного регіону. До того ж, як показує практика та статистика, наркобізнес є доволі прибутковою справою і швидке вирішення цієї проблеми відніме прибуток у Штатів. Але не дивлячись на це, боротьба з наркотрафіком продовжується, адже вона дає можливість стабілізації економічної ситуації, що в свою чергу приверне увагу інвесторів та поліпшить стан латиноамериканського регіону в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История наркокартелей Мексики [Електронний ресурс] // Вечерний Портленд. – Режим доступу: <http://russianpdx.com>
2. Копилова А. В. Наркотрафік Мексики як світовий дестабілізуючий фактор / Анастасія В'ячеславівна Копилова // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : Матеріали III всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.): у 5 ч. – Д. : ТОВ Інновація, 2013. – Ч. 2. – С. 150-151.
3. Копилова А. В. Колумбійська наркоторгівля: зародки та напрями діяльності / Анастасія В'ячеславівна Копилова // Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність / За ред. О. П. Тригуба. – Миколаїв, 2013. – 360 с.
4. Опыт Венесуэлы в борьбе с наркоманией [Електронний ресурс] // РИА Новости. – 2013. – 15 ноября. – Режим доступу: http://ria.ru/beznarko_help/20121115/780601452.html.
5. Сапунов А. Мексика – рай для наркоманов [Електронний ресурс] / Андрей Сапунов // Живой журнал. – 2013. – 18 марта. – Режим доступу: <http://pan-sapunov.livejournal.com/68516.html>
6. Щенин Р. К., Сулейманова Г. А. Наркобизнес – глобальная проблема XXI века [Електронний ресурс] / Ромил Константинович Щенин, Гульнара Алиевна Сулейманова // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 6. – С. 50-57. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2007/0297/analit01.php>
7. World Drug Report 2005: United Nations Office on Drugs and Crime [Електронний ресурс] / UNODC. – Режим доступу: http://www.unodc.org/pdf/WDR_2005/volume_1_web.pdf.
8. Статистика наркомании в США [Електронний ресурс] // Наркотики. Инфо. – Режим доступу: http://narkotiki.info/world/statistics_usa.php.
9. Хит-парад наркотиков [Електронний ресурс] // Сайт Безопасность для всех. – 2004. – 6 апреля. – Режим доступу: <http://www.sec4all.net/drughitparad.html>.
10. Экономика наркобизнеса в США 29 августа 2013 [Електронний ресурс] // Вопросик. – Режим доступу: <http://voprosik.net/ekonomika-narkobiznesa-v-ssha/>.
11. Сударев В. П. Межамериканская система: генезис и эволюция (конец XIX – начало XXI веков) : учеб. пособие / Владимир Петрович Сударев ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т); МИД России, каф. Истории и политики стран Европы и Америки. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 316 с.
12. Никандров Н. США «снимают сливки» с наркобизнеса в Латинской Америке [Електронний ресурс] / Нил Никандров // Информационно-аналитический портал Империя. – 2008. – 16 сентября. – Режим доступу: <http://www.imperiya.by/politics1-3315.html>.
13. Доклад Международного комитета по контролю над наркотиками за 2012 год (E/INCB/2012/1) [Електронний ресурс] / Международный комитет по контролю над наркотиками. – Режим доступу: http://www.incb.org/documents/Publications/AnnualReports/AR2012/AR_2012_R.pdf.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stepień Stanisław*, dr; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

***РЕЦЕНЗІЇ
ТА ІНФОРМАЦІЯ***

Котляр Ю. В.,
д.і.н., професор, завідувач кафедри історії,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

ЗАГАДКА СМЕРТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Рецензія на монографію: І. Б. Марцінковський. Історико-медичне дослідження стану здоров'я та причини смерті Т. Г. Шевченка у контексті розвитку медичної науки XIX – XXI століть. – Миколаїв: НУК, 2014. – 296 с.

Котляр Ю.В. (Миколаїв)

Загадка смерті Т. Г. Шевченка. Рецензія на монографію: І. Б. Марцінковський. Історико-медичне дослідження стану здоров'я та причини смерті Т. Г. Шевченка у контексті розвитку медичної науки XIX – XXI століть. – Миколаїв: НУК, 2014. – 296 с.

Котляр Ю.В. (Николаев)

*д.и.н., профессор, заведующий кафедры истории
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина*

Загадка смерти Т. Г. Шевченка. Рецензия на монографию: И. Б. Марцинковский. Историко-медицинское исследование состояния здоровья и причины смерти Т. Г. Шевченка в контексте развития медицинской науки XIX – XXI веков. – Николаев: НУК, 2014. – 296 с.

Kotlyar Yuriy (Mykolaiv)

*Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine*

The mystery of the death of T.G. Shevchenko. Review on the monograph: I.B. Martsinkovsky. History of medicine and the study of the health status and causes of death T.G. Shevchenko in the context of the development of medical science of the XIX – XXI centuries. – Mykolaiv: NUS, 2014. – 296 p.

І.Б. Марцінковський – лікар, кандидат наук, відомий український шевченкознавець. В рік 200-річчя з дня народження Великого Кобзаря, він видав свою головну працю – книгу, в якій спробував відповісти на одну із таємниць сучасної історичної та медичної літератури. В чому ж причина смерті Т.Г. Шевченка в такому молодому – 47-річному віці?

Дослідження історико-клінічної реконструкції перебігу хвороб та встановлення причин смерті видатних історичних діячів має непересічне значення для історії медицини.

В даному контексті, важливою є проблема показу стану здоров'я та причини смерті Т.Г. Шевченка. Численні біографічні праці, які висвітлюють його життєвий шлях, ґрунтовно і докладно описують основні віхи життєвої долі, зосереджують увагу на взаєминах Кобзаря із владою, громадськими організаціями і сучасниками та здобутих митцем досягненнях у літературі й мистецтві. Проте, такого роду дослідження дають слабке уявлення про перенесені ним хвороби та як вони вплинули на стан здоров'я, а відповідно й на творчість.

Досліджень стосовно хвороб і причини смерті Т.Г. Шевченка, як і взагалі видатних українських постатей, в українській історико-медичній літературі недостатньо. Головним чином – це невеликі публікації, які зосереджують увагу на окремих представниках медичного оточення митця, рівня медицини досліджуваного періоду. Ґрунтовних історико-медичних досліджень перенесених Т.Г. Шевченком хвороб, розгляду причини його смерті, оцінки проведеного лікування у світлі можливостей медицини середини ХІХ ст. та сучасного розвитку клінічних знань, а також аналізу медичного оточення митця до нашого часу не проводилося.

До недавнього часу, аналогічні роботи щодо стану здоров'я українських письменників, присвячувалися лише М. Гоголю та І. Франку. Окремі ж аспекти вказаного питання піднімалися в роботах про причини захворювання туберкульозом Лесі Українки та заключному перебігу хвороби у хворого на ревматизм М. Коцюбинського¹.

Покладений в основу дослідження системний підхід з використанням у сукупності з ним архівознавчого, текстологічного, історико-генетичного, клініко-діагностичного, історико-реконструктивного методів дослідження на підставі аналізу широкої та різноманітної джерельної бази дозволив автору розробити і використати в монографії історико-клінічну методологію реконструкції основної та супутніх хвороб Т.Г. Шевченка стосовно життєвих періодів та визначити причину його смерті.

Реконструкцією клінічного перебігу хвороби Т. Шевченка вперше доведено, що безпосередньою причиною його смерті (10 березня 1861 р.) стала прогресуюча серцева недостатність, що відповідала за сучасними критеріями ІІІ стадії ІV функціональному класу, а також не виключена при цьому і тромбоемболія легеневої артерії або фібриляції шлуночків, що спричинило зупинку серця².

Монографія складається з шести розділів, вступу, висновків, додатків, списку використаних

джерел. Автором книги поставлено ряд важливих завдань, серед яких пріоритетними є:

1. Хвороби і причини смерті видатних митців та науковців ХVІІІ – ХХ ст.;
2. Матеріал, обсяги та методи дослідження;
3. Анамнез життя Т.Г. Шевченка та перенесені ним хвороби;
4. Стан здоров'я та смерть Т.Г. Шевченка;
5. Диференціальна діагностика захворювань та причини смерті Т.Г. Шевченка;
6. Обґрунтування історико-клінічної методології дослідження стану здоров'я та причини смерті Т.Г. Шевченка.

Звертає на себе увагу джерельна база монографії, яка складається з різноманітних документів і матеріалів, як опублікованих, так і архівних. Використані фонди Національного музею Тараса Шевченка, Державного архіву Миколаївської області, матеріали періодики. Чимала кількість джерел вводиться до наукового обігу вперше. Джерельна база публікації достатня для виконання поставлених завдань. Основні положення і висновки дослідження здобувача базуються на об'єктивних даних, які не викликають сумніву в їх достовірності.

В роботі проаналізовано стан здоров'я Т.Г. Шевченка за періодами, вплив способу життя на розвиток захворювань, рівень надання медичної допомоги у відповідності з можливостями медицини досліджуваного періоду. На основі розробленої автором методології він, з точки зору сучасних медичних знань, вперше здійснив медичний генеалогічний аналіз родовету Т.Г. Шевченка, показав причини виникнення у митця ревматизму як основного захворювання, розвитку його ускладнень, які призвели до смерті, а також визначив перенесені поетом-художником супутні захворювання, які мали негативний вплив на здоров'я та перебіг основної хвороби.

Вперше в історико-медичних дослідженнях автор зробив аналіз медичного оточення Т.Г. Шевченка, розширив відомості про лікарів, знайомих з Кобзарем, зокрема, про військових лікарів С. Нікольського, К. Новицького, Ф. Фішера, які на різних етапах життя митця спілкувалися з ним або надавали йому медичну допомогу.

Матеріал дослідження детально проаналізований, висновки ґрунтовно аргументовані

¹ Марцінковський І.Б. Історико-медичне дослідження стану здоров'я та причини смерті Т.Г. Шевченка у контексті розвитку медичної науки ХІХ – ХХІ століть. / І.Б. Марцінковський. – Миколаїв: НУК, 2014. – С. 10.

² Там само. – С. 225.

з використанням клінічних, історичних та шевченкознавчих джерел і добре проілюстровані. Основні результати дослідження оприлюднені в публікаціях у фахових медичних та історичних періодичних виданнях.

Запропонована автором історико-клінічна методологія, в якості перевірки, застосовувалася у дослідженнях для встановлення хвороб та причин смерті гетьмана України Б. Хмельницького і російського державного діяча XVIII ст., князя Г. Потьомкіна-Таврійського⁶.

Виклад матеріалу досліджень, наукових положень, висновків поданий доступно, професійною українською літературною мовою.

Особливо вдалим, на наш погляд, є розділи 3 і 4, присвячені стану здоров'я, хворобам та смерті Т.Г. Шевченка, які надають новий медичний та історичний матеріал.

Однак, монографія має і певні недоліки. Робота б значно виграла якби автор використав більше архівного матеріалу, який надав би дослідженню більшої ґрунтовності. Також бажано було б збільшити ілюстративний матеріал.

Проте, вказані недоліки не впливають на загальне позитивне враження від монографії, яка є важливим внеском у дослідження історії України, історії медицини та шевченкознавства. Книга буде корисною для викладачів, студентів а також всім, хто цікавиться історичним минулим нашої держави.

© Котляр Ю. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 22.03.2014

³Там само. – С. 225.

Сінкевич Є. Г.,
д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

ЧИ ПОТРІБНА УКРАЇНЦЯМ УКРАЇНА?

Події кінця минулого і початку поточного року поставили нашу спільноту перед вибором – бути рабами, чи відстоювати власну гідність. Автор запропонував читачу в хронологічній послідовності звернення до колег-науковців, власні роздуми та аналітику, частина з яких була розміщена на різноманітних сайтах (Україна модерна та ін.), а також опублікована в пресі (м. Глухів). Внутрішня криза та дестабілізуюча діяльність путінської Росії в Україні, загарбання Криму, поставили перед кожним українцем питання, що він може зробити для збереження соборності держави, зрештою – чи потрібна українцям Україна? Чи готові ми зі зброєю в руках боронити Україну від російських загарбників?

Ключові слова: Україна, Крим, агресія, анексія.

События конца прошлого и начала текущего года поставили наше общество перед выбором – быть рабами или отстаивать собственное достоинство. Автор предложил читателю в хронологической последовательности обращения к коллегам ученым, собственные размышления и аналитику, часть из которых была размещена на различных сайтах (Украина модерна и др.), а также опубликована в прессе (г. Глухов). Внутренний кризис и дестабилизирующая деятельность путинской России в Украине, оккупация Крыма, поставили перед каждым украинцем вопрос, что он может сделать для сохранения соборности государства, впрочем – нужна ли украинцам Украина? Готовы ли мы с оружием в руках защищать Украину от российских оккупантов?

Ключевые слова: Украина, Крым, агрессия, аннексия.

Уважаемые российские друзья!

Еще пару дней тому, стараясь быть корректным и не вдаваясь в детали я обратился к Вам за консультацией относительно целесообразности проведения в Ялте запланированного на 3-6 апреля 2014 г. симпозиума. Я не писал о том, что уже более месяца в Николаеве инкогнито находится спецподразделение Российской Федерации, что аналогичные люди находятся в других городах Востока и Юга Украины, не говоря уже о Крыме.

Понимаю ситуацию в Росси, ведь мы еще недавно вместе жили под тираном. Но, тираны приходят и уходят, а народы остаются. Сегодня мне звонили многие мои коллеги, русские-украинцы. Они готовы защищать свою Родину – Украину. Ведь, после более 20 лет хождения по неведомым путям, мы здесь в Украине увидели, наконец, «свет в конце туннеля». Как не странно, после начавшейся несколько дней тайной, а теперь явной агрессии мы еще видим в простых россиянах друзей, которые не имеют возможности видеть «свет в конце

туннеля». Понимаем насколько опасно Вам даже думать иначе как того предписывает Ваш император. Нам тоже было страшно, но страх на Майдане потеряли (передайте это ему, пожалуйста). На Майдане кроме украинцев погибли россияне, белорусы, армяне, евреи, грузины. Мы, не считая отщепенцев, как никогда едины – не зависимо от вероисповедания, национальности и пр.

Россия (извините, ее руководство), в очередной раз преподнесла украинцам урок – волк не может питаться травкой. Ах как красивы были трели, когда убеждали отдать атомное оружие – «ведь мы братья и всегда вас защитим».

С уважением и пожеланием не хоронить своих сыновей. Поверьте это не легко, Бандюкович помог.

01.03.2014 г.

С уважением, д.и.н., профессор
Евгений Синкевич

Маємо те, що маємо.

Тактика українського війська не піддаватися на провокації агресора виправдана на

початковому етапі. Адже, новостворений уряд України отримав можливість налагодити координацію в загально-українському масштабі не в екстремальних умовах бойових дій. Стійкість і навіть героїзм наших військових не дозволили збутися путінському «бліц-крігу». Разом із тим, саме відсутність збройного опору дозволила окупантам послабити оборонну міць вітчизняного війська на півострові (заблоковані військові літаки на аеродромі Бельбек, понищено апаратуру станцій спостереження за повітряним простором та управлінських структур, заблоковані в бухтах військові кораблі тощо). Прикриваючись завезеними козачками Кубані та місцевими колаборантами росіяни намагаються до 31 березня довершити розпочату справу (тут символічні сентенції та погрози Путіна під час скликаної ним прес-конференції). Що в такому разі робити? Чи нічого взагалі не робити?

Перше – збирати факти та документувати прояви агресії; друге – намагатися активніше задіяти міжнародні громадські організації до моніторингу, а при його неможливості надавати їм документальні свідчення агресії, що отримані від військових, місцевих жителів, журналістів; третє – активно використовувати дипломатичні канали «по примусу Путіна до миру»; четверте – не зважаючи на зраду частини працівників СБУ, міліції та прокуратури Криму, намагатися відновити розвідувальну та оперативну діяльність спецслужб держави на півострові (інформований – значить озброєний); п'яте – активніше опиратися на місцеве населення, що не підтримує агресію Росії та активізувати пропагандистську роботу серед жителів півострова і окупаційних військ; шосте – активізувати інформування народів планети щодо агресії Росії та можливих наслідків цих дій для міжнародного співтовариства (це перший масштабний конфлікт в Європі у XXI столітті, напад здійснила держава-гарант безпеки України у зв'язку із знищенням третього у світі ядерного потенціалу, нехтування Росією міжнародних договорів і міжнародного права тощо); сьоме – необхідно очікувати провокацій в Криму, а також (в першу чергу) на теренах областей

Сходу та Півдня (де вже зосереджено більш ніж достатньо агентури ворога); восьме – активізувати боротьбу із агентурою ворога та колаборантами; дев'яте – звернути, на кінець, увагу на роз'яснювальну роботу з населенням і консолідацію його, підняття почуття патріотизму (в єдності наша сила); десяте – спонукати західних партнерів негайно вводити санкцій проти Росії та надати Україні вагому військово-технічну допомогу.

І головне, необхідно пам'ятати, що завдаючи тиску і спричиняючи збитки розташованим на півострові українським Збройним Силам російський президент прагне виграти час до «легітимізації» встановленого за допомогою «російських багнетів», так званого уряду Криму. Після чого вірогідність широкомасштабного збройного конфлікту із застосуванням всіх новітніх засобів ведення війни (принаймні на теренах південно-східних областей) значно зросте (тут вже не обійтися наспіх спорудженими блокпостами). Необхідно вже зараз без нагнітання та паніки інформувати цивільне населення про об'єкти захисту та їх розташування (провести ревізію в уцілілих бомбосховищах – перевірити та полагодити там системи, завезти медикаменти, питну воду та їжу, призначити персонал тощо). Є й інші загрози та необхідні для проведення привітливих заходів про які, очевидно, не варто мовити безпосередньо у цьому зверненні до загалу.

Сподіваюся, знайдуться люди близькі до владних структур на місцях та в уряді України, які передадуть висловлену стурбованість.

05.03.2014 р.

*Служу Народу України, лейтенант, професор
Євген Сінкевич*

* * *

Некоторые эксперты считают, что Россия игнорируя новые украинские реалии и не желая обсуждать вопросы вокруг урегулирования (отказ вывести войска) в Крыма загоняет себя в угол.

Позволю себе несколько иное суждение. Пока стоит задача загнать в угол Украину а вместе с ней и весь цивилизованный мир. Я имею в виду, что задача поставленная

Путиним, організувати так называемый референдум о статусе Крыма, что, как представляется ему, легитимизирует незаконно посаженное российским спецназом так называемое Правительство Крыма. Эта тенденция в российской внешней политике опасна для Украины и мирового сообщества, чревата военными провокациями (если россияне не организуют их ранее) и ширококомасштабным военным конфликтом (жертвой возможного противостояния станут не только военнослужащие, но и широкие слои населения), военное противостояние выйдет за пределы Крыма.

С целью недопущения такого сценария, необходимо активизировать политическое давление на Путина (возможно, уже сейчас не откладывая санкции против России); более четко продемонстрировать поддержку Украины (не откладывая до избрания нового Президента вопрос об ассоциации); усилить давление на Путина с целью неотложного обсуждения всех вопросов на переговорах; незамедлительно оказать военно-техническую помощь Украине. И, главное, в России имеются не зомбированные здравомыслящие граждане – использовать различные средства коммуникации для их информирования с целью давления на власти изнутри и информирования общественности.

5 марта 2014 г.

*С уважением, профессор
Евгений Синкевич*

Прошу по возможности распространить своим коллегам по работе и друзьям

Що далі?

Події в Криму і не тільки мають дві площини: юридичну і практичну (фактичну).

Пункти перетину на суходолі та й повітряний простір контролюють російські або проросійські підрозділи (беркут, козачки Кубані, місцеві колаборанти). Радіолокаційні станції та українська військова авіація заблокована чи виведена з ладу. На півострові постійно нарощується російська військова присутність (зелені чоловічки). Постійно ведеться психологічний та фізичний тиск на українські військові підрозділи. Здійснюються напади на журналістів та блокується доступ іноземних

спостерігачів. Через тиждень в автономії відбудеться псевдо-референдум, який формально розв'яже руки Путіну і, очевидно, на зелених чоловічках появляться шеврони російських підрозділів. Про все це відомо в Україні навіть школяреві. Постає питання, що далі? Що робити перед лицем неприхованої агресії сусіда-окупанта?

Перш за все, необхідно зрозуміти де ми знаходимося, а тобі визначити необхідний напрямок руху та першочергові кроки.

Уряд сформовано, влада на місцях починає брати ситуацію під контроль, проведено перші мобілізаційні заходи у війську. Вдалося налагодити діалог із ймовірними позичальниками коштів, що дозволить дещо стабілізувати економічну ситуацію в країні. Є підстави сподіватися на підписання ще до президентських виборів асоціації з ЄС в політичній її частині. В Європі та світі все більше починають розуміти небезпеку для сучасної цивілізації путінської Росії.

Влада, на кінець, перекрыла на кордонах доступ підривних елементів легальними шляхами (потягами, автотранспортом). Прийшло й розуміння небезпеки з напрямку Придністров'я. На кінець, отямилосся й приступило до виконання своїх функціональних обов'язків СБУ (наприклад, арешт Губарева). Певні більш рішучі дії по захисту адміністративних будівель здійснює міліція. Разом із тим, робота цих органів не тільки в Криму, але й на сході та півдні (як не дивно в Києві теж) мало ефективна. У пересічного українця виникає питання де вони були, коли «невідомі» мародерствували на віллах екс-чиновників та в Межигір'ї, коли власники копалень організували саботаж і народне невдоволення, провадячи побори нібито для відновлення центру столиці? Іноземна агентура та колаборанти («тітушки» та «старушки» – назвемо їх так) в умовах триваючої окупації Українського Криму, розмахують на мітингах ворожими прапорами. Очевидно, що окрім відповідних спецслужб (продовжувати затримання організаторів та найбільш активних учасників) має реагувати на такі дії відповідними рішеннями законодавчого характеру Верховна Рада. В умовах нормального функціонування держави кожна

людина має право на мирні форми висловлення своєї позиції – це аксіома. Але, державні структури повинні дати чіткий сигнал, що в умовах іноземної агресії, всі дії на підтримку агресора (намагання пікетування виїздів із військових частин тощо) будуть каратися відповідно до чинного законодавства (відповідні статті про державну зраду є).

Зрозуміло, що влада ще не в повній мірі здатна взяти ситуацію під контроль. Велике значення для подальшої долі нашої державності має самоорганізація простих українців. Так, з метою підтримки українських Збройних Сил Данило Яневський відкрив у Приватбанку рахунок, який наповнили коштами тисячі пересічних громадян нашої держави. Окупанти своїми брудними чоботами топчуть нашу землю. Війна на порозі. Зміцнимо наші Збройні Сили. Прошу внести посильну допомогу для нашого війська на рахунок Приватбанку на спеціальну картку д.і.н, відомого журналіста Данила Борисовича Яневського 5168 7423 1828 3680.

Крим перебуває в інформаційній блокаді (відключені всі опозиційні та українські канали), але працює ще Інтернет (електронна пошта). Необхідно кожному, хто має друзів чи родичів, активно інформувати їх про ситуацію в Україні та світі, морально підтримати їх. Особливу увагу звернути на підтримку українських військових. Влада має більш активно взаємодіяти з Меджлісом кримськотатарського народу. Необхідно негайно на загальнодержавному та місцевому рівні розробити та погодити декілька сценаріїв дій, в залежності від ситуації, яка буде складатися. Жителі територій мають знати вже тепер яким чином влада буде оповіщати їх про ситуацію у випадку її загострення тощо. Відсутність паніки, мобілізація зусиль, згуртованість в цьому бачиться мені наша сила.

09.03.2014 р.

З повагою Є.Сінкевич

Хотят ли русские войны?

Як відомо план анексії Криму був розроблений ще років вісім тому. Росія тільки чекала слушного моменту для його реалізації. Ослаблена економічно,

розшматована політично, дезорганізована правлінням кліки Януковича Україна стала розмінною картою ключових міжнародних гравців. Кожен із них по-своєму намагається зберегти «лице». Путінська Росія демонструє відданість правам людини (буцімто нестерпно жити росіянам в Україні – «хохли» не дають розмовляти російською мовою), та невтручання у внутрішні справи (нібито зелені чоловічки, що напхалися в Крим зі Сходу не мають ніякого відношення до російських Збройних Сил). США – які все про всіх знають, володіли інформацією про наміри росіян ще за тиждень-два до вторгнення, але чомусь скромно промовчали (не поділилися нею з українцями). Не кажучи вже про те, що цей ще один «гарант» нашої безпеки та територіальної цілісності не надто вже поспішає вводити хоч якісь санкції проти агресора. Не чути щось і твердого голосу Великобританії, а країни ЄС налякані весняним загостренням у Путіна дбають перш за все про власну безпеку (за принципом «сиди тихо й не буди лихо»). Аналогії з тридцятими роками минулого століття самі по собі напрошуються.

Я не раз задавав собі запитання: «Чому Путін із таким маніакальним усердям нав'язував (згадаймо листопадові одкровення Глазьева) нам в президенти рецидивіста Януковича? Невже неможна було відшукати на Донбасі людину з незаплямованою біографією?» Звичайно, можна, але для чого? Людина травмована тюремним вишколом легше керована і залежна від пахана. Зрештою, вернемося до Криму. Тут, очевидно, маємо дежавю. Зелені чоловічки поставили на чолі автономії кримінальних особистостей, які із «штанців вистрибують» лиш би прислужитися «хазяїну». А тут ще й Бандюкович, як чортик із конопель раз на тиждень волає з Ростова-на-Дону: «Верніть мене у мою вотчину! Я ж законний!». Пан, пардон, господін Путін грає міченими картами. Це, звичайно обурює США та старушку Європу. Але, не так щоби сильно. Приз на кону і Путіну аж свербить, так хочеться його по швидше вхопити, притулитися до нього, облизати... Тому й «референдум» призначав на 25 травня, згодом на 30 березня, але урвався терпець – на 16 березня. Чого тягнути – показник

підтримки кримчан вже визначений. Як кажуть: «Голосуй не голосуй (далі по тексту)...» Вже в залежності від того як буде реагувати «цивілізований світ» Путін і обнародує результати: ковтоме Крим, чи створить квазі державу. Судячи з того як настирливо російські вояки намагаються вичавити українське військо та флот із місць їх дислокації, прихопивши при цьому озброєння та спорядження; як тиснуть щоб приймали присягу на вірність Криму та відмовляються визнати факт присутності «обмеженого» контингенту російських загарбників (блокування роботи журналістів, не допуск спостерігачів тощо) – запущений в дію варіант проголошення квазі держави. Так би мовити – ми тут ні при чому, просто поруч проходили.

Попутно, російська агентура в опорі на колаборантів створює українській владі проблеми на Сході та Півдні (запасний варіант на випадок широкомасштабного тиску на Україну). Очевидно, це і тиск на західний світ. За принципом: «Хочете проблеми, ми їх вам влаштуємо». Адже відтинання як мінімум південно-східних теренів України дасть російському імперіалізму неабиякі козири у відносинах з опонентами.

Чи варті чогось договори з Росією? Як показує ситуація, що з Росією, що із західними партнерами, «договори вартують рівно стільки, скільки вартують чорнила якими вони підписані». Будапештські домовленості тому підтвердження. Хотят ли русские войны? Українські лідери не вперше наступали на ці граблі: не можна вовка ставити стерегти кошару, всіх овец витаскає.

11.03.2014 р.

Професор Євген Сінкевич

Чем так страшна Европа и как нам собрать кубик Рубика?

Вместо преамбулы

Последствием советской системы правления стало доминирование среди значительной части населения с хорошо развитой системой инстинктов («гомо советикус»). Люди предприимчивые и мыслящие напрочь уничтожались (голодоморы, ГУЛАГ и прочее). Большинство населения СССР жило в страхе перед властью, мнимыми (в том

числе реальными) внешними угрозами. Все поголовно, в школах и вузах изучали иностранные языки. Но, парадокс, – в результате изучения знали их единицы. Не секрет чем больше человек знает языков, тем больше разносторонней информации ему доступно. Русскоязычным гражданам, проживающим на территории союзных республик Кремль давал понять, что знание языка местного населения вовсе не обязательно (освобождение от изучения, 15% доплаты учителям за руссификацию и прочее). Соответственно после распада советской империи русскоязычное население независимых государств попало в некомфортные условия, что не могло не вызывать страх, раздражение и непринятие новой «Родины?». В кризисных ситуациях (экономическая или политическая нестабильность) данный «контингент» питательная среда для сепаратизма или ориентации на Россию.

* * *

«Референдум» в Крыму состоялся. Что дальше? Сдать часть страны на милость оккупанта? Как ситуация будет (может) развиваться дальше?

Чтобы ответить на эти вопросы прежде всего необходимо вернуться к событиям предыдущих лет и даже десятилетий.

Противостояние России и Австро-Венгрии (а также их союзников) относительно контроля на Балканах привило в 1914 г. к началу Первой мировой войны (ставленник России серб Гаврила Принципом, убил наследника Австро-Венгерского престола). В 1917 году истощенная Первой мировой войной и внутренними противоречиями Российская империя «посыпалась». В этих условиях разные силы пытались удержать ситуацию (представители белого движения, большевики и другие левые силы). Пусть и с определенными потерями (Польша, Финляндия и на первых порах народы Балтии) российским большевикам удалось «собрать» (зафиксировать) земли империи под новой вывеской – Советский Союз. Советские вожди обладающие более чем царскими полномочиями одной из целей своей политики поставили задачу как минимум вернуть (и даже увеличить)

бывшие территории в лоно уже СССР. Логическим следствием этой политики на международной арене стало соглашение 23 августа 1939 г. с фашистской Германией, которое торпедировало созданную странами членами Лиги наций Версальско-Вашингтонскую систему построения отношений (послужило началом Второй мировой войны). Следствием этого стал ввод Советским Союзом войск в восточные районы второй Речи Посполитой (Польши), в страны Балтии (и проведение там под военным давлением спешно организованных референдумов), ультиматум Румынии относительно Бессарабии и Северной Буковины, ультиматум и даже война с Финляндией (неизвестная война).

Создание в 1945 г. ООН положило начало формирования новой системы международных отношений с целью недопущения новой мировой войны, предотвращения региональных и локальных конфликтов. Даже в условиях «холодной войны» мировое сообщество выстраивало достаточно слаженную систему договорных отношений направленных на недопущение войн и признание границ государств (Хельсинские соглашения и др.). Противостояние СССР и США в глобальном масштабе (гонка ядерных вооружений, состязание экономических моделей, «решение» национального вопроса и прочее) закончилось развалом Советского Союза. Развал страны с огромными запасами ядерных вооружений поставил мир перед решением сложных вопросов (вспомним, что США и Великобритания были не в восторге от стремительного развала СССР). Поставленные перед фактом состоявшегося краха «империи зла» западные политики приложили максимум усилий чтобы молодые самостоятельные государства «избавились» от доставшегося им в наследство ядерного потенциала взамен на гарантии ведущих стран ядерного клуба (России, США, Великобритании). В частности, Украина такие гарантии получила в соответствии с Будапештскими соглашениями (третья на тот момент за ядерным потенциалом страна).

Как в свое время приход в Германии к власти Гитлера (легальным путем) и его риторика получили поддержку среди

реваншистских кругов немецкого общества, приход на смену дряхлому Ельцину энергичного политика поставившего своей целью возродить былую мощь России вызвало надежду россиян (как внутри страны, так и на постсоветском пространстве). Бывший работник спецслужб большее внимание уделил информационному сопровождению своей внутренней и внешней политики. Поэтому были изгнаны из России олигархи, информационные магнаты Гусинский и Березовский, брошен в тюрьму спонсор политической оппозиции Ходарковский, расставлены на ключевые посты бывшие работники спецслужб. Не вдаваясь в анализ внутренних процессов времен двух российских «рулевых» акцентируем внимание на российской военной доктрине (право военного вмешательства если Кремль усмотрит «притеснение» прав русскоговорящих, право первыми применить ядерное оружие и прочее).

Вспомним события 2004 г. Во время избирательной компании Украину наводнили политтехнологи из соседней страны, которые активно продвигали на пост Президента Виктора Януковича. Именно тогда пропагандировался тезис о том к какому «сорту» принадлежат украинцы в зависимости от места проживания. Наскоком расколоть страну за этим признаком не удалось. Возникает вопрос относительно ставленника Кремля на пост Президента нашей страны. Неужели во всем Донбассе не представлялось возможным найти человека с «не подмоченной» репутацией? Можно. Но, Путину (очевидно и самому богатому олигарху Украины Ахметову) нужен был человек всецело контролируемый – лучшей персоны, как рецидивист с травмированной местами «не столь отдаленными» психикой не найти. Не вдаваясь в подробности избирательного процесса в 2010 г. отметим, что предпринятая кремлевским руководством попытка номер два удалась (за чисто-сердечным признанием в ноябре 2013 г. господина Глазьева) – Президентом Украины стал Янукович.

Деятельность партии регионов и коммунистов (последние все годы независимости последовательно стояли на позициях «пятой колонны») была направлена

на развал независимости – тотальная коррупция, действия направленные на уничтожение среднего класса (наиболее последовательно и активно проявившего себя во время Помаранчевой революции), сворачивание свободы слова, полный развал экономической жизни государства (удвоение внешнего долга, бюджетный дефицит, нищета населения при процветании олигархов и власти, и др.), под видом реформирования – рост карательных органов (СБУ и спецподразделений милиции) и уничтожение армии (финансирование по остаточному принципу и др.), развал судебной системы (телефонное право), создание при партии регионов «прикормленных» подотчетных формирований титушек (спортсмены-неудачники, криминальные элементы), назначение на ключевые посты в правительстве граждан России (СБУ, Вооруженные Силы, Министерство иностранных дел) и многое другое. Даже пламенные сторонники такой политики чувствовали дискомфорт, что порождало неуверенность у Януковича и его хозяев относительно того удастся ли без существенных подтасовок победить на очередных выборах (это продемонстрировали парламентские выборы). Харьковские соглашения (подписанные в нарушение Конституции Украины, что есть преступлением) не дали бывшей власти решения проблемы справедливой цены на газ. Заигрывание с Европой, по мнению Януковича, давало шанс на равных вести переговоры с российским «патроном». Эта тактика в конечном итоге таки сработала, но вмешался непредвиденный фактор – народ (в лице студентов). Силовой разгон дал обратный эффект – вместо того чтобы испугаться, вместо одного битого на Майдан вышло десять еще не битых (не пропавших без вести и не убитых).

Расстрел безоружных людей снайперами и неизвестными автоматчиками поколебал уверенность Януковича переломить ход событий – логическим результатом этого стало его бегство с частью награбленного в Россию. В этой ситуации Путину пришлось выйти из-за ширмы – ввести в Крым войска «стыдливо» открешиваясь от них (дескать накупили в местном сельмаге обмундирования,

оружия и военной техники). Владение Крымом дает режиму Путина контроль над всей инфраструктурой на побережье Азовского моря (в том числе решает проблему Керченской протоки), создает плацдарм для вторжения (с моря) в южные области Украины. Попутно вступила в действие массово привезенная еще в январе в южные города Украины агентура. Вместе с титушками и прикормленными бабушками-коммунистками они начали экзальтировать население и работать на российские телеканалы – дескать смотрите как нас тут угнетают.

Не у всех политиков (не говоря о простых гражданах) пришло еще осознание, что Путин фактически развязал Третью мировую войну. Полетела в тар тара рам вся наработанная мировым сообществом система сдерживания и противовесов, незыблемости границ послевоенной Европы, гарантий странам с безъядерным статусом (или добровольно отказавшихся от ядерного оружия), гарантий национальному меньшинству (кто спросил у татар нуждаются ли они в «защите» Кремля?) и прочее. Россия нарушила украинское и мировое законодательство (проведя «референдум» под дулами автоматов – аналогично действовал после аншлюза Австрии Гитлер).

Чем так пугает Путина перспектива Украины стать ассоциированным членом ЕС? В свое время перспективы вступления в НАТО и ЕС Грузии привели к вторжению российских войск на ее территорию и создание подконтрольных России квази-государств. Судя по провокациям и «пугалкам» типа «бендеровцы идут» Путин пытается навязать на Юго-Востоке Украины (как минимум) квази-государство – Новороссия. Путин понимает всю опасность интеграции Украины в Европу. Слишком многие родственные, производственные узы, значительная украинская диаспора связывают нас. Демократические преобразования, реальная борьба с коррупцией, экономическое процветание – опасны для тоталитарного режима российского «царька». Играя на национальных «струнах» россиян (дескать хохлы русских обижают), культивируя имперские амбиции (благо современные средства информации и

фальсифікації цьому способують) Путін в достатньо коротке время сумел оболванить (или вызвать страх, который как ответную реакцию порождает агрессию) значительное количество далеких от политики россиян. Вместе с тем, задавленная им и изгнанная на периферию политической жизни оппозиция впервые смогла собрать в Москве митинг (шествие) в десятки тысяч людей – не согласных с политикой нагнетания военной истерии.

Как в этих условиях собрать воедино «кубик Рубика» украинской политики? С одной стороны не ввязаться в братоубийственную войну навязываемую Кремлем, с другой сохранить государственность и соборность. Нужно понимать, что Украина в определенной степени есть субъектом геополитического противостояния ведущих стран мира. Вместе с тем, в ситуации в которой в силу объективных и субъективных причин оказалась страна необходимо в первую очередь рассчитывать на собственные силы (агрессия и оккупация сплотили народ), новому правительству важно быстрее взять под контроль внутривнутриполитическую ситуацию, нивелировать деятельность агентуры врага (как не прискорбно, но русские оккупанты на данный момент враги нашей страны), нужно более решительно ставить вопрос перед США и Великобританией (гарантами целостности Украины) о реальных действиях по «принуждению Путина к миру».

17.03.2014 г.

Профессор Е. Синкевич

З чого розпочати і, що робити?

Шановні співвітчизники!

Окупація Криму стала доконаним фактом. Завтра верхня палата держдуми і підпис Путіна поставлять масну кляксу з огляду на «юридичне» оформлення російською стороною цього процесу. Очевидно, сьогодні-завтра перестане розвиватися стяг нашої держави на останніх ще не захоплених (на даний момент) військових об'єктах.

Що маємо (в сухому залишку) та, що будемо мати найближчим часом?

Посилиться потік біженців із Криму. Значно зросте загроза вторгнення на «материкову» частину України. Особливо

загрозливою стала така ймовірність після ліниво-неспішного розгортання щодо агресорів санкцій з боку ЄС та обмеження виключно дипломатичними методами своєї присутності у розв'язанні конфлікту одного із ключових гарантів нашої безпеки та цілісності за Будапештським меморандумом (США). Можна мовити про те, що США і Європа (як свого часу в 1930-х роках) умили руки.

На що може розраховувати Україна? На застарілу техніку часів СРСР; на недостатньо треноване кадрове військо (наприклад пілоти більше літали у сні, чим наяву); на ентузіазм добровольців, що штурмують воєнкомати; на підтримку частини населення. Необхідно пам'ятати, що певна (далеко не вся) частина «російськомовних» після розвалу СРСР, потрапила в дискомфортну ситуацію (в першу чергу ті, що зовсім не володіють українською мовою – переважно люди перед пенсійного та пенсійного віку в Південно-Східному регіоні). В промислових центрах молодь покинута на призволяще згуртувалася під партійними стягами (переважно регіоналів) в тітушкінські загони. Багаторічна робота по роз'єднанню (поділ на сорти у виборчу компанію 2004 р.) українців дала свої рясні плоди. Окрім нахабно діючих диверсійних груп ворога (на кінець почали їх відловлювати) маємо ще й діяльність колаборантів, що в умовах війни не припустимо. Втрачено флот (зрада чи дурість, некомпетентність?) – маємо один лиш флагманський корабель «Сагайдачний». Є ще можливість швидко ввести в дію ракетний крейсер «Україна», що понад 20 років іржавіє в доках Миколаєва.

Чого очікувати?

Ворог швидше всього вдасться до наступу ще до 25 травня. Надто вже не хочеться Путіну допустити повну легітимізацію президентської гілки влади в Україні шляхом народного волевиявлення. Основна мета загарбників вже всім добре зрозуміла (адже в даній ситуації Крим окрім економічних проблем нічого доброго не несе). Вести широкомасштабну війну по всій території України надто дорого. А, от відрізати решту України від морів, забезпечити Криму подачу всього необхідного (вода, електроенергія, шляхи сполучення тощо),

об'єднатися з Придністров'ям – такий план кремлівських стратегів достатньо ймовірний (тим більше США своїми заявами про невтручання у військову фазу, фактично заохочують до таких дій).

На що сподіватися? Чи на кого сподіватися?

Ліозії та пропаганда зробили свою справу. Частина населення розраховує на «хеппі енд», частина сподівається, що якимось минеться і війни не буде. Дійсно, надія є, але такий розвиток подій в наших з Вами руках. Очевидно, кожен тепер розуміє, що необхідно розраховувати перш за все на власні сили нашого народу, на нашу згуртованість. Українці, росіяни, євреї, білоруси, грузини, вірмени та громадяни інших національностей з усіх регіонів країни вибороли нашу свободу на Майдані. Тільки єдиний, згуртований український народ може стати тим аргументом, що зупинить меч в кривавих руках Путіна. Хочу поділитися власним досвідом. Регулярно надсилаю кошти на підтримку нашого війська (як свого часу й на підтримку Майдану). Люди зібрали чималу суму, але вона все ж таки надто мала (50 копійок на одного українця). Чи так ми маємо боронити свою державу? Хтось думає, що у випадку чого можна буде відсидітися за парканом. Не вийде браття! В Чечні росіяни кликали Путіна на виручку. Ракети та бомби (в тому числі заборонені міжнародними конвенціями – кулькові, вакуумні, фосфорні) зрівняли Грозний із горизонтом (з росіянами та чеченцями). Такої долі ми собі бажаємо?

Якщо ліньки піти в найближче відділення банку і переказати сотню-другу ..., скиньте хоч 5 гривень (щоденно – не викуріть цигарку, не випийте зайву пляшку пива) на номер 565. Ці кошти допоможуть людям, які жертвують значно більшим – власним здоров'ям та життям, захищаючи нашу Вітчизну. Не будьте пасивними, зателефонуйте друзям та родичам – організуйте їх на добрі справи. Адже жити під окупацією, під фашистською путінською диктатурою – огидно і не достойно вільної людини.

20.03.2014 р.
Євген Сінкевич

* * *

Уважаемые коллеги из России, Белоруссии, Польши и Украины! Вчера мне звонила Наталья, менеджер отеля Пальмира Палас по вопросам поселения. Интересовалась состоится ли в начале апреля симпозиум? Они предложили скидку 35% по оплате. Я извинился перед менеджментом отеля и объяснил, что проведение в сложившихся условиях нашего мероприятия засвидетельствует моральную и материальную поддержку оккупантам. Проведем еще конференции после освобождения от захватчиков Крыма. Прошу с пониманием отнестись к решению оргкомитета симпозиума.

21.03.2014 г.

Профессор Е.Синкевич

Не своєчасні роздуми

Свого часу, коли СРСР на зламі 1939-1940 рр. провадив війну проти Фінляндії він поплатився за агресію видаленням із Ліги націй. Тактичне завдання ціною значних людських втрат Червона армія виконала – терени з містом Выборгом та в районі сучасного Петрозаводська вдалося відторгнути на свою користь. Однак, в радянських підручниках з історії ці події не знайшли належного відображення – не було чим особливо похвалитися. Лінія вихованця російського генштабу Маннергейма, тактичні новинки та самовідданість фінів зробили свою справу – ворог змушений був послабити апетит. Тому, серед істориків це протистояння отримало назву «невідомої війни».

Очевидно, з плином часу, події 2014 року в Криму в істориків отримують назву – «дивна війна». Понад двадцять років український народ утримував свій флот та інші підрозділи. В минулому році, на кінець, в бойову шеренгу після тривалого капітального ремонту, стала єдина наша субмарина «Запоріжжя». Дислоковані поруч із підрозділами Чорноморського флоту Росії українські військові не раз брали участь у спільних навчаннях та парадах. Ідилія закінчилася, коли «невідомі» зелені чоловічки заповнили весь Крим. Щойно сформований в Києві уряд зайняв очікувальну позицію (очевидно така тактика була узгоджена із західними політиками?) Призначений виконувачем обов'язки міністра

оборони зайняв достатньо не певну позицію в умовах російської агресії, яка полягала в тому, що апелював до необхідності рішень Верховної Ради та Верховного головнокомандувача. Тому конкретних дій, які зазвичай здійснюють війська і флот у випадку агресії не здійснювалося. Підрозділи та кораблі перейшли до стану підвищеної готовності – цим заходи вичерпалися (військо перейшло до вичікувальної тактики). Хотів би звернути увагу, що навіть командувач військовим округом (не говорячи вже про міністра оборони) має право оголосити навчальну тривогу (чи бойову), що дає підстави командирам (в залежності від вище зазначеної команди) вивести підрозділи в райони розгортання (відкрити спеціальний пакет) і діяти за обставинами. В такому разі, флот з повним боекомплектком та провізією вийшов би у відкрите море, а сухопутні частини в райони розгортання. Безпосередньо в частинах залишилися би бойові розрахунки (черговий та його заступник, начальник караулу та караульні, які діяли би відповідно до статуту). Піднялися би по тривозі літаки, які можна було би перенаправити на вільні аеродроми Херсона та Миколаєва. Призначений за рекомендацією міністра оборони головнокомандувач українського флоту Березовський, виявився банальним зрадником. Безініціативний головнокомандувач не взяв на себе відповідальності – очікуючи «з моря погоди» (себто поетапного захоплення ворогом кораблів, бойових літаків, складів та техніки). Команда на застосування зброї поступила тоді, коли її застосування прирікало українські підрозділи на безглузді жертви (коли жодну з поставлених політичних, тактичних чи ще якихось задач виконати стало неможливим). Не зрозуміло, чому не ставилося завдання затопити флот, знищити склади тощо? Виходить, що всі ці двадцять із лишком років наш народ працював на зміцнення збройної могутності сусідньої держави-агресора. Як тепер вивести з ворожого оточення деморалізованих таким керівництвом беззбройних захисників Вітчизни? «Дивна війна», – як лейтенант та історик не можу привести аналогій.

22 березня 2014 р.

С.Сінкевич

Замість передмови

Шановні колеги!

Вже майже місяць я розсилаю тексти своїх роздумів щодо актуальної ситуації в Україні, зокрема стосовно Криму. Я свідомий того, що для багатьох інтервенція збоку Росії стала несподіванкою і ця обставина вносить сум'яття в роздуми щодо цього питання. Впродовж 6 років читаю лекційні курси «Міжнародна та Європейська безпека, а також «Міжнародні відносини країн Центрально-Східної та південно-Східної Європи» Для мене агресія Росії не стала чимось несподіваним, про її вірогідність твердив студентам не однократно, що в частини з них викликало саркастичні посмішки – мовляв перегрівся очевидно професор на сонечку – це ж неможливо щоб «брат пішов на брата», адже ми належимо до спільного східнослов'янського коріння. Як діяти нам у цій не простій ситуації? Дозволю собі зробити визначення сучасного стану речей (на сьогодні, 23 березня 2014 р.) і запропонувати Вашій увазі ймовірні кроки державних органів та громадян.

Як нам облаштувати країну – Україну?

Перш ніж братися до справи, необхідно зрозуміти, що відбувається в Україні, а також навколо неї. Смію стверджувати, що агресія Російської Федерації проти України знаменує собою початок Третьої світової війни з усіма її можливими неприємними наслідками. Щоб не бути голослівним і нікого не залякувати, щоб не накликати загроз («не буди лихо, пока оно тихо») спробую провести певні історичні аналогії.

Завершення Першої світової війни знаменувалося розпадом чотирьох імперій: Російської, Австро-Угорської, Пруської, Отаманської. Війна з її небувало великими людськими жертвами показала нагальну необхідність у створенні якісно нової моделі взаємин у Європі (лозунг Об'єднаних Штатів Європи, який у 1916 р. В. Ленін висміяв у своїй одноіменній статті). На руїнах імперій поневолені народи отримали можливість відродити або заснувати свою державність. Не всім у повній мірі вдалося скористатися з такої нагоди. Зокрема втратили свій шанс українці. Паралельно з громадянськими конфліктами (війнами), формуванням нових кордонів у Європі, створенням Ліги націй, склався новий порядок міжнародних відносин – Версальсько-Вашингтонська система. Боротьба українців за свою

незалежність дала таки можливість створити свою квазі-державу – УСРР. Керована більшовиками делегованими з Москви республіка мала достатньо тісні інтегративні зв'язки з Кримом. Це було викликано не тільки географічним та економічним чинником, але й наявністю на півострові достатньо великого прошарку українців (затіяний більшовиками на весні 1921 р. перепис населення показав, що їх там більшість – тому без врахування цієї обставини, рішенням ЦК ВКПб Крим було проголошено складовою частиною Російської Федерації). В Кремлі існувало бажання сполучити півострів з федерацією шляхом входження до її складу й теренів Донбасу та північної Таврії. Цю місію, на думку лєнінців, мав виконати Володимир Винниченко. Однак, не так сталося, як хотілося (Винниченко швидко повернувся до Відня). На руїнах Російської імперії (хай із певними виключеннями) виник Радянський Союз, засновниками якого на перших порах були чотири союзних республіки (дві з яких федеративні). Складні внутрішньополітичні процеси в СРСР та УСРР (голодомори, колективізація, чистки) не стали на заваді включенню в 1934 р. Радянського Союзу до Ліги націй (пропагандистська компанія організована Й. Сталіним так замилила очі західним емісарам, що ті «не помітили» чи не захотіли помічати ні наслідків голодомору, ні масових репресій). Очевидно, включення СРСР до «клубу цивілізованих країн» було свого роду відповіддю на прихід до влади в Німеччині, у 1933 році, Націонал-соціалістичної партії на чолі з А. Гітлером. Однак, нерішучість лідерів Західно-європейських країн, закулісні ігри та інтриги дали можливість для подальшого порозуміння між собою двох тиранів століття. Їх альянс закріплений договором від 23 серпня 1939 року обумовив поділ країн Європи на зони інтересів двох диктаторів. Розв'язання Другої світової війни 1 вересня 1939 р. стало наслідком цих домовленостей. Ліга націй і Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин де-факто перестали бути інструментом мирного врегулювання спірних питань. Запізніле рішення про виключення СРСР (1940 р.) з Ліги націй вже не могло зупинити

розкручений маховик агресії. Про психічні та фізіологічні відхилення А. Гітлера і Й. Сталіна загальновідомо. Зрозуміло, що двом «буйним» пацієнтам психіатрів неможливо було ужитися спокійно у «європейському домі». Народи світу дорого заплатили за апетити безумних вождів.

Заснування ООН і формування нової повоєнної системи (Гельсинський договір щодо непорушності кордонів країн Європи та ін.) міжнародних договірно-правових відносин (навіть в умовах біполярної системи) дозволило уникнути поглиблення глобальних конфліктів, у тому числі з використанням ядерної зброї (Карибська криза). Знекровлений виселенням татар (1944 р.) та спустошений війною Крим потребував людських і матеріальних ресурсів. Включення відповідно до всіх необхідних юридичних процедур півострова як автономної області до складу УРСР дало позитивні наслідки – свідченням цього став розвиток туристичної та аграрної галузі. Україна в свою чергу передала Російській федерації деякі території Харківської області (Валуйки) та Луганщини. Розвал Радянського Союзу обумовив нову реальність у Європі та світі – колишні республіки СРСР де-юре стали незалежними державами, розвалився Варшавський договір, припинилося протистояння двох суспільно-політичних систем. Понад 90% українців підтримали на референдумі незалежний статус держави і обрали нового (старого) лідера – Президента Л. Кравчука. Стара номенклатурна колода, яка обслуговувала Кремль разом із опозицією (де теж достатньо було агентів Кремля, тільки прихованих) не провівши люстрації взялася до розбудови держави. Українців тішило те, що на відмінну від республік Союзу при його розвалі вдалося уникнути кровопролиття та територіальних чи інших критичних конфліктів. Всі без виключення жителі, що на момент проголошення незалежності проживали на теренах України отримали можливість стати громадянами молодшої держави (навіть ті, що вороже поставилися до цього – вважаємо обмін радянських паспортів на українські без врахування бажання мешканців помилкою. Вороже налаштовані щодо української державності

люди отримавши нав'язаний їм замість радянського український паспорт, отримали інструмент для реалізації своїх переконань – можливість підтримувати на виборах політиків антидержавників). Лідери компартії України ніколи не приховували своїх намірів привести Україну під владу Кремля. Розібравшись із внутрішніми проблемами (Чечня, перекроювання адміністративного устрою, встановлення контролю над свободою слова, знекровлення опозиції тощо) кремлівські лідери разом з українським олігархом Р. Ахметовим виплекали партію регіонів з її лідером В. Януковичем. Певний час я не міг збагнути головоломку – чому з такою наполегливістю і навіть впертістю (особливо під час виборчих компаній) нав'язувалася особистість Віктора Януковича, людини з явно «підмоченою» репутацією. Невже на Донеччині не можна було віднайти лідера з широким кругозором, скромного у повсякденному житті, з привабливою біографією? А такий був не потрібний – освічена людина, з незаплямованим минулим була б не керована олігархічним українським та кремлівським кланом. Російські спецслужби, соціологи, психологи, політтехнологи, медійники вкупі з українськими ретельно ліпили для нас образ В.Ф. – господарника; свого пацана з народу, який «порожняк не гонить»; зрештою, «професора». Рецидивіст-гопстопник, що у злочинному світі знаходився на нижчих щаблях ієрархії (той, що спав на шконці поблизу параші) добре засвоїв уроки молодості – служи вірою і правдою пахану, товчи тих хто знаходиться нижче тебе в ієрархії, розставляй виключно своїх людей на «хлібні місця», налагодь безперебійну систему поборів та відкатів. Так і зажили ми «щасливо» під контролем донецьких опричників. Не дарма народ відреагував на цю обставину анекдотом: «В Донецьку, а особливо в Єнакієво люди на вулицю бояться потикатися. А чому? Тому, що всіх відловлюють і відправляють у регіони чимось керувати». Прокурори, начальники СБУ, начальники ДАІ та міліції, податківці, митники, керівники обласних державних адміністрацій по всій державі призначалися майже виключно з Донбасу. Не меншим був цей клан і в столиці – на ключових

державних постах. Але, була й новація, аналоги якої не так легко відшукати в історії (на пам'ять приходить хіба міністр оборони ПНР громадянин СРСР – К.К. Рокосовський). Збройні сили держави, СБУ – очолювали громадяни сусідньої держави. «Смотрящі» з Москви були приставлені й у Міністерство закордонних справ та інші ключові структури держави. Впродовж всього правління В. Януковича здійснювалися спроби заставити українців жити за стандартами тоталітарної Росії (наступ на свободу слова, повернення до темників, заборони судів на мирні акції протестів, підкупи та залякування опозиції, телефонне право тощо). Із спортсменів-невдах та гопників сформували підконтрольні обласним організаціям партії регіонів загони тітушок. Васали комуністи пригорнули до себе активних і прикормлених любимим продуктом – гречкою «бабушок» та «дедушок». Газовий вентиль у руках російського керівництва слугував безвідмовним механізмом впливу на українських очільників (Харківські угоди, призначення одіозного і злодійкуватого міністра Д. Табачника тощо). Український артистичний бомонд (за не значним виключенням) швидко зорієнтувався (особливо після оголошення нев'їздною до Росії В. Сердючки) якою мовою і в якій тональності необхідно співати (чи не співати). Альфа-самець із сусідньої держави на стільки оволодів ситуацією в Україні (контррозвідка, СБУ, міліція – під контролем, військо і флот – в напівпритомному стані), що міг вже не церемонитися з поставленим «смотрящим» за Україною Віктором Федоровичем і в наглу, нехтуючи дипломатичним протоколом та етикетом запізнюватися (на пару голин) на зустріч. Адже по дорозі трапилися російські байкери (така приємна несподіванка), що відмовити собі покататися на моцику не вистарчило сили волі. Заслані з Росії масовики-затійники гнали населенню України на численних телешоу всяку «пургу», аби не замітили, що з під носа у нас викрадають державу. Щоб не повадно було мітингувати на Майдані – там впродовж кількох років, влаштовували майданс. Набивши власні кишені, синів та близького оточення, Віктор Федорович все ж

таки спробував показати кремлівським ляльководам (злобним карлика́м) свій норов. Не поважаєте? А, я асоціацію з ЄС підпишу! Запалу, правда, вистарчило замало (компромату аж забагато). Тому, «підібгавши хвоста» щось таке там не зовсім зрозуміле булькотів у Вільнюсі, зіскочив із підніжки потяга, що мчався до Європи. Події листопада 2013 – березня 2014 рр. ще свіжі у кожного в пам'яті.

На чому базувалася моя впевненість, що Росія є загрозою і навіть ворогом незалежної України? Ми дійсно в 1991 р. отримали незалежність (де-юре), але не отримали свободи. Україна (як і більшість колишніх союзних республік) фактично залишилися свого роду протекторатом (домініоном) Російської Федерації. В чому це проявлялося? Наш правлячий клас, як зрештою і опозиція, надто сильно виявився прив'язаний до Москви мовою, освітніми традиціями, економічними та кооперативними зв'язками, військовими технологіями, шляхами сполучення, моделями мислення, шаблонами розв'язання проблем тощо. Інакше кажучи, звикли бути на побігеньках у Москви, тому задавити у собі «раба» якось не виходило, а на багатьох до того ще й був там «де потрібно» компромат (адже люстрацію за обоюсторонньою згодою влади та опозиції провести не відважилися). Мало хто з представників правлячого класу володів окрім російської ще якоюсь іноземною мовою, тому було краще мати справу з росіянами. Окрім того ментальність сусідів ближча та зрозуміліша (випили по чарчині й братання в розпарі). Зрозумілими, відпрацьованими ще з часів СРСР були схеми взаємних відкатів, за принципом «ти мене поважаєш і я тебе поважаю» і кінці в воду (тут на згадку приходять довго тліючий і заплутаний «скандальчик» навколо ЕСУ). Мережа залізничного сполучення, сформована ще за часів Російської імперії та СРСР теж сприяла збереженню інтегративних взаємин. Особливий статус посіли кооперативні відносини високотехнологічних підприємств у галузі ракетобудування, озброєнь, енергетики тощо. Самі по собі, багато з перерахованих вище чинників не є загрозливими чи навіть негативними при умові рівноправних двосторонніх відносин.

Однак, їх позитивний потенціал може розвиватися на основі взаємоповаги та рівноправності у взаєминах. Як показав час, рівноправності якраз і бракувало. Російський бізнес маючи кращі стартові показники (врахуймо, що всі активи СРСР успадкувала Російська Федерація) активно скуповував українські заводи і фабрики, але не для того щоб виконати інвестиційні умови (якщо такі були). В такий не хитрий спосіб прибирали конкурентів (стоїть роками не працюючий Херсонський нафтопереробний завод і т.д.) В Криму ключовим дестабілізуючим чинником залишався ЧФ Росії. «Побратські» був розділений військово-морський флот – Україні дісталось декілька іржавих «калош» і списана дизельна субмарина («Запоріжжя»). Натомість, окрім ключових бухт, боездатних кораблів, полігонів, маяків та багато чого іншого Росія погодилася визнати за собою сплату символічної орендної плати. У всіх багаторічних двосторонніх відносинах Кремль давав зрозуміти українським політикам – хто господар становища. Неefективна і енерговитратна, зав'язана перш за все на російський ринок економіка нашої держави обумовлювала й політичне лузерство. Намагання вести власну політичну лінію (ГУАМ, курс на членство в НАТО та ЄС) вправно присікалися російською стороною.

Прихід до влади в Росії разом із В. Путіним цілої когорти працівників «невидимого фронту» обумовив нову стратегію Кремля. Курс було взято на домінування в СНД, на входження до когорти світових лідерів (G8), лідерство у світі (Сирія, Венесуела тощо). Подорожчання енергоносіїв у рази, дозволило Росії підвести під амбіції лідерів економічне підґрунтя. Приборкання непокірної Чечні та військова компанія (під час олімпійських ігор) в Грузії, збереження осередків напруги в Придністров'ї й Нагірному Карабасі дозволяють російському керівництву зберігати пострадянський простір в якості власної «вотчини». Прийнята декілька років тому військова доктрина Росії недвозначно дала зрозуміти, що всяке намагання країн СНД вийти з-під впливу Москви буде жорстко присікатися (право привітливного ядерного удару, право

військового втручання якщо Кремлю видасться, що права «співвітчизників» ущемляються). При тому, як показала практика в поняття «співвітчизники» можуть включатися як росіяни, так і російськомовні, а також ті, що отримали російський паспорт).

Штучно підігрівалася в Україні внутрішня напруга (2004 р. – розкручування регіоналами тези про три сорти українців у залежності від місця проживання); поширювалася неправдива інформація, що південно-східний регіон утримує західно-українські області (статистика свідчить, що Кримська автономія, Донецька і Луганська області є дотаційними, тоді як Львівська і ще чотири області держави бездотаційні), регулярно регіонали з комуністами вкидали у суспільство мовне питання (це при тому, що в більшості великих міст південно-східного регіону домінують російські школи тощо). Аналізуючи концептуальні засади зовнішньої політики Кремля, поведінку російських лідерів (у тому числі пограння прав і свобод громадян в Росії), регулярні пропагандистські компанії (українці крадуть газ тощо), зростаючі амбіції та риторику В. Путіна, як збирача російських земель, засилля за останні 3-4 роки російської агентури та колабораціоністів (заяви В. Литвина та інших високопосадовців стосовно переваг позаблокового статусу) в Україні – не можна було не прийти до висновку, що держава-сусідка (в опорі на наших корумпованих чиновників) є джерелом реальної загрози для України.

Стійкість Майдану, втеча В. Януковича і його прихвоснів (до-речі, любитель раритетних архівних документів Д. Табачник дременув) до Росії, перспектива денонсації Харківських угод та підписання Україною з ЄС Договору про асоціацію, привели в дію давно приготовлені В. Путіним механізми анексії Криму. Небезпека цих дій полягає в тому, що РФ фактично стала на шлях розв'язання Третьої світової війни. Аналіз промови В. Путіна виголошеної в Георгіївському залі Кремля по своїй структурі, аргументації і риториці повністю співзвучний із промовою виголошеною свого часу А. Гітлером у виправданні розв'язання агресії Німеччиною. Російське

керівництво фактично торпедувало всю систему міжнародно-правових відносин, що сформувалася після Другої світової війни. Окрім того, Російська Федерація за Будапештськими домовленостями виступала одним із гарантів територіальної цілісності України, як держави, що добровільно відмовилася від третього за значимістю ядерного потенціалу, порушила взяті на себе зобов'язання. Дії російських лідерів підривають принципи нерозповсюдження та не набуття ядерної зброї іншими державами не членами «ядерного клубу». Москва веде широкомасштабну інформаційну війну, із метою виправдати загарбницькі дії перед власним народом та світовою громадськістю. Д. Кісельов (кремлівський пропагандист) відкрито заявив про можливість використання Кремлем у боротьбі за світове панування ядерної зброї.

Про перебіг подій у Криму та діяльність Міністерства оборони України, а також небезпеку розгортання російського вторгнення в південно-східні області нашої держави я писав у попередніх аналітичних оглядах. Стає все більш очевидним, що В. Янукович разом із провладними партіями та частиною підконтрольних мажоритарників, під керівництвом кремлівських ляльководів, вели Україну до повного поглинання Російською Федерацією.

Що ж таки робити в цій складній ситуації? Як нам облаштувати Україну?

Виділимо поточні (тактичні) невідкладні завдання, а також стратегічні.

Під загрозою продовження зовнішньої агресії необхідно блискавично відбудувати (опираючись на патріотизм населення) дезінтегровані силові структури (всі). Особливо непокоїть у війську навіть не застаріла техніка та озброєння, а штатні безініціативні керівники вищого командного складу (діяльність в.о. міністра оборони тому свідчення). По можливості повернути на службу «витіснених» патріотів – фахових офіцерів СБУ, міліції, контррозвідки. Невідкладно провести переатестацію офіцерських кадрів у силових структурах (з використанням детектора брехні та оперативних денних), що вбереже від повторення ситуації з новопризначеним командувачем флоту Березовським. Негайно

розробити комплексний план дій на випадок продовження агресії РФ, приділивши особливої уваги силам ПВО. Більше уваги звернути на патріотичне виховання народу (нема жодної повноцінної програми на телебаченні). В Криму ключовим дестабілізуючим чинником залишався ЧФ Росії. Відповідно до умов військового стану (зважаючи на окупацію Криму) жорстко присікати прояви сепаратизму та колабораціонізму.

Особливу увагу державних і місцевих органів влади, громадських і волонтерських організацій скерувати на допомогу біженцям з Криму (тимчасове житло, побутові умови, робота і фінансове забезпечення тощо). Хаос у цьому питанні може викликати суспільну напругу.

Перші кроки уряду направлені на оптимізацію фінансової ситуації в країні заслуговують схвалення. Необхідно пам'ятати, що попередні спроби скорочення державно-управлінського апарату закінчилися його розростанням. Оптимізувати чиновницьку ланку і рішуче відсікти зайве (резерви є в припиненні дублювання функцій різними відомствами, надто багато контролюючих і дозвільних органів). Отримані кошти від країн ЄС та США направити на створення нових робочих місць (тут і придійдуться організаторські навички вчорашніх держслужбовців, зменшиться безробіття).

Держава мусить побороти корупцію. Потрібно скористатися напрацьованим досвідом західних країн. Наприклад, а Республіці Польща не залякують хабарників великими термінами чи навіть довічним ув'язненням (утримання в'язня коштує дорого), а штрафують хабарника за моральний збиток державі та постраждалій через його дії особі, а також суд позбавляє всіх дипломів, ступенів та звань (це дорога у двірники, охочих грати в такі ігри майже немає).

Люстрація суддів та державних службовців, рівність всіх перед законом (невідворотність покарання за злочин), справедливість судових рішень (викорінення телефонного права) – суддів призначає парламент (ні в якому разі не Президент).

Європейські правила для вітчизняного бізнесу (мінімум особистих контактів з чиновниками при реєстрації підприємств),

зрозуміла і не дискримінаційна система оподаткування, в тому числі й фізичних осіб (чому, скажімо не ввести ставку 5 грн. за квадратний метр житла для всіх – маєш 70 квадратів квартиру, плати 350 грн. і все; маєш дві квартири – плати в двічі більше; маєш дім 1000 кв. метрів – плати 5000 грн., а щоб не було таких шустрих як Віктор Федорович зі своїм Межигір'ям – фірми теж повинні сплачувати аналогічний чи вищий податок).

На часі реформування НАН України, яка перетворилася на дім престарілих. Пригадую історію, що розповів очевидець одного із засідань Президії НАН України: «Зайшов до зали Президент НАН України і каже – Привіт пацани! А, пацанам по 80 і більше років». Зважаючи на вік Б.Є. Патона, вони дійсно, пацани! Тільки толку для науки від тих «пацанів», як з козла молока. Краще спрямовувати кошти під конкретні програми чи науково-дослідні колективи націлені на реалізацію поставлених завдань. В США теоретична та прикладна наука зосереджена в науково-дослідних лабораторіях (центрах) при університетах – кошти виділяються під конкретних науковців та їх колективи. Не дивно, що щорічно завдячуючи такій системі організації наукової праці американські науковці стають лауреатами Нобелівської премії. Щось наших не пригадую? Якщо система НАН достатньо аморфна і дряхла структура, то вищі навчальні заклади (за невеликим виключенням) потонули в хабарництві й круговій поруці. Відповідно, для чого паритися над дослідженнями, підручниками та монографіями, коли екзаменаційна сесія добре кормить. Окрім того, не поганий заробіток дають корумповані чиновники (депутати), марнославству яких немає меж – один поперед одного пхаються в черзі на придбання дипломів із науковими ступенями та вченими званнями (розплодили професорів). В радянські часи в УРСР було 10 університетів. Тепер декілька сотень. Кількість аж зашкалює. А якість ще та. В Європі щодо цього є простий і зрозумілий підхід та розрахунок – на один мільйон населення приходиться один університет, який фінансується державою. Державні вузи нараховують по 10 і більше тисяч студентів.

Потужні університети здатні акумулювати кошти на пріоритетні науково-дослідні програми і прикладні проекти. Менше здійснюється витрат на численний штат ректорів, проректорів та їх обслуги (помічники, секретарки, водії тощо). У нас кожен новий міністр отримував від чергового Президента вказівку реформувати освітню галузь. Але, віз і нині там, де його залишили на початку 1990-х років. Майже загроблена система професійно-технічного навчання молоді. Відповідно – вищі навчальні заклади перетворилися на своєрідний відстійник, куди приймають всіх охочих відкосити від служби у війську чи відсидітися в умовах тотального безробіття, яке особливо торкнулося молоді.

Медицина. В аптеках полиці ломляться від ліків, а хворих не меншає. Наша безкоштовна медицина фактично вже давно платна – за профогляд заплати, за операцію заплати, роди – теж. Не приведи Господи щось серйозне – біда. Щодня по телебаченню і радіо волонтери збирають на дороговартісні операції за кордоном, бо вітчизняна медицина зарадити не здатна.

Освіта й медицина – дві ключові складові рівня життя людини. Не розвиваємо інтелект нації – біда. Немає здоров'я – висока смертність.

Якщо найближчим часом Європа відкриє кордони дня українців, запровадивши безвізовий режим – всі хто в стані бігти, побіжать з країни. З ким залишиться влада? З німецькими пенсіонерами? Що тоді робити?

Держава потребує реформ. Реформи мають бути справедливими і зрозумілими. Розуміння цього, штовхало наших героїв під обстріли на Майдані. Не змарнуймо їх мрію на краще майбутнє. Відстоїмо свій Європейський вибір. Відстоїмо Україну в боротьбі з російським імперіалізмом.

23.03.2014 р.

Професор Євген Сінкевич

Чим так небезпечні для Криму «бандерівці»?

Бандерівці йдуть – лунало ще недавно по містах та селах Криму. Бандерівці йдуть – лунає в населених пунктах Південно-Східної України. Перелякані такою звісткою прихильники «Русского единства», партії

регіонів та комуністів гуртують свої лави від цієї «коричневої чуми XXI століття». Як співав свого часу В. Висоцький: «Страшно – аж жуть!» І навіть, товариш В. Путін не забув згадати про отих страшних «бандерівців» у своїй промові, виголошеній у Георгіївському залі Кремля. Щоправда ніхто тих «бандерівців» так і не бачив ні в Криму, ні в інших регіонах України. Але, зрештою, хіба це має значення. Головне згуртуватися в якомусь місці – і тремтіти, і тремтіти, адже – страшно аж жуть! Наприклад, в Миколаєві активісти «тремтять» біля пам'ятника визволителям міста від фашистів (Героям Ольшанцям) – адже прийдуть «бандерівці» із Західної України і розіб'ють на сувеніри святиню. Аргумент, що ті «бандерівці» чомусь не нищать аналогічних пам'ятників на заході держави не діє на екзальтованих бабусь і діловито-агресивних молодиків.

Страшилка про вурдалаків «бандерівців» не нова – її активно використовувала радянська пропаганда. Путінська Росія, як ідейний спадкоємець СРСР приперчивши цю страшилку стосовно українських патріотів лякалкою – коричнева чума наступає і дещо надавши їй нового колориту (не «бандерівці», а «бандерівці» – очевидно жителі Бендер?) стала грудьми проти загрози «руському миру». Крим так і не дочекався тих «бандерівців» (мабуть не доїхали, хоч кожен потяг зі Львова зустрічали дужі хлопці з битками). Мабуть зійшли по дорозі, або злякалися і не приїхали. Зрештою, головне не це. Головне, що в Кремлі відчули отой переляк і вчасно надіслали «зелених чоловічків». Тепер, Кремлю бажано щоб в південно-східних регіонах теж сильно-сильно злякалися отієї коричневої чуми, тих невидимих, а тому ще більш небезпечних «бандерівців». Адже, браття на східних кордонах України вже й сотисячні загони борців з «бандерівцями!» приготували.

Зрештою, я відволікся. Адже, обіцяв вести мову про те, чим так небезпечні для жителів півострова (тепер вже по Аксьонову – острова Крим) оті «бандерівці». Перш за все, їх небезпека полягає в тому, що їх ніде не видно. А, коли не можеш розгледіти ворога – то він ще більш небезпечний і лякає до запаморочення. Так, так – до запаморочення

в мізках. Проникнувши в мозок «бендерівець» там поселяється і робить людину агресивною, що спасу від самого себе вже нема. Тільки зелені чоловічки здатні вигнати його звідти та з Криму. Тому, сльози радості виступили на очах певної частини кримчан, коли побачили, що Кремль побачив їх муки і надіслав «зелених чоловічків» (хоча ні, В.Путін привселюдно сказав, що то не його хлопці) щоб допомогти викурити коричневу чуму в уособленні «бендерівців». Здається спрацювало – викурили? Навіть акт «очищення» провели – «найдемократичніший» референдум.

Та от тільки біда. «Очищення» провели, а проблем і страхів не зменшилося. Банкомати заблоковані, тому надіслану з Києва пенсію чи заробітну плату з них не виколупаєш. Як кажуть: «Война войной, а кушать хочется всегда». Але спасибі «дяді Вові-визволителю» подбав. Як тільки отримаєш новий паспорт із «курицей» на обкладинці так і заживеш щасливо – отримаєш такі рідні та бажані рублі. Правда, кажуть, що не тільки реєстр виборців і банкомати заблоковані. Немає доступу до реєстру нерухомості. Але, це не біда для справжніх героїв – борців із «бендерівцями»! В паспорті вас пропишуть. Правда не за місцем проживання (в якійсь там Ялті чи Алушті), а в одному з покинутих гуртожитків Воркути (чи Магадану). Чуму не за місцем проживання? Адже в українському паспорті вказана прописка! Борони Боже! Ви, що! Український паспорт із пропискою, то таємна зброя «бендерівців». Ви, що цього не знали! А, якщо не міняти паспорт і все ж ризикнути і залишити український? Звичайно, звичайно – можна! Ви ж тепер проживаєте в самій демократичній країні світу – Росії. От, тільки рублів (пенсії чи зарплати) вам не бачити, як свого носа, чи вуха (ой, ми їх вам ще не відтяли?). Тому валіть до своїх «бендерівців» хай вони вам платять! А квартира (дім), майно – нажиті непосильною працею? Гражданин: «Было ваше – станет наше!».

Ось, приблизно, такі діалоги звучать на «визволеному» «зеленими чоловічками» острові Крим. Пішли вже перші звільнення. Так, за рішенням вченої ради в Таврійському університеті кафедру історії України

перейменовано в кафедру історії Отчества. Відповідно з речами на вихід виставлено д.і.н., професора Ганкевича. Не сприймаєш нових порядків, не отримуєш російське громадянство – пухни з глоду, або «вали» на материк. Зрозуміло, що тому хто змушений покинути домівку, продати житло (заблокований реєстр) неможливо. Ще на початку вторгнення окупантів я отримував інформацію, що в глибинці Росії ведеться агітація щодо переселення «на возвращенные» землі. Думав нісенітниця! Не така вже нісенітниця. Повним ходом йде захоплення майна. Зелені чоловічки прилаштовують прихоплену військову техніку та спорядження. «Самообронці» все інше, що «погано лежать». Методично ведеться робота по витісненню громадян України. Тому потік біженців щоденно буде зростати. Нависла небезпека і над частиною власників «двохголового». Очевидно, ті з них, що не пройдуть тест на лояльність та всепоглинаючу любов – поїдуть за місцем прописки. Адже в холодних краях Росії-матушки стільки страждених – бажаних погріти «косточки» на ЮБК. Очевидно, буде діяти принцип: «Погрелся? Вали! Дай погреться другому!» Особливо не пощастить тим, хто має маєтності поблизу моря. Як складеться доля татар? Чи не надумає «гуманіст нашого століття» знову кудись їх переселити. Щось на пам'ять прийшли його «крокодилячі сльози» у грудні минулого року, коли стало дуже – ну дуже шкода українського народу, тому надав кредит В. Януковичу і знизив ціну на газ. А, сьогодні, вже не шкода. Любов до ближнього – вона така мінлива!

26.03.2014 р.

З привітом Є.Сінкевич

В наші потяги на нашому шляху завантажимо наші дрова!

Сьогодні 40 днів від розстрілу Небесної сотні. Херсонці в пам'ять про неї на постаменті де ще недавно стояв членів встановили щоглу і підняли у вишину національний стяг. Композицію присвятили Небесній сотні. Сонячний день, але смуток не покидає... Сьогодні День народження мого тата, який декілька років тому як пішов у вічність... Якийсь сумбур у голові... Як у

калейдоскопі шмигають туди-сюди події, змінюються обличчя. Згадую рідне Покуття, шкільні роки на Опіллі, військову службу на Буковині, студентські та аспірантські роки на Слобожанщині, та половина життя пройшла на Херсонщині... Пригадалося, як одружувався і майбутня теща направила мене і тестя (теж на той момент майбутнього) замовити таксі на урочистість. Тесть, добряк із розвиненим почуттям гумору, трохи «прийняв на груди» і тому в цьому процесі повністю поклався на мене. За заведеною радянською бюрократичною традицією необхідно було чітко прописати маршрут і зупинки транспортного засобу. А традиції тоді були понад усе... Як це молодятам та не подякувати в такий урочистий день рідній партії, яку уособлював великий чЛенін. Я, як давній «фанат» вождя, скориставшись тимчасовою безпорадністю майбутнього родича в договорі зупинку біля обеліску «проігнорив». І ось, у визначений час, після відвідин ЗАГсу наше авто стрімко проноситься повз бронзовий монумент. Теща, звичайно присікла такий підступний «удар під дих» з боку новоявленого родича. Правда, помпезного вивалювання всіх гостей із транспортних засобів і биття поклонів вождю «за щасливу життя» якимось не вийшло. Мало не пинками в зад нас випхали з наспіх втуленим у руки букетом до постаменту. Ще хуткіше ми вскочили до авта не зафіксувавши для історії цю «щасливу» мить.

Коли Свобода гепнула об землю пам'ятник вождю пролетаріату в Охтирці, я пояснив студентам свою позицію. Вона полягає в тому, що давно пора, але це повинні були зробити самі жителі цього міста. Мало скинути матеріальний об'єкт, він має впасти у нашої свідомості – раб повинен позбутися свого ідола. Сподіваюся, що саме так сталося в головах херсонців, миколаївців та багатьох мешканців Центральної, Південної і навіть деяких міст Східної України. Шкода, що в одному з найбільш демократичних і найбільш рейтингових вишів Південної України – Чорноморському державному університеті ім. П.Могили рабська психологія продовжує домінувати в головах значної частини

викладацького та студентського загалу. 40 днів тому душа моя рвалася на клапті, серце сповнювалося тугою за тими, кого я особисто не знав, але втрата їх була від того не менш гіркою. Сковував сором, що я відсидівся, а вони загинули в боротьбі за мою вільну країну. Мені видавалося, що понесена убієнними і скаліченими героями жертва мала би остаточно очистити суспільство, що люди зрозуміють – більше в старій системі координат жити не можна. Адже, поки нас оточують «привиди минулого» і незримо нагадують нам хто ми є («раби німі»), на зміни годі розраховувати. Нажаль, я не був почутий – дві третини загалу залишили чЛеніна стояти на подвір'ї університету.

Пригадуються часи правління в Росії «розудалого» сибіряка Б.Єльцина. Тоді активно дискутували стосовно захоронення мумії, визначалися з гімном держави. Закінчилися тим, що мумію вирішили залишити (народ без неї жити не може – символ епохи). Правда, із старим гімном теж розпрощатися не вийшло. Покликали до Кремля «гімнюка» (прошу не плутати, тут від терміну «гімн») всіх часів і народів (старшого Міхалкова) щоб втретє підрихтував один із символів держави. Між цими, на перший погляд, розрізненими подіями є дещо спільне – відродження російського імперіалізму і як матеріальне його втілення – агресія проти України та окупація Криму. Не дивно, що українські сепаратисти та колабораціоністи всіх мастей і тепер «кучкуються» на свої антиукраїнські акції біля пам'ятника чЛеніну (в Донецьку) або його колишнього постаменту (в Миколаєві). Тому, вітаю Херсонців, що вимели з центрального майдану міста (площа Свободи) скверну і спорудили меморіал Героям, які окропили своєю праведною кров'ю нашу землю в ім'я СВОБОДИ! Слава ГЕРОЯМ!

30.03.2014 р.

Професор Євген Сінкевич

Як нам організувати вибори Президента?

Поточні вибори Президента нашої держави не мають аналогу в світовій практиці. Неординарності їм надає не тільки та обставина, що нового гаранта буде обрано

достроково замість збіглого до Росії. І навіть не та обставина, що країна-сусідка здійснює на Україну економічний тиск (надвисока ціна за газ та погрози припинити його поставки) та інформаційну війну. Вибори відбудуться в умовах окупації частини території держави та умов, коли російський імперіалізм здійснив кроки по підриву міжнародного договірно-правового порядку, який сформувався після створення ООН, що дає підстави вести мову про загрозу розгортання Третьої світової війни. Як діяти в такій складній ситуації? Які внутрішні та зовнішні загрози існують?

Відповідно до чинного законодавства та Конституції вибори відбудуться 25 травня поточного року. В умовах загрози розгортання воєнної агресії найбільш сприятливим був би варіант обрання Президента в першому турі. При понад двадцяти претендентах видається, що таке неможливе. Але, шанс є. Якщо не брати до уваги технічних кандидатів, необхідно розуміти, що ключова боротьба розгориться між прихильниками «тайожного союзу» (регіонали і комуністи) і орієнтованими на подальшу асоціацію з ЄС. Тактична перевага є на боці прихильників асоціації, що дає підстави розраховувати на перемогу вже в першому турі. Така перемога можлива при умові консолідації навколо найбільш рейтингового кандидата від демократичного загалу. Адже, виведення з виборчого процесу Криму, розчарування частини електорату партії регіонів у південно-східних областях може стати переломним. Переконаний, єдиний найбільш рейтинговий кандидат від демократичних сил – шлях до успіху в першому турі. Така ситуація дала би зберегти кошти (яких і так немає) і значно знизити загрозу подальшого ворожого вторгнення (якщо його не буде до того?). Чи розуміють всю відповідальність за власні дії учасники президентської гонки (я не про комуністів та регіоналів, що ще недавно окупацію Криму «наближали как могли»? Не знаю! Кажуть, що «де два українці, там три гетьмани»... Сподіваюся, ми не наступимо в черговий раз на одні й ті ж граблі?

Які небезпеки існують в процесі реалізації передвиборчої компанії? По-перше, попередні

парламентські та президентські вибори не були чесними. Члени виборчих комісій повинні під розписку бути повідомлені про кримінальну відповідальність у випадку порушення чинного законодавства. Зловживання відбувалися не тільки в день виборів (каруселі, викидання бюлетенів, фальшування протоколів тощо) але в процесі їх підготовки. Партія регіонів зберегла бази даних по так званих «своїх виборцях». Це люди яких регулярно прикармлювали грошима, пайками тощо. Тому, не виключені намагання «мобілізувати свого виборця» використовуючи членів виборчих комісій під час по-квартирних обходів із метою уточнення списків виборців та вручення запрошень до участі у виборах (особливу увагу необхідно приділити в південно-східних областях). Нікуди не поділися бази даних (номера мобільних телефонів, адреси) партії регіонів стосовно «тітушок». Є небезпека їх активного задіяння з метою зриву виборів (влаштування безпорядків, провокації, захоплення виборчих дільниць тощо). Не виключено, що ці бази даних дубльовані (передані для ФСБ). Особливо ретельно необхідно поставитися до пропагандистської компанії Росії стосовно так званих представників правого сектору, що проникли на терени федерації з метою проведення терактів. Ця провокація свідчить, що ворог готує теракти на теренах України, тому й організовує «відволікаючий маневр». В цьому контексті, необхідно прискорити службу перевірку (на лояльність і професійну придатність) співробітників СБУ (скільки вони можуть знищувати службові папери, хай займуться диверсантами, що засіли в заводських готелях та на зйомник квартирах). По-скільки, загроза терактів організованих ворогом в південно-східному регіоні (в першу чергу) стає достатньо ймовірною необхідно особливу увагу привернути до об'єктів масового скупчення людей (школи, вузи, театри, вокзали, ринки тощо).

Залишається загроза продовження військового вторгнення ворога з метою зриву виборів та розшматування України. Необхідно на базі вузівських центрів із військової підготовки провести навчання або перепідготовку звільнених в запас (без

відриву від виробництва та призову). Провести комплексні навчання з ППО та цивільної оборони. Підтримувати та заохочувати ініціативи громадян по наданню допомоги українському війську. В приморських містах, а також Херсоні й Миколаєві здійснити заходи по запобіганню висадці морської піхоти агресора (плавучі буї, радіомаяки, сигнальні пристрої, мобільні групи на спец-човнах, чергування бойових вертольотів, тимчасове обмеження відвідань окремих зон громадянами, контактні номери телефонів для термінових повідомлень тощо).

03.04.2014 р.

Професор Є.Сінкевич

Доброго дня, правдивий товариш Сташек

Вибач, що з певним запізненням відреагував на твого листа. Надто бурхливий темп життя у мене в останні місяці. Час від часу, щоб впорядкувати свої думки переключаюся на якусь фізичну працю. Рахуй, що такий тайм-аут використав теж для того щоб відреагувати на сентенції щодо терміну (поняття) «бандерівець», яким я послуговувався в одному з своїх роздумів стосовно Криму. Перед усім, дякую тобі, що в своєму щільному графіку знаходиш час прочитати мої роздуми.

Пригадуєш, як в зимові дні протистояння на Майдані ми з тобою обмінялися думками стосовно використання частиною протестувальників чорно-червоного стяга, як ознаки само-ідентифікації? В багатьох українців ці кольори навіюються піснею про рушник («Два кольори мої, два кольори. Оба на полотні, в душі моїй оба. Два кольори мої, два кольори. Червоний – то любов! А, чорний – то журба»). До речі, авторів пісні «Про рушник» свого часу тягали на допити в КГБ, чи бува вони не натякають на «бандерівський» стяг? Звичайно, є в поєднанні цих кольорів і політична складова – частина свідомих громадян ідентифікує себе з визвольним рухом. Є також політичні сили, які вважають себе (або яких вважають) спадкоємцями ОУН-УПА чи бандерівського руху загалом (очевидно це «Свобода» і «Правий сектор»). До речі, ці дві політичні сили різко відрізняються від решти українського політикуму не тільки і не

стільки своєю риторикою, як тим що не засвітилися (може поки-що) на зрадництві. Решта, не залежно від окрасу, бігають туди-сюди, залежно від того хто при владі. Очевидно ця обставина (окрім внутрішньо та зовнішньополітичної ситуації) робить їх дедалі популярнішими не тільки на заході України. Прийняття ними як однієї із ідентифікуючих ознак червоно-чорного стягу, викликає настороженість в Польщі та відверте роздратування в Росії. Адже, кривди не такого вже й давнього минулого забути не легко, вони тяжіють і над наступними поколіннями.

Я не належу до жодного з партійних угруповань. Ти знаєш, що в мені навпіл тече українська (козацька) і польська кров. Тому, ставати на чийсь бік було би зрадити якійсь із своїх складових, а отже зрадити цілому. Як фахові історики ми знаємо про не прості взаємини поляків і українців впродовж віків (на цьому історичному тлі активно паслася радянська пропаганда). Разом із тим, відомо, що було чимало прикладів порозуміння і взаємовиручки (похід Сагайдачного на виручку королевичу Владиславу та взяття Москви; роль Кульчицького в допомозі Яну Собеському в ліквідації облоги Відня). Не однаково скористалися поляки і українці з нагоди поновити свою державність у 1918-1921 рр. Разом із тим, знаний поляк-патріот усунений на периферію політичного життя М.Бобжинський попереджав владу, що без справедливого вирішення українського питання нормальне функціонування вільної Польщі не можливе. Нажаль, до його слів не побажали прислухатися ні пілсудчики, ні ендеки. На моє переконання, виникнення ОУН було наслідком такої недалекоглядної політики польських властей (влада завжди буде винна в розпалюванні протистояння, адже у неї є всі необхідні інструменти не доводити до крайніх форм протистояння), а не якоїсь глибинної жаги українців – пустити кров польського пана.

Чи звернув ти увагу, що засновниками ОУН були переважно діти священників, люди які знали декілька мов, навчалися чи закінчили університети? Це не якісь криваві м'ясники з місцевого ринку, для яких махати сокирою звична справа. Радянська і сучасна російська пропаганда акцентує увагу на тій

обставині, що організаційне зібрання ОУН відбулося на теренах Німеччини (і навіть за фінансового сприяння останньої). Зрозуміло, що в умовах політичних переслідувань опозиція зачасти шукає підтримку у ворогів режиму. Про не прості стосунки двох країн-сусідок в 1920-х та 1930-х рр. загально відомо. Веймарська республіка, а згодом і фашистська Німеччина не могли не звернути увагу на радикальну внутрішню опозицію, що діяла на теренах Другої Речі Посполитої. Я не ставлю собі на меті виправдати методи якими послуговувалася ОУН, але хочу зрозуміти логіку їх дій. В одному своєму інтерв'ю відомий кінорежисер польського походження К. Зануссі зазначив, що в багатьох своїх бідах пов'язаних з українцями винні самі поляки. Додам від себе українці – теж. Тут я не буду ставити запитання про глибину та ступінь цієї відповідальності чи вини. ОУН була небезпечною для всіх. Не дивно, що Є.Коновальця вбив агент Москви, а С.Бандеру ув'язнювали польські та німецькі власті.

Так влаштоване наше мислення, що інші народи, політичні партії ми спочатку сприймаємо на підсвідомому (рефлекторному) рівні, а лиш потім включаємо (або ні) свідомість (здатність аналізувати). Росіян на підсвідомому рівні сприймають за набором своєрідних маркерів – балет, гармошка, матрешка, берьоза, водка, сельодка. Українців – дівчина, калина, верба, бандура, сало, горілка. Звичайно, політичні партії приймаючи символіку попередників переймають на себе не тільки «фльор» їх здобутків, але й відповідальність за те негативне, що було. Принагідно, пригадую свою суперечку з науковим керівником кандидатської дисертації Ю. Журавським, яка виникла наприкінці 1988 р. на сходах центрального корпусу Харківського державного університету. Я, тоді новоприйнятий до лав КППРС, заявив йому, що на моє переконання між фашистами та комуністами немає різниці. Юліан Йосипович обурився: «В такому разі й ви берете на себе відповідальність за діяння партії!...» Я, звичайно не домовлявся з фон-Ріббентропом про поділ Європи та вторгнення до Польщі, але заявляти: «Я не я і хата не моя – тут не приходилося».

Мені імпонує патріотизм та самовіддача (події на Майдані тому приклад) «Свободи» та «Правого сектору». Разом із тим, представники цих політичних сил своїми (загально відомими) запальними діями зробили «ведмежу» послугу своїм лідерам (і Україні теж), що балотуються в Президенти, звівши їх і так крихкі шанси майже до «нуля». Ми звикли, що з появою у Верховній Раді партії регіонів – парламент перетворився на великий гральний автомат у казино (кнопкодави) та боксерський ринг. Професійні забіяки та бандюки швидко навели там вуличні порядки – загнавши під килим шустрих бютівців. Міцні хлопці свободівці та перспектива отримати удар від «Удару» примусили до коректнішої поведінки легіонерів Бандюковича. Але, який політичний спектр потрібний Україні після перемоги Майдану і нападу Росії? Мордовороги-патріоти? Перебіжчики бютівці? Ударники Кличка? Чи, може, Україні знову потрібен продажний Литвин? Очевидно, відповідь на це запитання лежить в площині – куди і як успішно ми будемо рухатися.

Поява чорно-червоних стягів на барикадах неабияк налякала В.Путіна і насторожила манірну Європу. Бризкаючи слиною де прийдеться очільник «великого брата» лякав себе, своїх підданих і весь світ фразою – «бендерівці йдуть». Йдуть із Західної України на південно-східні терени та в Крим. Мета – забрати все майно і знищити російськомовних, яких негайно необхідно захистити від цього нашестя. На околицях Ялти чи Симферополя так їх ніхто й не побачив. Побачили «зелених чоловічків» з ранцями вогнеметів за плечима, танками, АК та БТРами. Чоловічки діловито стали хапати все, що «погано лежить». І, о диво, ті кого вони прийшли захищати від «бандерівців» хутко почали втікати з Криму до Львова – до бандерівців. Багато росіян та російськомовних, які вважають себе справжніми українськими патріотами стали називати себе «бандерівцями» (маючи примарне уявлення хто такі Є.Коновалець, С.Бандера та ін.). Люди не ідентифікують себе з конкретними (зачасти кривавими, братовбивчими) подіями середини минулого сторіччя. Термін отримав дещо розмиті, з історичного погляду на

події, обриси і починає ідентифікуватися вже не з конкретним регіоном (тощо), а з любов'ю до Батьківщини, патріотизмом.

І все ж, будучи «бандерівцем» за місцем народження (Покуття), за мовою (при формуванні єдиного радянського народу – розмовляти українською означало бути «бандерівцем» або як мінімум «петлюрівцем»), за переконаннями (антирадянськими) – я не хочу щоб мене називали ім'ям Героя

України С. Бандери. Кожному має належати своє. Я можу гордо стверджувати, що я УКРАЇНЕЦЬ із польським корінням. Я люблю свою землю, але я з великою пошаною ставлюся до Батьківщини своїх предків по батьківській лінії – ПОЛЬЩІ.

06.04.2014 р.

Моєму товаришу

Станіславу Стемпеню з Перемишля

НІКРОЛОГ

Пам'яті професора Віктора Юрійовича Ганкевича

30 квітня 2014 р. у місті Сімферополь на сорок шостому році життя пішов у вічний світ видатний український науковець, дослідник історії кримськотатарського народу, доктор історичних наук, професор Віктор Юрійович Ганкевич.

Віктор Юрійович Ганкевич народився 20 вересня 1968 р. у с. Гладківка, Голопристанського р-ну, Херсонської обл. Навчаючись у херсонській середній школі №11 проявляв жвавий інтерес до історії рідної землі. По завершенню навчального закладу в 1985 р. він успішно склав вступні екзамени на історичний факультет Сімферопольського державного університету ім. М.В. Фрунзе. Після другого курсу був призваний у лави Збройних Сил СРСР. З 1 липня 1987 по 30 травня 1989 рр. проходив службу у в/ч. 01003 ордена Леніна в/ч. 52605 (Семіпалатинський полігон, Казахська РСР). Після демобілізації продовжив навчання в університеті й перевівся на кафедру історії України.

В.Ю. Ганкевич пройшов великий й складний шлях від учителя середньої школи до професора Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. З серпня по жовтень 1992 р. працював учителем історії у Херсонській середній школі № 11; в 1992-1995 рр. навчався в аспірантурі на кафедрі історії України та допоміжних історичних дисциплін Сімферопольського державного університету ім. М.В. Фрунзе (науковий керівник професор Шарапа В.Ф.), яку успішно закінчив та достроково захистив кандидатську дисертацію на тему «Життя та діяльність І. Гаспринського (1851–1914)» у спеціалізованій вченій раді Запорізького державного університету.

20 вересня 2000 р. рішенням спеціалізованої вченої ради Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України В.Ю. Ганкевичу присуджено вчений ступінь доктора історичних наук. Тема дисертації: «Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа XIX-XX ст.)».

18 лютого 2003 р. рішенням Атестаційної колегії МОН України В.Ю. Ганкевичу присвоєно вчене звання професора кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін.

Науковий доробок професора Віктора Ганкевича склав більше 300 робіт (з яких 10 монографій та брошур) в Україні та закордоном (Російська Федерація, Туреччина, Німеччина, Польща). Він брав участь у міжнародних наукових конференціях в Україні, Нідерландах, Італії, Австрії, Чехії, Росії, Туреччині, Німеччині, Польщі.

Саме Віктор Юрійович знаходився біля витоків дослідження історії кримськотатарського народу у незалежній Україні. Але сферою його наукових інтересів була не лише історія кримських татар у XIX – на початку XX ст. В останні роки свого життя, будучи сином херсонської землі, він вивчав історію біосферного заповідника Асканія-Нова й вплив ангалтсько-російських зв'язків на історію України. Його наукові праці отримали широке визнання серед науковців не лише країн СНД, але й за кордоном.

Професор, Віктор Ганкевич був не лише видатним науковцем сучасності, але й плідно займався підготовкою наукових кадрів. Під його керівництвом, за 14 років було підготовлено 15 кандидатів історичних наук, а троє, з його учнів вже успішно захистили й докторські

дисертації. Випускники професора Віктора Ганкевича плідно працюють у системі закладів науки, освіти і культури, в органах державного управління різних рівнів.

В.Ю. Ганкевич виступав також членом спеціалізованої вченої ради (докторської) Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського з історії; членом спеціалізованої вченої ради (докторської) Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського з політології. Членом редколегії наукових часописів – *Ученые записки ТНУ (история)* та – *Культура народів Причорномор'я*.

За значні здобутки на ниві наукових досліджень був відзначений: стипендією АР Крим (1991-1992 рр.); 1994-1995 рр. – стипендією Президента України (1991-1992 рр.); премією Асоціації національних громад і спільнот народів Криму ім. І. Гаспринського (1997 р.); Почесною Грамотою МОН України (1998 р.); премією Абдель Азіз Сауд Аль-Баптіні для нащадків імама Аль Бухарі (Саудівська Аравія) (2000 р.); Почесною грамотою Президії Верховної Ради Автономної республіки Крим (2011 р.).

Віктор Юрійович був чудовим науковцем та педагогом, великодушною, доброю, порядною і чуйною людиною. Пам'ять про нього надовго залишиться в наших серцях. Це велика втрата для наукового світу, України, учнів та близьких.

*Іван та Алла Задерейчук
(Сімферополь, Україна)*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

НАШІ АВТОРИ

Богун Лариса Володимирівна (Черкаси) – фахівець режимно-секретного сектору Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.

Водотика Сергій Григорович (Херсон) – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Гайдай Ольга Михайлівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Готра Олена Броніславівна (Ірпінь, Київська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології Національного університету державної податкової служби України.

Карпюк Яна Ігорівна (Миколаїв) – магістрант факультету політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коваль М. В. (Київ) – кандидат історичних наук, виконувач обов'язки Міністра оборони України.

Козирев Олег Сергійович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Копилова Анастасія В'ячеславівна (Миколаїв) – студентка факультету політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Котляр Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України.

Малишев Олександр Володимирович (Харків) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету імені М. С. Жуковського (ХАІ).

Морозова Ольга Станіславівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант відділу дослідження та публікації зарубіжних джерел Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Парначова Наталія Володимирівна (Черкаси) – Черкаський державний технологічний університет.

Різник Юлія Миколаївна (Черкаси) – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Савенок Людмила Андріївна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики викладання соціально-економічних дисциплін Херсонської академії неперервної освіти.

Савчук Варфоломій Степанович (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, академік АН вищої освіти України, заслужений працівник освіти України.

Силка Оксана Захарівна (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всевітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Синявська Лариса Іванівна (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Сінкевич Євген Григорович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Південного осередку Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Тарасова Марина Борисівна (Херсон) – журналіст, член Національної спілки журналістів України, Національної спілки краєзнавців України.

Темірова Надія Романівна (Донецьк) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Товстоляк Надія Миколаївна (Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Криворізького національного університету.

Тригуб Олександр Олександрович (Чернігів) – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Хитровська Юлія Валентинівна (Київ) – доктор історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ».

Хмель Анастасія Олександрівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Цецик Ярослав Петрович (Рівне) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування.

Чорна Людмила Михайлівна (Одеса) – аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Чубіна Тетяна Дмитрівна (Черкаси) – доктор історичних наук, професор, професор кафедри іноземних мов та гуманітарних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.

Шугальова Інна Михайлівна (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Ярошенко Сергій Олександрович (Миколаїв) – магістрант факультету політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Чорноморський літопис

Науковий журнал

Випуск 9, 2014

Комп'ютерна верстка *А. Іщенко*.
Друк *О. Мішалкіна*. Фальцювальньо-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 13.05.2014 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «TimesNewRoman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 27,44. Обл.-вид. арк. 20,32.
Тираж 300 пр. Зам. № 4_____.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: +38 (0512) 50-03-32, +38 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chdu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.